121/325
Лезг 2/403

А. С. ПУШКИН

КАПИТАНДИН РУШ

ДАГЕСТАНСКОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1941

КТАБДА АВАЙ КЬИЛЕР

Уьмуьр ва литературадин кIвалах 3
I-кьил. Гвардиядин сержант 9
II-кьил. Рехъ къалурдайди 24
III-кьил. Къеле 38
IV-кьил. Шуьшкайриз экъечIун 48
V-кьил. КIенивал 60
VI-кьил. Пугачевщина 70
VII-кьил. Приступ 82
VIII-кьил. Эвер таганавай мугьман 93
IX-кьил. Айрутшмиш хьунухь 103
X-кьил. Шегьер элкъуьрна кьун 109
XI-кьил. Гъулгъулачи хуьр 119
XII-кьил. Етим руш 131
XIII-кьил. Дустагъ 140
XIV-кьил. Суд 147

Н. С. ПУШКИН Капитанская дочка

Лезгинский язык

Переводчик И. ВАГАБОВ Редактор Н. Эмиров

Подписано к печати 29-III-41 г. Даггиз № 177. С—4835. Зак. № 915
Объем 10 п. л. в 1 п. л. 34560 зн. 6,29 авт. листа Тираж 1300. экз

г. Махачкала, тип. Даггиза им. С. М. Кирова

А. С. ПУШКИН.

(1799—1837-йис)

УЬМУЬР ВА ЛИТЕРАТУРАДИН КІВАЛАХ.

Писателдин аял вахтар.

РУСРИН гзаф чІехи писатель Александр Сергеевич Пушкин, са заманда девлетлуяр яз, гуьгъуьнлай кесиб хьайи куьгьне дворянрикай тир.

Адан аял вахтар Москвада акъатнай. Пушкинан дидебубади чпин именийриз, хозяйстводиз лап тІимил фикир гудай ва хуьруьз абур лап тек-туьк акъатдай, чпин вахт абру балра (кефинин межлисра), къунагълухра кечирмишдай.

Пушкинан буба Сергей Львович француз писателрал гзаф рикІ алайди тир ва адаз абур хъсандиз кІелиз (декломация ийиз) чидай. А. С. Пушкинан эми Василий Львович дворянрин арада тІвар ван авай писатель тир.

Пушкинрин кІвале мукьал-мукьал спектаклар эцигдай: иниз Карамзин, Батюшков, Жуковский ва маса писателар къведай. Гьа саягъдалди, Пушкиназ аял вахтара эсер авур крар, акур гьалар литературадихъ галаз алакъалубур хьана ва абру гележегдин писательдик литературный гьевеслувал (интерес кутаз хьана.

Пушкинан эвелимжи учителар маса уьлкейрин чІалар, гзафни гзаф, француз чІал чидайбур гувернерар[1] тир.

Вуч цІуд йиса авайла, Пушкина вичин бубадин библиотекадай къачуз гзаф гьевеслувилелди, француз писателрин произведенияр кІелиз хьана.

Вичихъ кьадарсуз еке память[2] авайвиляй, адавай вичи кІелай затІаркай гзафбур гьич са четинвални авачиз хуралай рикІел хуьз жедай. ЦІусад йиса авайла Пушкина француз чІалалди эвелимжи шиирар ва гъвачІи пьесаяр кхье-

---

[1] **Гувернер**—виликди девлетлуйрин кІвале абрун аялриз тербия гуз жедай учителар, ибур гзафни гзаф маса халкьаркай жедай.

[2] **Память**—рикІел аламкьунин бажаругъвал.

на, ибур, вичин вах „тамам са халкьдай“ кьуна, адан вилик кІелиз, къугъваз хьана.

Дидедини бубади и гада шуьтІкьвейди, кисайди, акахь тийидайди я лугьуз, адахъ галаз къайивилелди рафтарвал ийидай. Амма ибрун эвезда Москвадин мукьув гвай Захарово лугьудай хуьре адахъ галаз хъсан къайгъу чІугунин ва мегьрибанвилин рафтарвал адан, чІехи дидеди-Марья Алексеевна Ганнибала ийиз хьана; а хуьре-Пушкин са шмуд гатуз яшамиш хьанай. Къугъунрин ва хуьруьн природадин эсердикди гададкай зирек шад ва виридахъ галаз акахьдай гада хьанай.

И бадеди адаз рус чІалалди кІелун ва кхьинар чирна. Ада куьгьне заманайрикай ийидай эхтилатрихъ, жегьил Пушкина гзаф къанихвилалди-дикъетдалди яб акалдай; адавай Пушкиназ вичин чІехи бубайрикай тир араб Ибрагьимакай эхтилатар ван хьанай; гуьгъуьнлай ада Ибрагьимакай „Петр Великийдин араб“ тІвар алай куьтягь тахьай са произведение кхьена.

Пушкиназ мукьа хьайи муькуь кас крепостной лежберрикай тир няня Арина Родионовна тІвар алай паб тир. Пушкина ам вичин шиирра („Зимний вечер“, „К няне“ ва м. б.) мугьиббатдалди рикІел гъизва.

ЛИЦЕЙДА.

1811 лагьай йисуз, яни вичин 12 йис тирла, Пушкин Царское селода[1] авай лицейдиз-анжах вини дережада авай дворянрин аялрин патахъай тир (масабуруз эхтияр авачир) кІелдай чкадиз гьахьна. Ина лицейдин учительри ташкил авунвай литературный кружокда Пушкина активдаказ иштрак ийиз хьана ва шиирар кхьиз, абур гъили кхьена акъудзавай журналда тваз хьана. Абрукай бязибур 1814 лагьай йисуз печатдай акъатна.

Лицейда авай вахтунда Пушкина негъилдин характер авай „Руслан и Людмила“ лугьудай еке са произведение кхьиз башламишна; ида адаз литературада а тІвар-ван авайвал гана.

ПУШКИН ВА ДЕКАБРИСТАР.

Лицей куьтягьайла, 1817 лагьай йисуз, Пушкин къеце патан пачагьлухрихъ галаз авай крариз клигдай идарада къуллугъда гьахьна. Ада еке ашкъидалди литературадиз фикир гузвай, ам гзаф рикІ алаз театрриз физ хьана. Пушкин жегьил дворянрикай а заманда кІвенкІве авайбурухъ

---

[1] **Царское село**—гила адан тІвар детское село я.

галаз мукьа хьайидини гьа и вахтар я; и мукьа хьунухь гьеле лицейда амаз башламишнавайди тир.

И жегьилрикай гуьгъуьнлай, 1825 лагьай йисан декабрда самодержавный стройдин аксиниз ачухдаказ экъечІай эвелимжи революционерар хьайибурни хьана.

„Декабристри"—(абруз гьакІ лугьуда)—Крепостной строй алудна гадарун лазим тирвилел муьгькем ийизвай. Абру пачагьдин властьдиз сергьят эцигун лазим яз гьисабзавай, абрукай са паюнин самодержавия михьиз терг авун истемишзавай.

Декабристрин организованныйвал зайифди хьунухьи ва абур халкьдин массайривай къакъатнаваз хьунухьи гьерекат эзмишна терг авунал гъанай. А гьерекатдин организаторрикай чІехи вад кас асмишнай, амайбур Сибирьдиз каторгадиз ракъурнай.

ССЫЛКА.

Декабристрин арада Пушкинан лап хъсан дустар, месела гьеле лицейда авай вахтара мукьва хьайи Чаадаев, авай. А заманда авай къайдайрин аксиниз физвай, акси фикиррал алай ксарихъ галаз алакъа хьунухьи, а чІавуз авай гьалариз, къайдайриз гьакъикъатдиз вич гьикІ клигун лазим ятІа, гьам фагьумниз, Пушкиназ куьмек ганай. И девирдин шиирра шаир лукІвилин къаншардиз экъечІзава; адаз элкъвена вичин къваларив „зиллетдик квай лукІарин кІеретІар", „азад туширвилин вилин накъвар" аквазвай ва ада азадвилин патахъай женгиниз эверзавай. А чІавуз власть гвайбур—чІехи чиновникар, авторитеть авай ксар, гьакІ пачагь вични шиирралди гатаз хьана.

Ингье, месела, пачагьдин рикІ алай генерал тир, вичин гъилив квайбуруз ва крепостной лежберриз кІеви зулумар авуналди тІвар ван акъатай генерал Аракчеевакай кхьенавай шиирдикай са чІук:

Вири Россия чуькьуьзавай.
Губернатор зулумзавай,
. . . . . .
Пачагьдиз ам юлдашни я стхани,
Къисасдив ацІанавай, инсафсуз
КІамай, къатІун авачир, намуссуз...

И жуьредин шиирриз клигна 1820 лагьай йисуз Пушкин юг патаз, Екатеринослав шегьердиз ссылкадиз акъудна, ина ам азарлу хьана ва ада Кавказдиз, Крымдиз, вич сагъар хъийиз фидай эхтияр къачуна. Инай ам Бессарабиядиз, Кишинев лугьудай шегьердиз дугурнай. Са пара ми-

нетар авурдалай кьулухъ Пушкинавай вич къуллугъдал Одессадиз дегишариз таз хьанай. Ина наместник тир граф Воронцовахъ галаз адан алакъаяр туькІвенач, наместникди адахъ галаз, вич гзаф виниз кьаз, такабурдалди рафтарвал ийиз хьана. Идан эвезда писателди адаз адакай ягьанатар ийидай шиирралди кьисас хъийиз хьана. Нетижада, Воронцован патай Петербургдиз адалай кхьей донос фена, Пушкин север патаз, адан дидедин мулк тир Михайловское лугьудай (виликан Псковский губернияда) са яргъа авай авам хуьруьз акъуднай.

Ина Пушкин кьве йисан къене (1824-йисалай 1826-йисалди) гужлудаказ литературадин кІвалахдал машгъул хьана, ада гзаф затІар кІелна, вичин нянядин негъилриз яб гана; ахпа гуьгъуьнлай ада негъилар шиирралди туькІуьрна. („Балугъчидкай ва балугъдикай", „кьейи пачагьдин рушакай" ва масабур).

ССЫЛКАДЛАЙ КЬУЛУХЪ.

1826-йиса Пушкин ссылкадай азад авуна. Адаз вичин произведенияр печать ийидай ва кІени чкада дулалмиш жедай эхтияр гана. Идалди пачагьди, I лагьай Николая а писателдиз „регьим" хьтинди авунай.

Амма им ччин чуьхуьдай амалар хьанай, вучиз лагьайтІа, Пушкиназ а виликди хьиз секинвал гун тийиз хьана, ам жандармайрин гуьзчивилин кІаник кутун тапшурмишнай: ибру адан гьар са кам вилив хуьн ва ада кхьей произведенийрал цензурвал авун лазим тир.

1831 лагьай йисуз Пушкин эвлелмиш хьана ва гьамишалугъ яшамиш хьун патал Петербургда секин хьана; ина литературадин кІвалах давам ийиз хьана. Са йисалай (1832-йиса) ада „Дубровский" лугьудай еке са повесть кхьена. И чІавуз Пушкина Пугачеван восстание гьикІ хьанайтІа гьам ахтармишна чирнай, ва адакай и чна акъудзавай „Капитандин руш" тІвар алай са еке произведение кхьенай (1836-йис).

Столицада яшамиш хьунин патахъай гзаф еке пулар кІандай. Литературадалди къачузвай зегьметдин гьакъи бес тежез хьана; Пушкина бубадлай гьалтай имениял залогда эцигнавай, абру са жизви дахьана доход гузвачир.

---

1 Вири Россиядиз дарвал гузвайди,
Губернаторриз азаб гузвайди,

. . . . . .

Пачагьдиз я ам дустни стха,
АцІанва хъилев, ацІанва кьисасдив,
Авач акьул, чувство, зеррени намусдин

ПУШКИНАН ДУЭЛЬ[1], ВА КЬИНИКЬ.

И материальный (дуланажагъдин) къайгъуйрин кьилел маса къайгъуярни артух хьана. Пачагьди камер-юнкервилин придворный тІвар ганавай Пушкина вичиз гзаф дакІан вини дережада авай дворянрихъ галаз алакъа хуьнуьх лазим тир.

И доворянри Пушкинахъ галаз душманвилелди рафтарвал ийиз хьана. Чпелай вине авайдаз алчахвилелди гардан кІир авунрикай, алчахвилелди икрам авунрикай, ччинал тариф ийидай хесетрикай, ва зулумкарвилеркай Пушкина шиирар кхьена, абур нянетламишунин тахсир абрувай Пушкиназ багъишламишиз жедачир. Абру писателдин къаншарда фитнеяр, гъибетар, тапан бугьтенар худда ттунай.

Ихьтин фитнейрикай вич хуьнуьхуьз мажбур хьайи Пушкина чІехи дережада авай дворянрикай садаз вич француз тир Дантес лугьудай касдиз дуэлдиз эвернай.

1837 лагьай йисан январдин 27-да хьайи дуэлда Пушкинал рекьидайвал хер хьана. И гениальный писателдин кьиникь а замандин культурный жигьетдай кІвенкІве авай вири инсанри гьич са ккуьнивни гекъиг тижедай хьтин гзаф еке телефвал яз гьисабнай.

Жуьреба-жуьре дережайра авай ва жуьреба-жуьре чкайрал алай инсанар, чпин патай адаз эхиримжи буржи ада авунин патахъай, агъзурралди Пушкинан кІвалерихъди рекье гьатнай.

Пушкиназ икІ ачухдиз ва гзаф зурбаз гьуьрмет къалурун, мейил авун акурла, царское правительстводиз кичІе хьана.

Адан кьиникькай гьихьтин хьайитІани статьяяр кхьинкъадагъа авунай. Адан кІвалерив жандармаяр акъвазарнай. Пушкинан мийит авай гроб, ам эхиримжи сефер ссылкада хьайи Михайловское лугьудай хуьруьз мукьа тир Святогорский монастирда кучудунин патахъай, абру столицадай йифиз чинеба акъудна тхванай.

---

1 **Дуэль**—сад-садан вилик акъвазна, чпи-чеб тапанчийралди, шуьшкайралди ягъун, ам виликда гзафни гзаф офицеррин арада авай кар тир-

Намус жигьилзамаз хуьх.

Пословица (мисела)

I-кьил

ГВАРДИЯДИН СЕРЖАНТ[1]

Гвардия[2] хьанайтIа адакай пакамаз капитан[3] жедай.
—Ам лазим туш. Къуй аскервиле къуллугъ авурай
Эжеб лагьанва. Къуй адаз гуж гурай
. . . . . .
Бес адан буба вуж я.

Княжнин[4].

ЗИ буба, Андрей Петрович Гринева, жигьил вахтуна, граф Минихан[5] заманада къуллугъ авунай ва 17... лагьай йисуз премьер-майор[6] яз къуллугъдай экъечIнай. Адалай кьулухъди ам вичин симбирскада авай хуьре яшамиш хьанай ва Авдотье Васильевна Ю. лугьур, гьа патан кесиб дворяндин руш къачуна эвлелмиш хьанай. Чу аялар кIуьд кас авай. Зи

---

[1] **Сержант**—офицеррин гъвечIи къуллугъ я. Сержант. I-Петрдин девирда русрин кьушундихъ кутунвай ва 1799 лугьур йисуз хкуд хъавунвай къуллугъдин тIвар я.

[2] **Гвардия**—чIехи пай дворянрикайни-аристократрикай ибарат тир кьилди хкяйнавай кьушун. Гвардиядиз кьетIен ихтиярар авай. Гвардия-Петрдин девирда тешкилнавай.

[3] **Капитан**—виликан пачагьдин ва гилан буржуазийрин кьушунрин пияда, тупарин ва инженервилин частара авай чIехи офицер.

[4] **Княжнин**—Яков Борисович (1742—1791)—II-Екатеринадин девирдин рус драматург, XVIII лугьур виш йисан кьвед лугьур паюна тIвар ван авай чIехи пай француз чIалай туькIуьр хъавунавай ва я перевод авунавай Трагедайрин ва камедайрин автор я.

[5] **Миних**,—Бурхард-Христофор (1683—1767)—Анна Ивановна ва Анна Леаполдовна авай вахтунда зурба гаф ише фидай государстводин къуллугъра са шумуд пачагьдин гьаятра хьайи дегишвилерин иштракчи я. Ама 1741 лагьай Палимдиз дустагъ яз акъуднай ва анай III-Петрди хканай. III-Петр тахтунлай гадарайла ада II-Екатеринадиз къуллугъ авунай.

[6] **Премьер-майор**—XI векда хьайи офицеррин чин.

стхаярни ва вахар вири аялзамаз кьена. Зун, чи мукьва кас гвардиядин майор князь Б...-дин серенжемдалди Семеновски полкунин[1], сержантвилиз кхьенавай. Зун наукаяр кІелна куьтягьдалди рухсатда аваз гьисабнавай. А заманада чу, гила хьиз тербияламишзавачир. Зи вад йис хьайидалай башламишна зун, вичин аюхвилин тебиатдиз клигна вич зи дядькавилиз[2] кьабулнавай стременый[3] Савельичан гъиле ганавай. Адан гуьзчивелик куваз заз зи яш цІикьвед йисахъ агакьайла рус чІалал кхьин кІелун чир хьана ва эркек тазидин пис хъсан вилеркай зурбаз кьатІуз чир хьана. И вахтунда бубади зун паталди, Москвадай са йиса бес жери кьван чехирдин ва провански гъеридин запасни гваз французмусье Бопре кхьена гъана. Ам атун Савельичаз гзаф дакІан хьана.—„Аллагьдиз шукур"—лугьуз ада вичи-вичик гъургъурар ийидай.—„Аквар гьалдай—аял чуьхвенава, чІарарни михьнава, динжарнава. Нубатсуз пул харж авун гьиниз лазим я, на лугьун жуванбур амачир хьтин мусье къуллугъда кьазва!"

Бопре вичин ватанда дерлек тир, ахпа Пруссияда солдат хьана, ахпани учитель лагьай гафунин мана вичиз са акьван чидачиртІани ам учитель жез кІанз Россиядиз атана. Ам гьуьрметлу тир, амма буш расходдайди тир ва лап акьалтІай са рехъ гувайди тушир. Адан виридалайни бушвал—гуьзел тейфа гзаф кІан хьун тир. Гзаф вахтара вичин назиквал себеб

---

[1] Семеновски полкуниз кхьенвай.

Пушкина кхьизвай девирда дворянрин аялар лап гъвечІи яшда амаз жергедин солдатдин еринда дяведин къуллугъдиз кхьидай. Им 1762 лугьур йисан буйругъдиз килигна офицердин тІвар къачун вичин хъсан акьуллу амалриз клигна зи дядка патал 12 суз жергедин солдатвиле къуллугъ авун лазим тир. Гьакі ятІани, таж зурбадаказ дворянрин аялри, гьелбетда, са дяведин къуллугъни ийидачир, кІвалера амукьдай, гьакІа механический тегьердалди и къуллугъ йисарай и ччинар къачудай ва гьикІа, чипин яш бигьем хьайила абриз офицердин чин гудай.

[2] **Дядка**—помещикрин аялриз килигдай ва абрухъ гелкъведай крепостной къуллугъчи я.

[3] **Стременый**—и бариндиз и балкІандаллаз фидайла гъуьрче къуллугъ ийидай (узенгдихъ жедай) гъуьрчен кицІерин лужунин кьилел алай, крепостной.

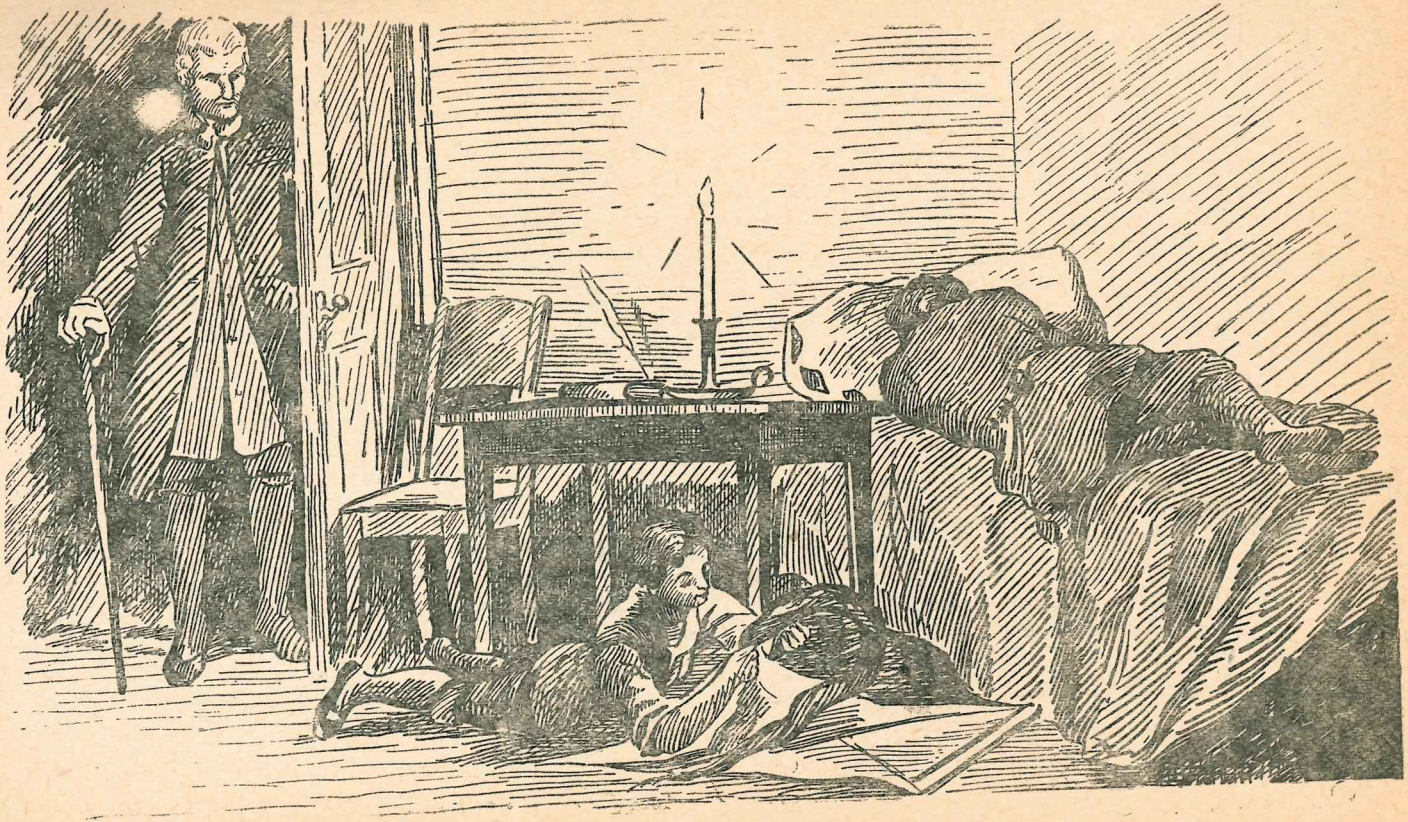

жез адахъ галукьдай, ахпа суткайралди угь ядай. Адалай гъейри ам (вичи лугьудайвал) путулкадин душман тушир, маса гафаралди, (русдалди лугьудайвал) артух хунал рикI алай. Амма чехир чина тек са нисинин хуьрекдихъ галаз ва гьамани рюмкайралди гудай, учительри зарафатризни вегьез акуна: зи Бопре русрин настойкадихъ галаз лап фад вердиш хьана ва ам вичин ватандин чехиррилайни артух гьисабиз, месела руфуниз генани хийирлу яз гьисабиз хьана. Чун гьа сятда туькIвена сад садав агатна, икьрардиз килигна ам заз французский, немецкий чIалар ва вири илимар чир авуниз мажбур тиртIани, ада гьерекатна завай са тегьерда русдал лагълагъ ийиз чирун хъсан яз гьисабна, ва ахпани чун гьар сад вичин кIвалахал машгъул жедай. Чи рикI сад яз яшамиш хьана. Маса учитель заз гьич кIанзавачир. Амма са тIемил вахтунлай кьисмет хьана, чун чавай къакъатна, амни ихьтин дуьшуьшдик:

Садрахъ парталар чуьхуьдай, яцIу ва цIегьре гатай руш Палашкадини калербан, патахъ Акулькади, чпичпик мислегьат авуна дидедин кIвачерик ярх хьана, чпин нянетлу бушвиляй ва тажрубасузвиляй мусьеди чеб алцурна лугьуз адалай шикаят авуна. Дидедиз ихьтин краркай зарафатар ийиз кIандачир, ада бубадиз шикаят авуна. Бубади ийидай дуванни куьруьди тир. Ада гьа сятда зиндикь французди эверна. Мусьеди заз тарс гузва лагьана. Буба зи кIвализ атана. И вахтунда Бопре кроватдал тахсирсуз ахварик кваз ксанвай. Зун кIвалахал машгъул тир. Мадни чир хьун лазим я хьи, заз Москвадай географиядин карта кхьена гъанвай. Ам, са кардизни веже текъвез цлакай куьрсарнавай ва вичин гьеркьуьвилал ва кагъаздин хъсанвилал зун темягьлу ийизвай. За адакай цавуз акъуддай чар авун икьрардиз къачуна ва, Бопре ксуниз килигна, кIвалах башламишнай. Буба, лап за Мыс Доброя Надежда лугьудай чкадик пинедин ттум кукIунардайла атанай. За географиядал ийизвай уюнар акуна, бубади зи яб акъажна, ахпа Бопредал чукурна, ам лап игьтиятсузвилелди ахварай авудна, тегьнеяр ягъиз башламишна. Боп-

редиз рикIи гъалаба къачуник кваз къарагъиз кIан хьана, амма хьанач; бахтсуз француз луьл пьян тир. Ирид бала, са жаваб. Бубади, хивелай кьуна кроватдилай ам хкажна ракIарай хуртIар гана ва гьа къуз гьаятрай чукурна. Савельич и кардал кихьиз тижедай кьван шад хьана. Гьа идалди зи тербияламиш авун акьалтIна.

Зун недоросль[1] яз яшамиш жезвай. Кеспи лифер чукурун, гьаятда авай аялрихъ галаз сада садалай гадариз гъугъунар авун тир. Амма зи цIуругуд йис тамам хьана алатнавай. Инал зи бахт дегиш хьана.

Садра зулуз дидеди тавдин кIвале виртIедин мураба ригазвай ва зун, пIузарриз мез гуз, ригазвай кафариз килигзавай. Бубади, дакIардин мукьув, вичи гьар йисуз къачузвай Придворный Календарь[2] кIелзавай. И ктабди адаз гьамиша гзаф эсер ийидай: садрани ам ада кьетIендиз рикI гутун тавуна кIелдачир ва и ктаб кIел авуни ам гьемиша тажублу къалабулухдик кутадай. Вучиз вири адетар ва ада авай затIар хуралай чидай, зи бубади и бахтсуз ктаб жезмай кьван яргъаз гвадриз алахъдай ва гьа хьинай Придворный Календарь адаз са бязи вахтуна варцаралдини вилериз аквадачир. Амма дуьшуьш хьана а ктаб адаз гьатайла сятралди ам гъиляй эцигдачир. ИкI, бубади арабир къуьнер акIажриз ва аста сесиналди: „Генерал—Поручик!.. Ам зи ротада сержант тир!.. Россиядин кьве медалрин кавалер!..[3] Гзаф вахт фе-

---

[1] **Недоросль**—жигьил гада, яш тамам дахьанавайди я, XVII-лугьур виш йиса недоросль дяведин, ва я къуллугъ тийизвай дворянрин аялриз лугьудай.

Абур школайриз пайдай. Дворянри чIехи паяр чпин рухайривай къакъатун дакIанз абруз кIвале кIелун чириз ва идалди дяведин къуллугъдикай яргъал ийиз элешмиш жедай.

[2] **Придворный Календарь**—1735 лугьур йисуз акъатай календарь я. И календарди, гьамишалугъ малуматрлай гъейри, дяведин ва чIехи къуллугъчийрин списокар, дворянстводиз ва пачагьдин гьаятдин чIехи ксариз интересни тир пачагьдин гьаятдин кьабулунрикай печатдиз акъуддай.

[3] **Кавалер**—ина медаль ганвай кас я.
Россиядин кьве медални: ина фикирдиз къачунава „Андрей Первозваинадин“ ва Александр Невскидин и меделар.

нани чун?“... лугьуз Придворный Календарь кIелдай. Эхир бубади календарь тахтунал гадарна, са хийирни хкат тийидай фикирда гьатна.

Сад лагьана ада дидедиз лагьана: „Авдотья Васильевна, чи Петрушадин шумуд йис я?“.

— ЦIерид лугьур йис жезава—жаваб гана дидеди.—Петруша эме Настасья Геросимовна патахъ хьайи суз хана ва гена...

„Хъсан“—лагьана бубади гаф атIана—„Ам къуллугъ ийиз фидай вахт хьанва. Адаз, рушарин кIвалериз чукурнар ва лиферин демекрал акьахунар бес я.“

Мукьара закай къакъатда лугьуз рикIе гьатай фикирди диде акI янай хьи, адан гъилай тIур къажгъандиз аватна ва адан ччинай вилин накъвар авахьна. Адаз къарши яз, зи шадвал акьван гзаф тир хьи, гьатта ам кхьинни четин я. Къуллугъ авунин фикир, зун азад хьунухьин ва Петербургдин уьмуьрдин кеферин фикиррихъ галаз акахьзавай. За, зун гвардиядин офицер яз кьатIизвай. Им, зи фикирдай за махлукьатдин мергьеметвилин тижедай кьакьан дережедай гьисабзавай.

Бубадиз, я вичин фикирар дегишиз, я абур кьилиз акъудун яргъал вегьез кIандачир. Чун фидай югъ тайинарнавай. Фидай къан вилик квай къуз бубади заз жедай начальникдиз зав вугана кагъаз ракъурда лагьана малумарна къелемни чар тIалабна.

„РикIелай ракъурмир, Андрей Петрович“—лагьана дидеди—„Зи патай князь Б...-диз салам дуа гугун; зун, вичи Петруша вичин гьуьрметрикай хкуддач лагьана умудлу я лагь.“

— Вуч метлебсуз гаф я!—жаваб ганай ччин чIурна бубади.—Вучиз за князь Б...-диз кхьида кьван?

„Бес на Петрушадин начальникдиз кхьизва лагьанай хьи“.

— Гьан, бес ана вуч ава?

— „Бес князь Б. Петрушадин начальник тушни? Бес Петруша Семеновски полкуниз кхьенвачни?“

— Кхьенва! Ам кхьенва лугьуз заз вуч ава! Петруша Петербургдиз фидач. Адаз Петербургда къуллугъ авуна вуч чир жеда? Ина ана гьатун ва

са кІвалахни тавун яни? Ваъ, ада садра солдатвиле къуллугъ авурай, ада садра лямка ялрай, барутдикай ни чІугурай, адакай солдат жеда, гьакІан явакьан жедач Гвардиядиз кхьенва! Гьинава адан паспорт? Иниз геце кван ама.

Дидеди, заз тІвар гана хаш чІугадайла зал алай перемни галаз вичин кьуьтуьда авай зи паспорт жугъурна, вичин зурзазавай гъилай бубадив гугана. Бубади ам кІелна, вичин вилик столдал ицигна, кагъаз кхьиз башламишна.

Кардин гьакъикъат чирхьана кІанз зун гзаф азиятдик квай. Петербургдиз ракъур тейиз хьайила зун гьиниз ракъуррай? За, бубадин яваш явашди узазвай къелемдилай вилер алудзавачир. Эхирки ада куьтягьна кагъаз паспортдихъ галаз са конвертда ттуна, айнаяр хутІуна заз мукьув эверна лагьана: „ингье ваз, зи куьгьне юлдаш ва дуст Р. Андрей Карловичаз тухудай кагъаз. Ву Оренбургдиз гьадан гъилик къуллугъ ийиз физва.“

ИкІа, зи вири нур гудай, гуьзел умудар чІур хьана! Петербургдин шад уьмуьрдин чкадал зун беши ва яргъаллай чкадин перишанвели гуьзлемишзавай. Са декьикьадин идлай вилик, пара шад яз фикирзавай къуллугъ, заз гила залан бахтсузвал хьиз акуна. Амма гьежетар мад лазим тушир! Пакад йикъуз пакамахъ варарал рекъин кибитка (форгъун) атана; ада чемодан, чайдин къапар авай сандух ва кІвалин кстахвилерин эхиримжи лашанар тир булкаяр ва перогар квай багъламаяр ицигна. Зи дидедини бубади зун аллагьдал аманат авуна. Бубади заз лагьана: „саламат хьуй, Петер. Низ кьин кьуртІа гьадаз дуьз къуллугъ ая; начальникриз табий хьухь: абрун ччан рикІ авунихъ галтугмир; къуллугъдин патахъай минет ийимир; къуллугъдикай катни ийимир; парталар цІийиз амаз хуьх, намус жигьилзамаз хуьх, лагьай мисал рикІелай алудмир.“ Дидеди вилер накъваривди ацІанаваз заз зи сагъвал хуьнуьх ва Савельичаз, аялдиз килигун тапшурмишна. Зал къуьрен пенжек ва адан винелай сикІрен

кIурт алукIна. Зун Савельичахъ галаз кибиткада ацукьна вилерлай нвагъ авахьиз рекье гьатна.

Гьа йифиз зун Симбирскидиз агакьна, инай лазим шейэр къачун патал са суткада амукьна кIанзавай. И шейэр къачунни Савельичал тапшурмишнавай. Зун са духанда акъвазна. Савельич пакамалай туькенра къекъвез фена. ДакIардай палчух авай куьчедиз килигдай кьван дарихмиш хьуниз килигна, зун вири кIвелериз фена къвекъвенай. Биллиард авай кIвелиз фийила заз кьакьан буйдин, къанницIувад йис хьанвай хьтин, яргъи чIулав спилар квай, халат алай, кий (ланш) гъиле авай ва сиве къалиян авай са барин акуна. Ам, биллиарддин гъугъунин гьисаб тухудай къуллугъчидих галаз гъугъвазвай. И къуллугъчиди вичи гъайила са рюмка эрекь хъвадай, вуч тухвайла биллиарддин столдин кIаник акахьна кьудал акъваздай. Зун абрин гъугъуниз килигиз акъвазна. Гьикьван гъугъун яргъал фейитIа, гьакьван кьудал акъвазна къвекъуьнар гзаф жез хьана, ва эхирдай биллиарддин къуллугъчи биллиарддин кIаник кумукьна. Баринди адан кьилихъ акъвазна сурал лугьудай гафарин жуьреда са шумуд залан рикI чIурдай гафар лагьана, ва вичихъ галаз са гъилера гъугъун заз теклиф авуна. Ччин тийидайвиляй за къугъун хиве кьунач. Аквар гьаларай им, адаз тажуб хьанай. Ама заз, гьайиф чIугвазвай гьалда клигна; гьакI ятIани зун рахунра гьатна. Заз адан тIвар Иван Иванович Зурин тир чIал, ам гусарский[1] полкунин ротмистр[2] тир чIал, ва ам рекрутар[3] кьабулиз Симбирскида авай чIал ва ксун къарагъун духанда ийизвай чIал чир хьана. Зурина, вичихъ галаз солдат тегьерда, гьар вучатIани аллагьди гайи

---

[1] **Гусар**, Гусаррин полкар—Петрдин девирда арадиз акъатна, чIехи пай къеце патанбрукай ибарат тир, къизил балкIнраллайбур. Гусаррин полкари гвардейцийрин къуллугъ ийидай.

[2] **Ротмистер**—Иски пачагьдин балкIанраллай кьушундин офицердин чин. Пияда кьушундин капитан хьтинди я.

[3] **Рекрутар**—Крепостной девирда аскервилиз къачузвайбур, чIехи пай лежберар. 25 йисуз къуллугъ авуна кIандай аскервилин къуллугъ, крепостной лежберриз гзаф залан тир. Ам, солдатвилиз ракъурун кьилди помещикдиз кIан хьунал акъвазнавай.

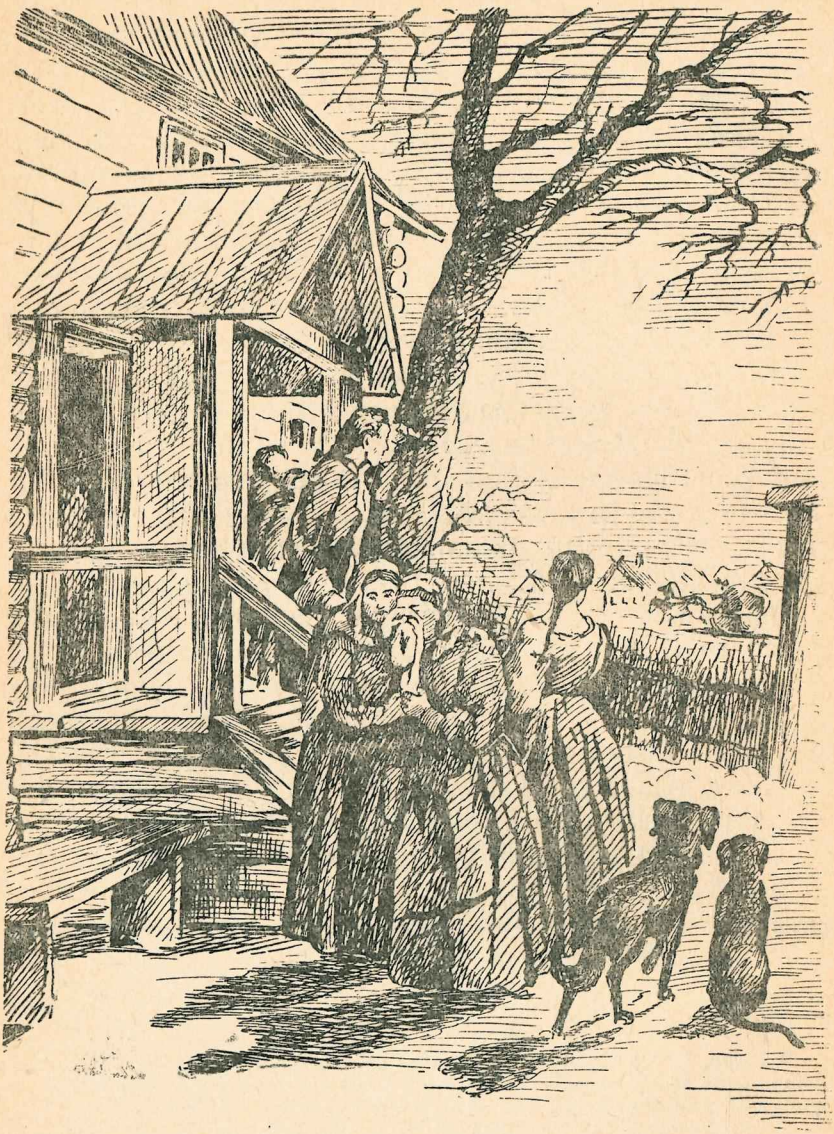

хуьрек тIуьниз заз теклиф авуна. Зун хуш хьана. Чу столдихъ ацукьна. Зурина гзаф хъвадай ва къуллугъдихъ вердиш хьун лазим я лугьуз зазни буйругъ ийидай. Ада заз армиядин анегдотаркай ахъайна, абрик хъуьредай кьван зун ярх дахьана къакъатна. Чун столдихъай тамам дустар яз къарагъна. И вахтунда, ада заз биллиарддал гъугъваз чириз кIанзава лагьана.—„Им“—лагьана ада—„чи къуллугъчи стхадиз чарасуз лазим я. Месела паходда авайла са чкадиз акъатда вун. Вуна вуч авурай. Гьемиша чувудар ягъиз жеч хьи? КIанзни дакIанз духандиз фена биллиард гъугъвада вун; а кар патал гъугъваз чир хьун лазим я!“ Зун лап инанмиш хьана гзаф рикI гваз гъугъваз чириз эгечIна. Зурина кIивиз лугьуз зун худда твадай, ва зи агалкьунрал тажуб жедай; са шумуд тарс гайидалай кьулухъди ада, пулунал, зур кепекдал гъугъун теклифна, пул гъун паталди ваъ, гьавая гъугъун дахьун патал. Гьавая гъугъун ада лап чIуру хесет яз гьисабзавай. Зун и гафарални рази хьана. Зурина пунш[1] тIалабна ва заз, къуллугъдихъ галаз вердиш хьун лазим я лугьуз башламиш ая лугьуз алахъна; пунш галачиз гьихьтин къуллугъ хьуй! Зун адаз муьтIуьгъ хьана. Амма чи гъугъунри давамарзавай. За зи стакандай хупI ийирдавай зу уьткем жезвай. Шарар гьар са декьикьада столдин къерехрилай къудгъунзавай. Зун туьнт жедай, ярамиш текъведай тегьердалди гьисаб тухузвай биллиарддин къуллугъчидиз экъуьгъдай, сят сятдилай гъугъун зарб ийидай, са гафуналди—за азад хьана акъатнавай аялдин амалар ийизвай. Амма вахт акуна такуна акъатна. Зурина сятдиз килигна кий (ланш) ицигна завай вичиз виш манат атун лазим я лагьана малумарна. И карди са тIемил зи пер хана. Зи пул Савельичав гвай. За багъишламиша лугьуз башламишна. Зурина зи гаф атIана: „Инсаф ая! Гьич инжиклини жемир. Завай акъвазиз жеда, гила Аринушкадин кьилив фин“.

Вуч ийин? Югъ за са рехъ-ражни галачиз баш-

---

[1] **Пунш**—ички: чехирдикайни, цикай, шекердикай ва лимондин, цикай раснавай.

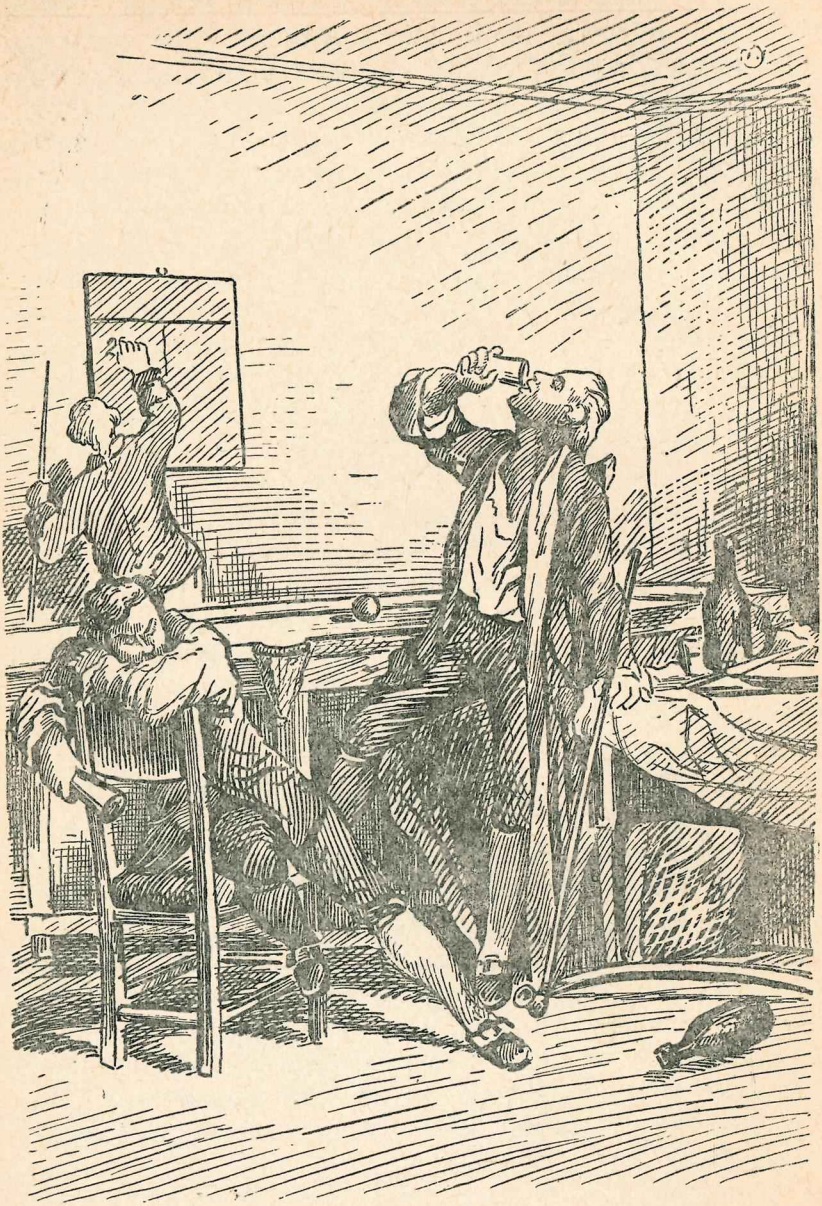

ламишай тегьердал акъудна. Чна Аринушкадин кІвале ужин тІуьна. Зурина къуллугъдихъ галаз вердиш хьун лазим я лугьуз, гьар са декьикьада заз ички цан хъийиз хьана. Столдихъай къарагъайла завай са гужуна кІвачел акъвазиз жезмай; йифен кьулариз Зурина зун духандиз хутахна.

Савельич чал ракІарал гьалтна. Адаз, шаксуз за къуллугъ патал чІугур зегьмет акуна, агь акъатна. „Им вуч я, вахъ вуч хьанава, сударь[1]“—лагьана ада язух ванцелди,—„вуна и ппар ваз гьина яна? Агь, я аллагь! Уьмуьрдани ихьтин биябурчивал хьайиди тушир!“—Лал хьухь, кьуьзек!—Жаваб гана за галкІиз-галкІиз;—ву, заз чидайди пьян я, квахь кусуз... ва зуни къатхьура.

Пакад къуз зу кьил тІаз, са уьтери хьиз накь хьайи крар рикІел хуьквезваз ахварай аватна. Зи хиялар, чай гваз атай Савельича атІана. „Фад хьана, Петр Андреевич“—лагьана ада кьил галтадриз—„фад вуна сейрариз (къвекъвез) башламишнава. Вун нел атайди хьана? Я ви буба, я ви чІехи буба пьянискаяр тушир; дидедикай рахунни лазим туш: вични уьмуьрда квасдилай гъейри са затІни сивени кьурди туш. И кардин виридан тахсиркар вуж я? Нянетлу мусье. Герен-герен Антипьевнадин кьилив чукуриз: „мадам, са тІимил эрекь гун тІалабзава“. Де гила ваз! Гаф авач, хъсан кар чирна кцІин хци. Бариндиз жуван инсанар амачирни басурман[2] кьуначиртІа“!.

Заз регъуь хьана. За ччин патахъ элкъуьрна адаз лагьана: „алад вач анихди Савельич; заз чай кІанзавач.“ Амма Савельич акъулар гуз башламишайла секинрун четин тир. „Гила аквазвани ваз Петр Андреевич, хъун гьихьтин кар ятІа. Кьилни залан жеда, фуни нез кІан жедач. Хъвадай инсан са куьнизни ярамиш туш. Са тІемил ци квай афнийрин яд виртІедихъ галаз хъухъ, я са зур стакан ичкидал по-

---

[1] **Сударь**—виликди пачагьдин девирда къуллугъчийри чипин агъайриз икІ лугьудай.

Сударь агъа лагьай хьтин гаф я.

[2] **Басурман**—татаррин зулумдин девирда икІа, халкьдивай харжар кІватІдайбуруз лугьудай, гуьгъуьнай икІа маса дин гвайбуруз лугьудай.

хмель хъавуртIа адалайни хъсан я. Вуна буюрмишдачни?“

И вахтунда са гада атана И. И. Зуриналай зав записка гана. За ам ахъайна агъадихъ галай цIарар кIелна:

„Пара кIени тир Петр Андреевич, тавакъи я, зи гададив гигана накь вагай заз атай виш манат рахкура. Зун гзаф пулунихъ игьтияжлу я.

Къуллугъдал гьазур тир

Иван Зурин.“

Идай са карни авачир. За зун къайгъусуз жуьреда кьуна зи пулунин, гьам парталрин ва гьам кIвалахрин эхтияр гвай Савельичаз гададив виш манат гице лагьана, буйругъ гана. „Гьикiи? вучиз?“ лагьана Савельича тажуб хьана хабар кьуна.— Зун адаз буржлу я—жезмай кьван кьана жаваб гана за.—„буржлу я! —Гаф элкъуьр хъавуна къведайдавай тажуб жезвай Савельича;—ими мус вун адаз буржлу хьана кьван сударь? Вуч ятIани ина маса кар ава. Эхтияр вид я, амма пул за гудач“.

За фикир авуна хьи, эгер и кар алай декьикьада за и терс тир кьуьзуьдахъ галаз гьуьжет кьилиз акъуд тавуртIа, гележегда адалай аслувиликай азад хьун заз гзаф четин жеда. Иниз килигна уьткемдаказ адаз килигна, за лагьана: зун ви агъа я, ву зи къуллугъчи. Пул зид я. Завай а пул ада тухвана, вучиз лагьайтIа, заз гьакIа кIан хьана. Ви акьуллувилер къалур тавуна, ваз буйругъ гайивал авун за ваз мислегьат ийизва.

Савельич зи гафарал акьван аламат хьана хьи, кьве гъил-гъилел ицигна къах хьана. Вун вучиз акъвазнава! лагьана хъел аваз гьарайна за. Савельич ишехьна.—„Я стха Петр Андреевич“,—лагьана ада зурзазвай ванцелди— „хажалатдалди на зи аман атIумир. Вун зи экв я! на заз, кьуьзи итимдиз, яб це, а къачагъдиз кхьихьа, на зарафатар авурди тир лагь, чаз акьван пулни авайди туш лагь. Виш манат! Я рагьимлу аллагь! Ваз диде-бубади кIерецрилай гъейри ма-

са затIарални гъугъун кIевелай къадагъа авурди тир лагь“...

— Беса тапарар авун—хъилалди адан гаф атIана за—пул иниз гице, дахьайтIа за ву кьама ицайна чукурда...

Савельич дериндай хажалатлу яз заз килигна, зи буржунин пул гъиз фена. Кесиб кьуьзуьдан заз язух атана; амма заз азад хьун ва зу аял туширвал къалурун кIанзавай. Пул Зуринал агакьарнай. Савельича, фадамаз нянетлу духандай зу акъудиз кIанз гьерекатна. Ам, балкIанар гьазур я лугьуз хабар гваз атана. Намус секин тушир зи кIвалахрал рикIай пашман яз зун Симбирскидай, зи учительдиз сагъ хьуйни далгьана ва адал мад садрани гьалт хъавунни кIан хьунухь фикирдиз тагъана хъифена.

II-кьил

РЕХЪ КЪАЛУРДАЙДИ

Уьлке яни, ву зи уьлке,
Таниш тушир, завди уьлке.
Бес зун тушни вал атайди,
Тушни хъсан шивре тухвайди:
Тухвана зу игид, кьегьал,
Кьегьелвилин юнгуьлвели, зиреквели
Ва духандин пьянвили.

Куьгьне девирдин мани.

ЗИ рекьин фикирар са акьван хуш къведайбур тушир. Зай фийи пул а вахтунин къиметриз килигайла тIимилди тушир. Завай, рикIе жува жуваз хиве дакьуна акъвазиз жезвачир хьи, симбирскадин духанда за авур амалар ахмакьбур тир ва ихьнай, за зун Савельичан вилик тахсирлу яз гьисабзавай. И карди михьиз заз азият гузавай. Кьуьзуь кас, форгъундин хивел алай ящикдал зу галай патахъни килиг тейиз, рахан тейиз ва гьардан бир къигъ ийидай хьтин ванер ийиз ацукьнавай. Заз гьар гьикI хьайитIани адахъ галаз мислегьат хъижез кIанзавай, амма гьикI башламишдатIа чизвачир. Эхирки за адаз лагьана:" гьан, гьан Савельич! Беса, мислегьат хъижен, тахсирлу я: зазни аквазва зун тахсирлу тирди. За накь мацIахай амалар авуна ва гьавая ви хатур хана. За идлай кьулухъ акьуллу яз жув тухуда ва ваз яб гуда лагьана гаф гузва. Ди, хъел къвемир; мислегьат хъежен".

—Эхь! буба Петр Андреевич!—Дериндай ухьт авуна жаваб ганай ада.—Заз хъел къвезвайди закай я; кьуд патахъайни зу тахсирлу я. За ву кьилди духанда

гьикI тунай! Вуч ийин? Рекьелай алудна: кешишдин папан кIвелиз чир хичир хала акун патал фин рикIе гьатна, гунагь хьана. Месела авайди я: фена халад кIвелиз, аватна дустагъдиз. Бала я, маса са карни туш! Зу агъайрин вилериз гьикI къалур хъийида! Аялди хъвазва ва къумар къугъвазва лагьана ван хьайитIа абри вуч лугьурай.

Кесиб Савельич секинрун патал, за адан разивал авачиз санизни са кепекни харж хъийидач лагьана адаз гаф гана. Ам, арабир вичи вичикди мурмур ийиз: „Виш манат! Зарафатдин кIвалах яни!“ лугьудайтIани, яваш-явашдиз секин хьана.

Зун тайин хьанавай чкадиз мукьва жезвай. Зи кьуд патахъ синерни чухурри кьатI-кьатIнавай перишан къумлух баябан чуьллер экIяй хьанвай. Вири живедик квай. Рагъ экIизвай. Фургъун шуькIуь рекьяй ва генани дуьз лагьайтIа, лежберрин аллерри живедай авунавай гелай физвай. Сад лагьана фургъунчиди патаз килигиз башламишна ва эхир шапка хутIуна заз лагьана: „Барин, жечни элкъуьн хъавуртIа?“

— Ими вучиз?

„Вахт эхтибарлуди туш: явашдаказ гар къарагъзава;—аквазвани ада гьикI жив шиткизватIа.“

— ХьурайтIун кьван!

„АтIана авайди аквазвани?“ (Фургъунчиди къамчидал рагъ экъечIдай пад къалурна).

— Заз, лацу чуьлдилай ва алахьай цавалай гъейри са затIни аквазавач.

„АтIангье,—атIангье: а циф“.

Заз гьакъикъат цавун къирехдал циф акуна. Эвелдай за ам яргъай аквазвай кIунтIунай кьунавай. Фургъунчиди, и цифеди тIурфан хьун къалурзавайди я лагьана зун гъавурда ттуна.

Заз а патарин куьлекрикай ван хьанай ва ада тамаман фургъунар маргъалрик кутуна терг авурди чидай. Савельича фургъунчидин фикирдиз килигна, элкъуьн хъавун мислегьат авуна. Амма гар заз къати туширди хьиз акуна; за, вахт амаз вилик квай станцидал агакьда лагьана умуд авуна, гьерекатна гьала лагьана.

Фургъунчиди кІевиз гьална; амма герен-герен рагъ экъечІдай патаз килигиз хьана. БалкІанар сад хьиз катзавай. Гар къвердавай гужлу ва гужлу жезвай. ГъвечІи циферин кІус, къвердавай чІехи жез, лацу цифедиз элкъвез хьана вири цав кьазвай. Куьлуь жив акатна ва сад лагьана пилте-пилте хьана къваз башламишна. Гару ав къачуна; маргъалмаргъал хьана. Савил ахъайна акьал хъийидай кьван вахтунда мичІи цав живедин гьуьлуьк акахьна. Виликай вири квахьна. „Гьан барин", гьарайна фургъунчиди — „бала я: тІурфан акьалтна!...

Зун кибиткадай килигна: цав ччил мичІи хьанавай. Гару ччан алайда хьиз ав яазвай; зуни Савельич живеди батмишарзавай; балкІанар са-са кам къачуз физвай—ва сад лагьана акъвазна.

„Гьун на вучиз гьалзавач?"—лагьана кьарай тукъунивди за фургъунчидивай жузуна,—вуч гьалун?—Жаваб гана ада фургъундин хивелай авучІник куваз;—гьакІни гьиниз акъатнаватІа кьил акъатзавач: рехъ авач, кьуд пад чІулав хьана мичІи я.—За адаз сеперар гуз башламишна. Савельича адан тереф хвена ажугъдалди лагьана: „Заз, ви гафуниз яб тагуниз ашкъи авай карвансарадив агакьнайтІа чна чай хвадай, экв жедалди чна ана йиф акъуддай, тІурфан акъвазайла кьулухъ рекьиз экъечІ хъийидай. Чак тади вучиз ква? Чун михъерал физвач-хьи!"—Савельич гьахълу тир. Маса чара авачир. Жив гьа гужлудаказ къвазмай. Кибиткадин къвалав живедин анбар хкаж жезвай. БалкІанар, арабир ккуниз кьилер куьрсарна къвазнавай. Ямщикди са кар хьуй лагьана къвалариз къекъвена хамутрин чІилер дуьзар хъийиз башламиш авуна. Савельича мурмурарзавай; зун чна макан ва я са рекьин нишан акун патал гьар патахъ клигиз хьана, амма тІурфанди цавуз хкажнавай живедин саврухдилай гъейри зи вилервай затІни къатІуз хьанач... Сад-лагьана заз са чІулав затІ акуна. „Эй, фургъунчи!" лагьана гьарайна за „ана авай чІулавди вуч ятІа аку?" Ямщик клигиз башламишна.—Агьа, аллагьдиз хъсан чир хьуй лагьана вичин чкадал ацукьна:—араба хьана араба туш, ттар хьана ттар, амма узаз-

вай хьиз аквазва. Я жанавур, я инсан хьун лазим я лагьана.

За, и малум тушир шейинин венел гьал авун буйругъна; адани гьасятда чун галайвал гьерекет авуна. Кьве декьикьадлай кьулухъ чун са инсандал туьш хьана. „Эй, я стха! рехъ гьинихъ галатІа ваз чидачни“ лагьана“—фургъунчиди гьарайна адаз.

—Рехъ гьа ина ава. Зун рекьел ала. Куьне рекьикай вучда?—Жаваб гана рекье авайда.

— Яб це я кас, ваз и чкаяр хъсан чидани? Зун са илифдай кьван чкадал акъудиз жедани?—лагьана хабар кьуна за адавай.

— „Чкаяр заз таниш чкаяр я,—лагьана ада—аллагьдиз шукур хьуй гьеркьуь ва, яргъивал алцумна чирнава за. Квез гьава аквазвани? Ихьтин гьава авайла рехъ алатдай затІ я. Инал акъвазна чайгъун акъваз хьун, цав ачух хьун вилив хуьн хъсан я; ахпа чавай гъетериз клигна рехъ жгъур ийиз жеда.“

Адан сакитвили заз рикІ-дуркІун гана. За аллагьдин ихтиярда туна, чуьлда йиф акъуд авун къарардиз къачуна рекьин мугьман тадиз арабада ацукьна ва фургъунчидиз лагьана: „аллагьдиз шукур, шадвал яргъал алач, эрчІи патахъ элкъуьрна, гьала“ лагьана.

— За эрчІи патахъ вучиз гьал ийин?—Лагьана ямщикди разисузвилелди хабар кьуна. Ваз рехъ гьинай аквазва? БалкІанар чарадан, хамут чарадан гьала талгьуз ваз вуч ава!—Заз чирвал фургъунчи гьакьтир· „Дугъриданни хуьр яргъал алачир чІал ваз гьинай чида“ – лагьана за.—Вучиз лагьайтІа, гьарса патахъай, заз гумадин ни къвезва, аквадай гьал хуьр мукьув гва. Адан кьатІуни зун тажуб авуна. За фургъунчидиз гьал авун теклиф авуна. Къалин живерин къеняй балкІанар агъур-агъур физвай. Кибитка гагь чала чухурдал галтиз, гагьни къванерихъ галукьиз къарсурзавай. Виняй-агъуз, и патай а патаз алукьиз къудгунзавай. Им лепе алай гьуьлелай геми физвайдаз ухшар тир. Савельича мукьвал-мукьвал зун далудихъ галукьиз уфт аладарзавай. За пенжердин перде авадарна, шубадик алчуд хьана тІурфандин лай-

ла язавай манидал ва и яваш финифал ахвариз физ башламишна.

Заз садрани рикIелай алат тийидай ахвар акуна, за зи уьмуьрдин ажайиб гьалар рикIел хкайла, а ахвар заз ажайиб са кар хьиз аквада. Иналди кIелзавайбуру зун багъишламиш ийида: абриз тажрубадай чида хьи, инсан мугьуматдин фикирар пуч хьунухьихъ иналмиш хьунихъ галаз бирден ажаблу шейэрал дуьшуьш жеда.

Зун гьакъикъатда авай крарин хиялдиз табий хьана. Сифте ахварин къаришугъ гьаларик акатай вахтунда жедай руьгьдин ва кьатIунин гьал кечирмиш ийиз хьана. Заз гьеле тIурфандин саки давам ийизмайди хьиз амай, чунни и живедин чуьлдихъ гелкъвезва... Сад лагьана заз дарваз акуна чу усадьбадин агъадин гьаятда гьахьна. За сифте авур хиял зун—зи ихтиярдал тхуниз клигна бубадиз закай ажугъ къведайвиликай тир. Заз, ада за и кар къастунай авурди хьиз фикир авунхъай кичIедай. Зун секитсуздаказ кибиткадай авучIна; зи дидеди ракIарин вилик къамуник акатнавайдан шкилда аваз зун къаршуламиш авун заз акуна. „Яваш"—лагьана ада заз—„буба азарлу яз кьиникьал ала, валай адаз гъил къахчун кIанзава". Зун кичIевиляй чашмиш хьана адан гуьгъуьна аваз ксудай кIвализ гьахьна. Заз кIвале зайиф экв акуна мисерин патав пашман итимар акъвазнавай. Зун явашдаказ мисерин мукьув хьана, зи дидеди перде хкажна лагьана: „Андрей Петрович, Петруша хтана. Адаз вун азарлу тирди чир хьана хтанава; вуна адахъ хийир дуья ая". За метIерал акъвазна вилер азарлудахъ элкъуьрна. Амма гьикI хьана?: КIвале, зун бубадин чкадал чIулав чуру квай са мужик яргъи хьана хъуьрез—шаддаз заз клигзавай. За чашмиш хьанаваз дидедихъ элкъвена адаз лагьана: Им вуч лагьай чIал я? Им, зи буба туш, мужикдивай хийир дуьа къачун зи квез герек ава.—Лагьана за. „Айиб авач Петруша"—жаваб гана заз дидеди—„ам ви бубадин ери я, адан гъилиз темен це, агъади ваз хийир дуьа ийида"... зун рази хьанач. А чIавуз мужик миселай къарагъна, далудикай

нажах хкудна и патахъ а патахъ галтадар ийиз хьана. Заз катиз кІан хьана... амма алакьнач. КІвал кьенавайбурун жендекралди ацІана. Зи кІвач кьенавай жендекрихъ галкІана ва зун ивидин къене цІуьдгъуьнзавай... Къурхулу мужикди хъуьрена заз эверна лагьана: „Кичіе жемир, мукьув ша, зи хийир дуьа кьабул ая“...Къурху ва кичІевили зун кьунвай ва и декьикьада зун ахварай аватна. БалкІанар акъвазнава. Савельича зу гъиликай кьуна; „авучІа агъа чун агакьнава“ лагьана.

Гьиниз агъакьнава?—хабар кьуна за вилер тІушуниз.„Карвансарадиз. Аллагьди куьмек гана, дуьз чун гьаятдиз агакьна. Гьерекатна экъечІа, сударь жуваз чими ая.“

Зун кибиткадай экъечІна. Кулак яваш хьанавайтІани амазмай. Акьван мичІи тир хьи, виле тІуб эцягъайтІани аквазвачир. Иеси фонарни этегдин кІаник кьуна варарал чи вилик экъечІна. Чун са дар, амма михьи кІвализ буюрна. Иесиди кІвализ экв гузвай. Цлакай винтовка ва къазахрин кьакьан бармак куьрсарнавай.

Иеси яицки, казак[1] пуд къад йис хьанавай хьтин, гьеле тазазмай ва зирекзамай кас тир. Савельича сандух хкана, чай ицигун патал иесидвай цІай тІалабна. Са затІни заз гила чай кьван лазим тушир. Иеси гьазурвилер акваз фена.

— Рехъ къалурдайди гьиниз фена?—Хабар кьуна за Савельичавай.

„Ина ава, ви блогородие[2],“—жаваб гана заз зи кьилелай ванци. Заз кьацІук килигайла чІулав ччуру ва нур гузавай кьве чІулав вилер акуна.—Гьикі хьана стха, мекьи хьанани?—„Са кукІар хьайи пенжек алайла гьикІи мекьи тахьуй! КІурт авай, амма вуч ийин кьван далдаламишункай? Накь чехирар гудай духанчидиз гана: акьван мекьи туширди хьиз хьанай“. А вахтунда ригазвай самовар гваз иеси хтана; за,

---

1 **Яицски казак**—Яика лугьудай вацІун къирахда дулалмиш жезвай къазахриз икІ лугьудай (гила уралдин вацІун).

2 **Ви блогородие**—икІи лугьудай пачагьрин девирда гьакІан халкьди баринриз, агъайриз, офицерриз ва масабуруз. Блогородие—тІварцІин ериндал лугьудай гаф я.

чун рекье турдаз са кружка чай хъун буюр авуна лежбер кьацIалай эвичIна. Адан къаш-къамат заз лап гуьзел акуна. Адан яхцIур йис кьван тир, ам юкьван буйдин, кьурай ва гьеркьуь юрфарин итим тир. Адан чIулав ччурудик рехи чIарар квай; ччан алай, чIехи вилер, гьакIа санал акъваз тейиз къекъвезвай. Адан ччин рикIиз чими жедайди, амма зиндикьдинди тир. ЧIарар элкъвена кьунавай; адал кукIар хьанвай пенжек ва татар шалвар алай. За адаз кружка чай гана; ада хупI авуна ччин чIурна. „Куь блогородие, заз са хатур ая,—заз са стакан чехир це лагьана буйругъ ая; чай чи казакрин ички туш". За хушвилелди адан тIалабун рази авуна. Иесиди цлан шкафдай ички авай къаб ва стакан акъудна, адан кьилив атана ва адан ччиниз килигна. „агьа"—лагьана ада—„мад ву чи уьлкейра ава? Гьинай аллагьди гъана?"—Зи рехъ къалурдайда маса зурба мане квай тегьерда вилербурна уьтери меселралди жаваб гана: „шегьерда лув ганай, канабриз кIуф янай; чIехи дидеди къванци янай—амма паталай фена. Бес куьбур гьикI ава?"

— Чибур гьикI хьурай кьван!—Жаваб гана иесиди, маса мана квай эхтилат акъвазар тийиз.—Нянин купIуниз зенг яаз кIанзавай, амма кешиш фекьид кьуна эхтияр гузвач: кешиш мугьманда ава, ччинерар сирара ава.—„Лал хьухь, ими"—лагьана зи къекъверагди—„марф жеда, къарникъузарни жеда; къарникъузар хьайитIа зимбиларни жеда. Гила (инал ада мад вилербурна) нажах кьулух чуьнуьха: тамун мишебеги къекъвезва. Ви блогородие! Ви сагъ-лугъдай!". И гафар лагьана ада стакан къачуна, хаш яна, сад лагьана агалдарна гиляй тавуна чехир хъвана. Ахпа заз икрам авуна ам вичин кьацихъ хъифена.

— Завай, а вахтунда и лутуйрин ихьтин рахунрикай са затIни кьатIуз хьанач, амма ахпа заз, рахунар Яицскидин войскадикай ийизвайди чир хьана. И кьушун 1772 лугьур йисан бунтунлай кьулухъ секинарна са тIемил вахт тир. Савельича гзаф хуш авачир тегьерда яб гузвай. Ам шаклу яз гагь ие-

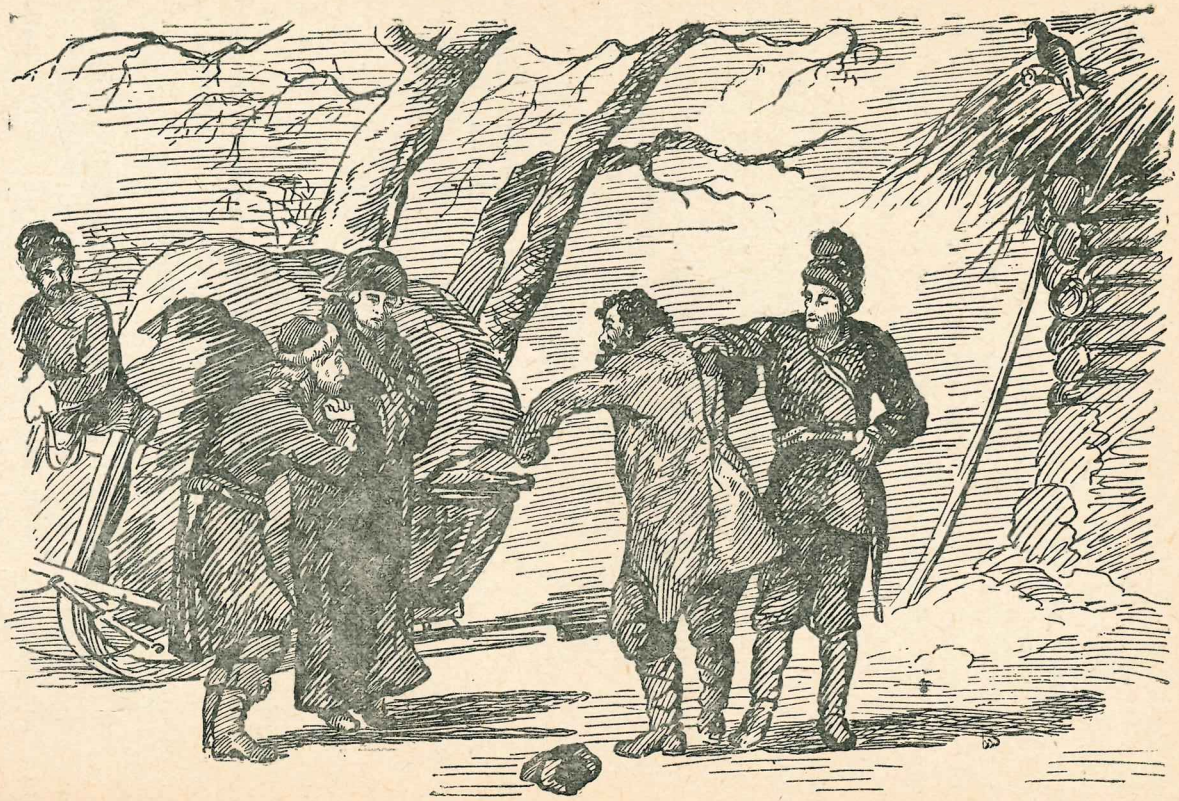

сидиз ва гагь чу рекье турдаз килигдай. Карвансара ва я, абрин чIалалди, умет хуьрервай хкатна яргъа чуьлдал алай ва къачагърин макандиз гзаф ухшамиш тир. Амма чара мад жедай кIвалах авачир. Рекье гьатункай фикир авунни мумкин тушир. Савельичан секинсузвили зи рикI аладарзавай. ИкIи ятIани, зун кусуз гьазур хьана тахтунал къатхьана. Савельич пичинал акьахна; иеси ччилал къатхьана. Са тIимил вахтунлай вири къазмада хухдин ван гьатна ва зуни кьийиди хьиз ахварал фена.

Пакамахъ геж хьиз ахварай аватайла, зяз куьлек секин хьана акуна Рекъини нур гузвай. Жив вилин нур тухудай лацу нек хьиз и кьил а кьил авачир чуьлда къатканвай. БалкIанар гутIунавай. За иесидиз гьакъи гана. Ада чавай акьван юкьван къимет тIалабна хьи, гьеле гзаф савдаяр ийиз адет хьанавай Савельичани адахъ галаз гьуьжет авунач ва адан кьилай накьан шак финифар лап акъатна. За, чун рекье турдаз эверна, чаз куьмек гунай сагърай лагьана ва Савельичал, адаз эрекь къачудай зур манат гун тапшурмишна. Савельича ччин чIурна. „Эрекь хъуниз зур манат?“ — лагьана ада — „вуч авуна гузвайди я? Ам вуна кибиткада акьадарна карвансарадиз хкана лугьуз яни? Эхтияр види я агъа, чаз артухан зур манатар авач. Низ хьайитIани эрекьдиз гуз хьайитIа мукьва вахтара жув гишила амукьда.“ Завай Савельичахъ галаз гьужет ийиз хьанач. Пул, за гаф гуниз килигна тамам гьадан эхтиярда авай. Амма завай зу баладкай хкудначтIани пис гьалдикай хкудай касдин жафадиз къимет гуз тахьун гьикI хьайитIани заз хуш тежедай са тегьерда дакIан хьана. Хъсан хьана ман — лагьана за секиндиз; — эгер ваз зур манат гуз кIанзавачтIа, адаз зи перемрикай акъудна са шей це. Ам лап кьецIил я. Адаз зи къуьрерин пенжек це.

„Инсаф ая, буба Петр Андреич!“ — лагьана Савельича — „Адаз ви къуьрерин пенжек вуч лазим я? А кцIи ам сифте гьалтай духанда, маса гана хъвада?“

— Адакай, кьуьзек, — ваз хажалат жемир, — лагьана зи къвекъверагди, — маса гана хъвадани за ам дахьай-

тІа хъвадачни. Адан блогородиеди вичин бариндин къуьнерихъ галай кІурт заз гузва: ам адаз вичиз чизва, ви, холопдин[1] буржи гьуьжет тавуна ада лагьай кар авун я.

„Аллагьдихъай кичІедач ваз къачагъ!“—жаваб ганай адаз хъел авай ванцелди Савельича.—Ваз аквазва, аялди фикирзавач, вун, адан рикІе затІ дахьуниз килигна адавай шейъ къакъуднал шад я. Ваз бариндин пенжек вуч лазим я. Вавай ама ви нянет хьайи къуьнерал алукІизни жедач.“

— Тавакъи я, жува жув акьуллу яз къалумир,—лагьана за зи эмидиз;—и сятда пенжек инуз гъваша?

„Я чІехи аллагь!“—цІур авуна зи Савельича.—„Къуьрерин пенжек цІийиз амайди я. Масадаз хьанайтІа къайгъуни авачир, дахьайтІа бергъвер авахьнавай пьянискадиз.“

ГьакІ ятІани къуьрен пенжек атана. Мужикди инал аламаз ама алукІиз башламишна. Дугъриданни зун чІехи хьайи къуьрен пенжек адаз сатІемил дар тир. ГьакІ ятІани ада пенжек цвалрай къазуна са тегьерда алукІна. Савельич гъалар атІуз акуна шехьиз са кІус амай. Къвекъвераг зи багъишдал кьадарсуз гзаф рази хьана. Ада зун кибиткадин кьилив кьван рекье ттуна, агъуз тир икрам авуна лагьана: „Чух сагъул, ви блогородие! Ви хъсанвилай ваз аллагьди рагьим авурай. Уьмуьр амай кьван ви хъсанвилер за рикІелай ракъурдач.“ Ама вичин патахъ фена. За Савельичан пер хуниз фикир дагана, зун жув физвай патахъ рекье гьатна. Са тІимил вахтунлай зи рикІелай накьан тІурфан, зун рекье ттур мужик ва къуьрен пенжек вири фена.

Оренбургдиз агакьайла зун дуьз генералдин мукьув фена. Заз кьакьан буйдин, амма кьуьзивили акІажарнавай итим акуна. Адан яргъи чІарар лап лацу хьанвай. Иски, ранг фенавай пенжекди ам Анна Иоанновнадин девирдин аскердиз ухшамишарзавай. Ам немцарин лугъатдалди рахадай. За адав бубадин кагъаз вугана. Бубадин тІвар кьурла ам гье-

---

[1] **Холоп**—къуллугъчи я. Дворянри чипин крепостной лежберриз чпиз къуллугъ ийизвай, гьаятда авай халкьдиз лугьудай.

рекатна заз килигна: „Я зи аллагь!“ —лагьана ада— „Андрей Петрович ви яшда авай вахт акьван фад тирни; килиг гила, адаз гьихьтин къегьел аватІа! Агь, вахт вахт! „—Ада, кагъаз ахъайна, вичин фикирарни лугьуз, яваш, сесиналди кІелиз башламишна; „Гьуьрметлу государь[1] Иван Карлович, за умуд ийизва, ви превосходительстводи“...Ибур вуч уюнар я. Пагь, регъуь дахьун акутІун. Гьелбетда, низам эвелимжи кар я, амма икІи кхьидай кьван яни иски камраддиз? ...„Ви превосходительстводин[2] рикІелай фенач“... Гьа... и ва...регьметдиз фейи маршал Мин...походда... ва гьакІа Королинка“...Эгье стха. Чи иски буйругъ гилани адан рикІел аламай кьван? „Гила кІвалахкай... Ви кьилив зи ваякьан“... Гьа... „Кьуьгъуьрдин бегьлеяр яхъа“[3]...Кьуьгъуьрдин бегьлеяр вуч затІ я? Ими-заз чидайди, урусрин месел я. Вуч лагьай гаф я „Кьуьгъуьрдин бегьлеяр яхъа“?.. Лагьана эхирда ада завай хабар кьуна.

Ам акІ лагьай гаф я хьи,—жаваб гана за, жезмай кьван тахсирсуз тегьерда,—хатур хан тейин, ширин мецелди рахан, гзаф жуван эхтиярда тван кьуьгъуьрдин бегьелар хуьн.

„Гьа, гъавурда акьуна.. „ва, ам вуч вичин эхтиярда тан тейин „ва аквазвай тегьерда, кьуьгъуьрдин бегьлеяр акІ лагьай гаф туш...„И кагъазда адан ...паспортни ава“ ...Бес ам гьиниз хьана? А, ина... „Семеновскидиз кихьин“ ...Хъсан, хъсан: вири бигьем жеда...„Эхтияр гуда на, ви иски юлдашдиз ва дустуниз килиг тавуна ву къужахламиш ийиз“—а! эхир гъавурда акьуна...ва масакІа ва масакІа...Гьан, буба, — лагьана ада кагъаз кІелна ва зи паспорт са патахъ ицигна—вири кІвалахар бигьем жеда: ву офицер яз полкуниз акъудда. Вахт бада ракъур тавун патал, пакамаз Белогорски къеледиз алада, вуна ана капитан Миронован-хъсан рагьимлу ва михьи инсандин

---

[1] **Государь**—дуьз мана пачагь я. Икіи виликди чІехи къуллугърал алайбурузни лугьудай.

[2] **Превесходительство**—виликди генералриз ва гьахьтин зурба къуллугърал алайбуруз лугьудай гаф тир.

[3] „Кьуьгъуьрдин бегьеларяхъа“ лезгидалди „чІарчІалай ракъура“ лагьай хьтин гаф я.

командада къуллугъ ийида. Ана вун гьакъикъи къуллугъдал жеди, ваз низам чир жеда. Оренбургда ваз ийидай са карни авач; фикир чукIун жегьил итимдиз зарар я. Къе буюр зи кIвеле хуьрек не.“

Къведайдавай кар чIуру жезва! За закди фикир авуна: За, дидедин руфуна амаз зун гвардияда сержантвилиз туькIуьр авункай заз вуч хийир хьана! Ида зун гьиниз акъудна? Полкдиз.. ва киргизкайсацкидин[1] чуьллерин сергьетда авай биши къеледиз!..За, Андрей Карловичан кIвале, адан кьуьзуь адъютантни[2] галаз хуьрек тIуьна. Адан стол, немецрин кIиви кьенятди кьунавай, ва за фикирзава хьи, арабир вичин субай хуьрекдин кьилихъ немецкая экономикадиз килигна са артухан мугьман акунхъай кичIевал, зун фад-фад гарнизондиз акъудай себебрикай сад хьана. Пака къуз зун, генералдиз сагъ хьуй лагьана тайинарнавай чкадиз фена.

---

[1] **Киргизкайсацкидин чуьллер**—Уралдин вацIун рагъ экъечIдай патахъ галай казахстан.

[2] **Адютант**—чIехи начальникдихъ галай офицер.

III кьил

КЪЕЛЕ

Чи къеледа дуланмиш жезва,
Ва яд хъвазва фу незва,
Гьи вахтунда пис душманар,
Нез кІанз къведа чи пирогар.
Гуда чна душманриз къур,
АцІурда чна гуьллейралди туп.
Солдатрин мани.
Вилик заманадин инсанар я, зи буба.
Недоросль [1]

БЕЛОГОРДИН къеле Оренбургдилай яхцІур версинин яргъа авай. Рехъ Яикадин къекъвей-къекъвей къирахдай физавай. ВацІу гьеле мурк кьунвачир, гьа адан кьуркьушундин лепеяр, жив са жуьредин къирехрин арада пашмандиз чІулав жезвай. Адалай анихъ киргизрин чуьллер къатхьанавай. Зун фикирра гьатна, фикиррин чІехи пай пашманвилин хиялрикай тир. Гарнизондин уьмуьр заз иер яз аквазвачир. Заз, зи гележегдин начальник, капитан Миронов гьихьтинди ятІа кьатІиз кІанзавай, заз ам, хъел квай, серт вичин къуллугъдилай гъейри маса са затІни акван тейидай ва са гъвечІи кар паталдини зун кьуру фални цел дустагъда тваз гьазур тир, кьуьзуь касди фикирзавай.—Югъ хушун жез башламишна. Чу гьална зарб физвай.—Къеле яргъа авани?—хабар кьуна за зи ямщикдивай.—„Яргъа авач"—жуваб гана ада.—„АтІанай аквазва."—Зун, зурба бастионар[2],

[1] **Недоросль**—Д. Н. Фонвизинан (1754—1784) комедиядин тІвар.
[2] **Бастион**—къеледин мягькемчийрикай са жуьре я.

къелед кукIар ва цлар аквада лугьуз кьуд патахъ килигиз хьана; амма заз кIарасрин чахчахрин къене авай хуьрелай гъейри са затIни акунач. Са патахъ, са паяр живедик акатнавай пуд-кьуд векьин таяяр галай; са патахъайни патахъ хьанвай, лувар тенпелвилалди агъуз хьанвай гарун регъв галай. Бес къеле гьина ава?—Хабар кьуна за тажуб хьана. „ИнгьетIун"—жуваб гана, хуьр къалурна ямщикди ва и гафарик куваз чун хуьре гьахьна. Варарив заз иски чугундин туп акуна; куьчеяр дар ва патахъбур тир, кIвалер аскIанбур ва чIехи пай къавар самаралди кIиви авунвайбур тир. За комендантдин кьилив гьала лагьана ва са минутдилай кибитка кьакьан кIунтIал ицигнавай, вични кIарасдикай раснавай килисадин къвалав гувай кIарасрин кIвалерин вилик акъвазна.

Зи вилик са касни экъечIнач. Зун дегьлиздиз фена, кIвалин вилик кувай чкадин ракIар ахъайна. Кьуьзуь инвалидди стулдал ацукьна къацу пенжекдин кьуьнтел вили пине эхлегьзавай. За адавай зун атуникай хабар гун тIалабна. „Алад, буба",—жуваб гана инвалидди; „чибур кIвале ава". Зун эвел замандин жуьреда къакъажнавай са михьи кIвализ аватна. ПипIе къапар авай шкаф акъвазнавай; цлахъай гуьзгуьдин рамкада ттунвай офицервилин диплом куьрсарнавай, адан къвалав рангарин шикилар гвай, и шикилри Кистрина[1] ва Очакова[2] къачур тегьер ва гьакIа свас хикегъун ва кац кучукун къалурзавай. ДакIардив телегрейка алай ва кьилел фите алай къари ацукьнавай. Ада са вил буьркьуь офицердин валчагъ алай кьуьзуь касди гъилерал алчукнавай са кенаф гъалар аладарзавай. „Ваз вуч кIанзавайди я?"—Хабар кьунай къариди вичин кIвалах акъвазар тавуна. За, зун къуллугъдал атанавайди я ва гьахьняй зи бурж яз господин капитандин кьилив атайди я лагьана. Эхиримжи гафар за ам комендантдай

---

[1] **Кистрин** (ва я Куьстрин). Урусрин кьушунди къачур Прусада авай къеле.

[2] **Очаков**—1737 лугьур суз урусрин кьушунди къачур туьркерин къеле.

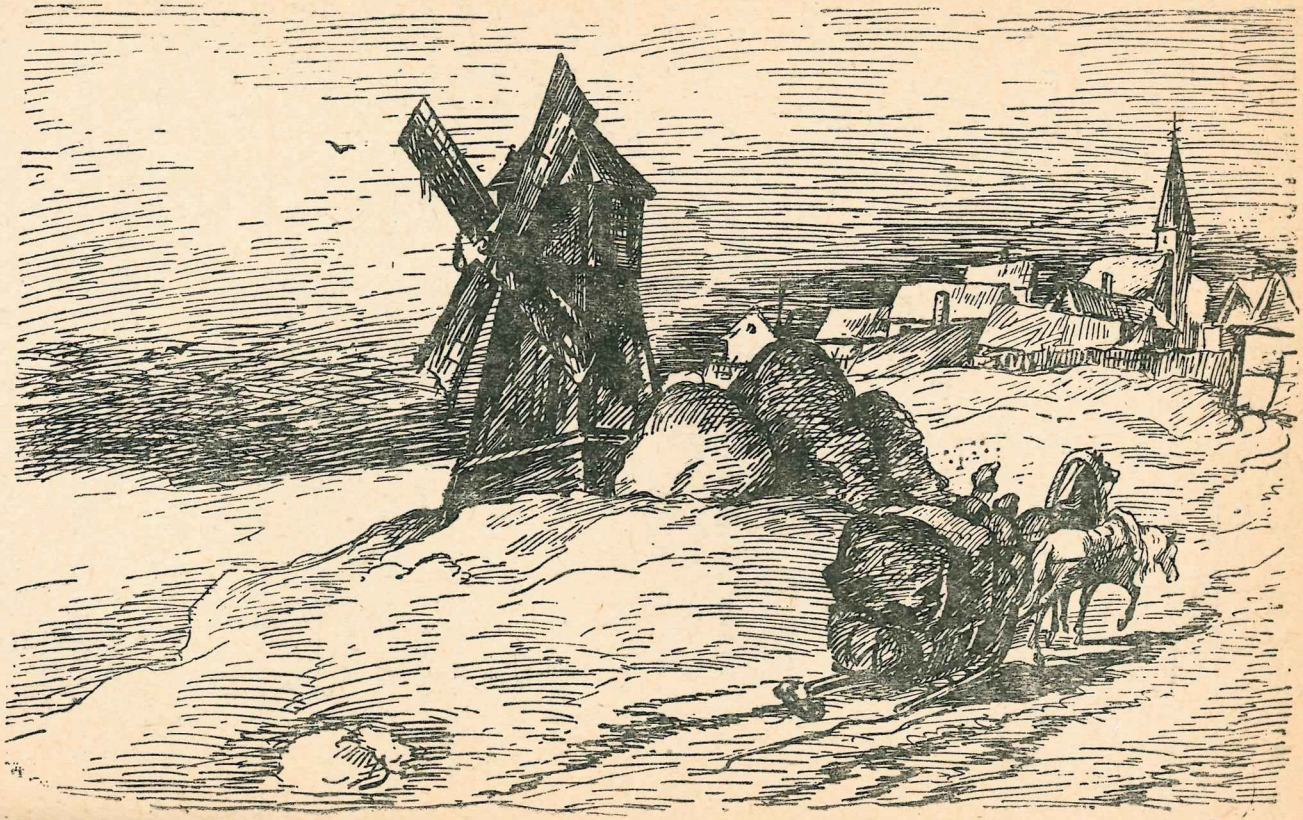

кьуна вил патахъ кьуьзуь касдиз лагьанай; амма къариди зи гаф атIана. „Иван Кузмич кIвале авач“—лагьана: „Ам буба Герасиман кIвализ мугьмандиз фенва; къайгъу авач, буба, зун адан кайвани я; тавакъия кIан хьунухь ва илифин. Ацукьа, буба.“ Ада рушаз эверна урядникдиз[1] эвериз ракъурна. Кьуьзуь кас вичин са вилалди чир хьунихъ тамарзлу яз хьиз заз килигзавай. „Жечни хабар кьуртIа“—лагьана ада;—„Вуна гьи полкуна къуллугъниз фикирзава?“ За адан суалдиз жуваб гана. „Жечни хабар кьуртIа“—давам авуна ада,—„ву вучиз гвардиядай гарнизондиз экъечIна?“ За, начальникриз гьакIа кIан хьана лагьана жуваб гана. „Аквадай гьалда гвардиядин офицердиз ярашух тушир кIвалахар авуна лугьуз акъудайди я вун гарниондиз„—лагьана кьуьзуьди галат тавуна рахаз хьана.—„Беса са кепекдикни квачир гафар авун“—лагьанай адаз капитандин къариди;—ваз аквазва хьи, жигьил итим рекьяй атана галатнава; адаз вун аквазавач... (гъилер дуьзарна яхъа...). Вун, зи азиз„—лугьуз давамарна заз къариди“—чи баябан чкадиз акъудна лугьуз пашман жемир. Вун сад лугьудайдини туш ва вун эхиримжидини туш. Эх ая, вердиш жеда. Швабрин Алексей Иванич ими вад йис жезва итим кьена лугьуз чиниз акъудна. Аллагьдиз чир хьуй хьи адан гунагь вуч ятIа, иблисди ам рекьелай алудна, ам са поручикдихъ галаз, чипин шуьшкаярни къачуна шегьердай экъечIна чуьлдиз фена, гьана, чипи-чипиз сухиз башламишна. Алексей Иванича кьве шегьидни[2] алай чкадал поручиказ шуьшка сухна ам кьена! Вуч ийин кьван? Гунагькарвилиз устIарвал герек туш“.

И вахтунда урядник атана, ам жигьил ва хъсан буйдин къазах тир. „Максимыч!“—лагьана адаз капитандин къариди.—„Господин офицердиз са кIвал хукуда, килиг, михьид хьуй гьа.“—„Белли, Василиса Егоровна,“—жуваб ганай урядникди. —„Адан бло-

---

[1] **Урядник**—къазахрин кьушундин кIанин офицер.

[2] Итим кьена л гьуз чин з акъу на—ида кукIункай (дуэлдикай) лугьузва. Феодалрин ва рицаррин дезирда садакай садаз дакIан хьайила тапанчияр ва я къайи яракьар гваз экъечIна кикIидай адет мукьва вахтаралди дворянрин арада амазмай.

Всесоюзная библиотека имени В. И. Ленина

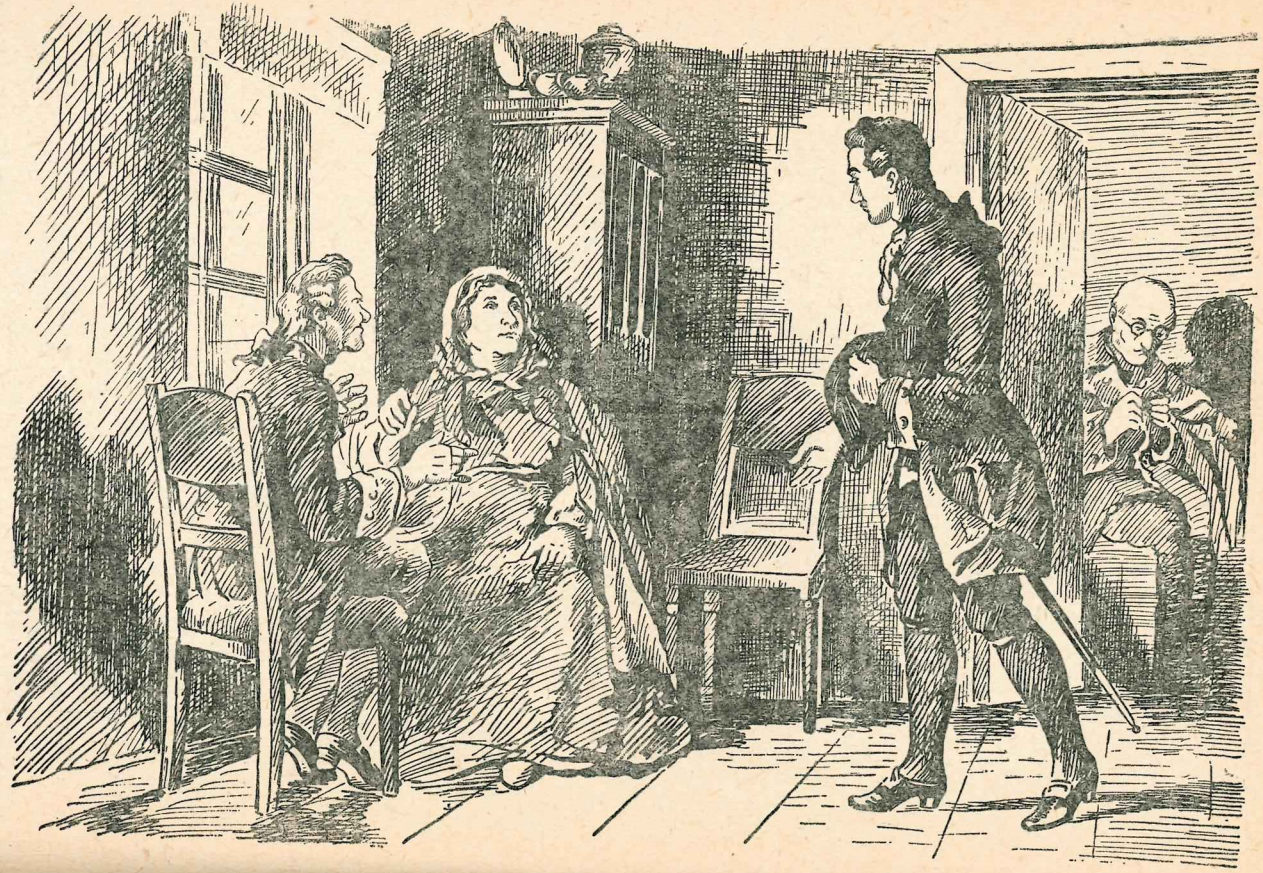

городие Иван Полежаеван кІвализ тухвайтІа жечни?“ —„Тапарар ийизва на, Максимыч“,—лагьана капитандин къариди:—„Полежаеван кІвале гьакІани дар я; ам зи чир-хичирни я ва ада чун чипин начальникар тир чІал рикІал хуьзава. Господин офицердиз... ви тІвар ва бубад тІвар вуж я?“—Петр Андреич.—„Петр Андреичаз Семен Кузован кІвале чка це. Ада, гьарамзададди, вичин балкІан зи салаз ахъайна. Гьан, Максимыч, вири саламат яни?“

— Вири, аллагьдиз шукур, секин я,—жуваб ганай къазахди;—тек са капрал Прохоров Устина Негулинадихъ галаз гьамамда са леген чими цин паталай ккІана.

„Иван Игнатьич!“—лагьана капитандин къариди патахъ къужадиз.—„Прохоровакани Устинадкай вуж дуьз я, вуж батІул я чира. Кьведазни жазани це. Гьан, Максимыч, ахлад гила. Петр Андреич, ваз Максимыча ви кІвал къалурда.“

За сагъ хьуй лагьана. Урядникди зун вацІун кьакьан къирахдал алай, къеледин лап къирахдик хкатнавай кІвализ тухана. КІвалин са паяр Семен Кузован хазанрив гувай, муькуь пай заз гана. Заз гайи кІвал юкьвалай атІана пайнавай са тав хана тир. Савельича кІвал къакъажиз башламишна: за гуьтІуь дакІардай килигиз башламишна. Зи вилик перишан чуьл къатхьанавай. Гьарнал са шумуд кІвал алай; куьчеда са шумуд верч къвекъвезавай. Къариди, чанахъ гваз ракІарал акъвазна вакІариз эверзавай. Абру адаз вирида сад хьиз хуртІ-хуртІ ийиз жуваб гузвай. Ина, ихьтин чкада зи жигьил уьмуьр акъудун лазим жезвай. Хажалатди кьуна зун зи, дакІардихъай къекъечІна, нянин фуни туьтІуьна, гъамлу яз: —„я аллагь. Са затІни нез кІанзавач. Эгер аял азарлу хьайитІа бариндиз вуч лугьурай, лугьуз тикрар хъийизвай Савельичан гафаризни килиг тавуна къатхьана.

Пака къуз уькуьнахъ за перемар алукІдайла ракІар ахъайна кІвализ аскІан буйдин, къумрал ва иер тушир, амма ччан алай ччин алай, жигьил офицер ата-

на „Заз багъишламиш ая“—лагьана заз ада француз чIалалди—„зу ви кьилив са рахунни тавуна таниш жез атун. Накь заз куь атункай хабар хьана; эхир са инсандин ччин акун заз акьван кIан хьанва хьи, завай къвазиз хьанач.—Са тIимил вахт ина яшамиш хьайила вун зи гафарин дуьзвилин гъавурда акьада.“ Заз ими, гвардиядай кикIана лугьуз акъудай офицер тир чIал чир хьана. Чун гьа сятда таниш хьана. Швабрин ахмакьди тушир. Адан сугьбетар хци ва итим мачхулардайбур тир. Ада гзаф хъуьруьнар кваз комендантдин хазанрикай, адан обществодикай, ва бахтуни зун гъанавай вилаятдикай эхтилатар авуна. Зун зи михьи рикIивай хъуьрезвай. И вахтунда, гьа комендантдин дегьлизда мундир хъийиз акур инвалид атана, Василиса Егоровнадин мецелай заз хуьрек нез эверна. Швабрина вични захъ галаз къведа лагьана.

Комендантдин кIвалерихъ агакьдайла, чаз майдандал къад кас кьван яргъи кифер[1] галай ва пуд пипIен шляпаяр кьилал алай, кьуьзи инвалидар акуна. Абур са жергеда фирягьвилихди акъвазарнавай. Вилик кьакьан буйдин зирек, кьилал къалпах хьтинди алукIнавай ва китайдин халат алай, кьуьзуь комендант акъвазнавай. Чун акурла, ам чи мукьув атана, чаз са шумуд хуш къведай гафар лагьана ва мад команда гун хъйиз башламишна. Чун, къугъуруниз килигиз акъвазнай, амма ада чавай, гуьгъуьналлаз вучни хуькведа лагьана, Василис Егоровнадин мукьув фин тIалабна. „Ина“—лугьун хъувуна ада—„квез килигдай шейъ авач.“

Василиса Егоровнади чун фурс тавуна, шадлу яз кьабулна ва захъ галаз вуч фадлай чидайбурухъ галаз хьиз кьуна. Инвалидди ва Палашкади стол дуьзелмишзвай. „Къе и зи Иван Кузмичанди вуч чирунар хьана!“—лагьана комендантдин къариди. „Палашка, бариндиз хуьрек нез хъша лагь. Маша, бес гьиниз хьана?“—И вахтунда, цIемуьжуьд йиса авай хьтин, эл-

---

[1] Инал кьушундин къулайсуз парталрикай лугьузвай, а заманада къулайсуз парталрилай гъейри яргъи пудра ягъай киферни кьилик галукьариз кIандай.

къвей ччин алай, яру, кузвайбур хьиз къирмиз хьанвай япарихъ цIалцIам-цIалцIамдиз эвянавай экуьрасу чIарарин руш атана. Сифте вил вегьейла заз ам са акьван бегелмиш хьаначир. Зун адаз масакIа фикирда аваз килигзавай: Швабрина заз, Маша, капитандин руш, лап сефигь я лугьуз ахъайнай. Марья Ивановна пипIе ацукьна цваз башламишна. И вахтунда щи гъана. Василиса Егоровнади, гъуьл хтун тавуна акуна, кьвед лугьур сеферда адаз эвер хъийиз Палашка ракъурна. „Бариндиз лагь: мугьманрин вичал вил ала, щи рекъизава; аллагьдиз шукур, къугъурун катдач; гьараюнар ийидай вахт генани жеда". Капитан, са тIимил вахтундилай, вил буьркьуь кьуьзуьдни галаз хтана. „Им вуч кар я, я буба?"—лагьана адан папа.—„Хуьрек фадлай вилик гъанва, амма ваз сакIани эвериз хъижезвач".—Ваз ван къвезвани, Василиса Егоровна,—жаваб гана Иван Кузмича,—зун къуллугъдал мачхул хьанавай: солдатар къугъурзвай.

„Гьей беса!"—жаваб хганай капитандин къариди—„солдатар къугъурзавай лугьун гьакIан тариф я: я абрузни са затIни чир жезвач, я ваз чидай са затIни авач. КIвале ацукьна, аллагьдиз капI-тIят ийиз хьанайтIа, гьам мадни хъсан тир. Играми мугьманар, буюр, столдив агата."

Чун хуьрек нез ацукьна. Василиса Егоровнади са декьикьадани акъваз тийиз заз суалар гуз хьана: зи диде буба вужар я, абур сагъ яни, гьина дуланмиш жезва ва абрун мал-девлет гьикьван я? Зи бубадиз пуд виш кас лежберар ава лагьана ван хьайила „зарафат кар яни!"—лагьана ада; „ава кьван дуьньяда девлетлу инсанар! Заз авайди тек са Палашка лугьур руш я; амма аллагьдиз шукур хьуй, са тегьерда дуланмиш жезва. Са кар чIуруд я: Маша, руш гудайвал хьанава, амма адав гугудай жигьизар вуч ава? Гзаф сарар авай регъ, ккул ва пуд кепек (аллагьди гъил къачурай!) гьамамдиз фидай пул. Рагьимлу инсан гьалтайтIа хъсан я хьи; дахьайтIа ацукьа ваз гьамишалугъ муьштерида авай руш яз".—Зун Марья Ивановнадиз килигна; ам михьиз яру хьанвай

ва гьеле адан къапуниз вилерлай накъвад стIаларни авахьнай. Заз адан язух атана ва эхтилатар дигишриз гьерекатна.—Заз ван хьана,—лагьана за гьич лазим тушир гаф,—куь къеледал башкирриз гьужум ийиз кIанзава.—„Ваз ам нивай ван хьана?“ Хабар кьуна Иван Кузмича.—Заз Оренбургда гьакIа лагьанай,—жуваб ганай за. „Буш гафар я“—лагьана комендантди—„Чина фадлай са куьнинни ван къвезавач. Башкирар кичIерар ганавай халкь я ва киргизризни акьул ганавайди я. КичIе жемир, чиниз абур къведач; эгер атайтIани за абруз а жуьредин жуваб гуда хьи, цIуд йиса кьван секин жедайвал.“—Вазни кичIедачни,—лагьана за капитандин къаридихъ элкъвена ихьтин хатайрик квай къеледа акъвазиз?—„Вердиш хьанва, зи азиз,“—жуваб ганай ада.—„Са къад йис кьван инлай вилик, чу полкунай и къеледиз акъудайла, аллагьди яргъазрай, заз а нянетлу христинар туширбрукай гзаф кичIедай! Абрун кускафтIардин бармакар акурла ва абрун къив гунин ван хьайила, инанмиш жедани, зи рикI аватдай! Гила акьван вердиш хьанва хьи, эгер атана а пис ксар къеледин къваларив элкъвезва лагьайтIа, зун гьич алай чкадлайни агъвадач.“

— Василиса Егоровна гзаф уьткем дишегьли я,—гзаф такабурвилалди лагьана Швабрина.—Иван Кузмича зи гафар дуьз я лагьана тестикьарда.

„Гьа, хьизван ваз“ — лагьана Иван Кузмича; — „хала кичIебрукай туш.“

— Марья Ивановна гьикI я?—хабар кьуна за;—амани гьа вун хьтин дирибаш яни?

— „Дирибаш яни Маша?—жуваб ганай адан дидеди.—„Ваъ, Маша кичIед я. Гилани яракьдин ванциз яб гуз жедач: тифенг ягъайла зегьле фида. Са кьве сан инлай вилик, Иван Кузмича зун хьайи къан шадлухдиз, чи туп ягъайла кичIе хьана, ан дуьньядиз физ са тIимил амаз къакъатнай. Адалай кьулухди нянетлу туп чна гьич яни хъийизамач.“

Чун столдихъай къарагъна. Капитан вичин папахъ галаз кусуз хъифена; зунни Швабринан кIвализ фена, за адахъ галаз вири няни акъудна.

IV-кьил

ШУЬШКАЙРИЗ ЭКЪЕЧIУН

Гьа акъваз акван лазим тирвал хъсандиз
Клигда на гьикI сухнатIа за ви суратдиз.

Княжин.

Са шумуд гьафте фена, Белогордин къеледа зи уьмуьр неинки эхи жедайвал ва гьакIни рикIиз хуш къведайвал хьана. Комендантдин кIвале заз чипин мукьвадаз хьиз килигзавай. Гъуьл ва паб лап вижевай инсанар тир. Солдатрин аялрикай офицервилиз акъатай Иван Кузмич, образование авачир ва простой, амма лап михьи ва мергьаматлу инсан тир. Ам папан эхтиярда авай, и кар ада вичин къайгъусузвилихъ галаз хъсан кьазавай. Василиса Егоровна къуллугъдин краризни вичин хозяйстводин крариз хьиз килигдай ва къеледихъ вичин кIвалихъ хьиз гелкъведай. Марья Ивановна са тIимил вахтундилай захъай катиз амукьнач. Чун таниш хьана. Заз ам акьуллу ва кьатIунар авай руш яз жагъана. ГьикI хьанатIани чир дахьана зун мергьаматлу хазандиз ва гьатта Иван Игнатьичан горнизондин вил буьркьуь поручикдивни агатна. И поручик Василиса Егоровнадихъ галаз виже текъведай гьалда алакъалу я лугьуз Швабрина вичи вичикай хукудна. Им гьич дуьз гаф тушир; амма Швабрина адакай къайгъу чIугвадачир.

Зун офицервилиз акъуднавай. Къуллугъ заз залан тушир. Аллагьди хуьзавай къеледа я килигунар, я къугъунар, я къаравулар авайди тушир. Комендантди, арабир, вичин хушуналди солдатар къугъурдай. Амма, гьакI ятIани солдатриз гьи пад эрчIи пад ятIа ва гьи пад чапла пад ятIа чир хьунихъам агакьнавачир. Швабриназ са шумуд французский чIалал кихьенавай китабар авай. За кIелиз

башламишна ва заз литература чируниз гьевес уях хьана. Пакаман кьилай за кІелдай, таржума ийиз ва манияр тесниф ийиз вердишардай. Хуьрек гьамиша комендантдин кІвале недай ва гьана амай югъни акъуддай. Аниз, са са вахтара, буба Герасимовни вичин, вири хуьре сифте хабарчи тир паб, Акулина Понфиловнани галаз къведай. А. И. Швабрин заз, малум я хьи, гьар йикъуз аквадай; амма, къведайдавай адахъ галаз суьгьбетар заз тІимил хуш жез хьана. Ада гьамиша комендантдин хазанрикай ийидай зарафатар, ва гзафни гзаф Марья Ивановнадкай ийидай акьурдай хьтин гафар заз гьич хуш жедачир. Маса танишар къеледа авачир; амма маса танишар заз лазимни тушир.

Вилик амаз гузвай хабарар авайтІани, башкирар узазвачир. Чи къеледин къваларив лап секин тир. Амма секинвал, сад лагьана, чи арада хьайи дяведи атІана.

За лагьанай хьи, зун литературадал машгъул хьанай. Зи тажрубаяр а замандиз килигайла тІимилбур тушир ва Александр Петрович Сумарокова[1] са шумуд йисан анлай кьулухъ гзаф абрулай тариф авунай. Садра завай зун гзаф рази хьайи мани кихьиз хьана. Малум кар я хьи, тесниф ийидайбуру къимет гунуг, мислят гъун патал хъсан фикирдалди яб гудайди ахтармишда. Гьа гьикІ мани кихьин хъувуна за ам Швабринан мукьув тухвана. Вири къеледа тек са гьадавай шаирдин теснифдиз къимет гуз жедай. Са тІимил вилик кувай гафар лагьайдалай кьулухъди, за жибиндай тетрадь акъудна адаз агъадихъ галай мани кІелна:

КІанивилин фикирар за терг ийиз,
Заз кІанзава рикІелай гуьзел ракъуриз,
Агь, Маша акурла зу катиз,
Фикирар азадвал къачуниз дугуриз!

Амма, вилер зи есир авуна,
Гьар са декьикьада зун ви вилик;

---

[1] **Сумароков**—Александр Петрович *(1718—1777)*—XVIII-виш йиса гзаф тІвар ван авай русский драматург я.

Абру руьгьдалди зун зава къакъуд авуна,
Акатна зу секинсузвилин кІаник.

Зи дердер ваз чир хьайла,
КІватІ хьана вун зи винел, Маша,
Гьавайдиз на зун экурла,
Зу-ви есирдиз, гила тамаша.

Ваз им гьикІ аквазва?—хабар кьуна за Швабринавай, заз лап гана кІандай паюнал хьиз, тариф авунал вил алаз акъвазна. Амма гьикьван заз дакІан хьанатІани, гьамишанда хатур хан тейидай Швабрина кІевелай, зи мани хъсанди туш лагьана малум авуна.

— Вучиз?—лагьана хабар кьуна за адавай, заз дакІан хьайи чІал къалур тавуна.

— „Вучиз лагьайтІа — жуваб гана ада,—ихьтин манияр зи учитель Василий Кирилович Тредьяковскидиз[1] ярашух я, ва адакай заз гьадан манийрин ухшарар къвезава."

Инал ада зи гъилай тетрадь къачуна, гьар са мани, гьар са гаф инсафсузвилалди гьял ийиз, лап акьадай тегьерда зал хъуьруьнар ийиз башламишна. Завай эхийиз дахьана, зи тетрадь хъуткьунарна адан гъилай акъудна ва мад уьмуьр амай кьван адаз зи са теснифни къалур хъийидач лагьана. Швабрин зи и кичІерар гунугални хъуьрена.—„Килигин чу"—лагьана ада—„акван вавай ви гаф хуьз хъижедатІа: маничидиз яб гудайди, Иван Кузмичаз обеддин вилик гичин эрекь лазимди хьиз чарасуз лазим я. А ваз кІан хьана лугьузвай, вун ашукь хьана лугьузвай Маша вуж я? Марья Ивановна туштІа гьа?"

— А Маша вуж ятІа ви бурж туш,—жуваб гана за, ччин чІурна.—Заз, я ви фикир ва я ви мислят лазим туш.

„Огьо, вуч вучиз гзаф кІани маничи ва мумин ашна.—Мад акъваз тавуна лагьана Швабрина, къведайдавай зак хъел кутаз;—вуна дуствилин гафуниз яб це: эгер ваз ви кар туькІвена кІандатІа за ваз манийралди эсер тавун мислят ийизава.

---

1 **Тредьяковски** - Василий Крилович *(1703—1769)*—русский таржумачи ва цІийи тегьер манияр туькІуьрун акъудай, литературадин теоретик я.

—Им вуч лагьай гаф я, сударь? Садра вуна зу гъавурда тура.

„Гзаф хъсан. Им акI лагьай гаф я хьи, эгер ваз кIан хьайила ви кьилив Миронова Маша атана кIандатIа, вуна адаз назик манийрин чкадал са жуьт япагьанар багъиша.“

Зи иви ригана.—Вуна адакай ахьтин фикир вучиз ийизава?—хабар кьуна за, са гужунигди хъел кьуна.

„Вучиз лагьайтIа, — жуваб ганай ада кIуфук жегьеллемдин хъуьруьн кваз,—заз тажрубадалди адан хесетар ва амалар чизава.“

— Вуна тапарар ийизава, алчах!—жуваб ганай за бехъи хьана,—вуна лап ягьсузвилалди тапарар ийизава.

Швабринан ччин дигиш хьана. „И кар ваз гьавая фидач“ — лагьана ада, зи гъил чуькьвена.— „Вуна заз сатисфакция[1] гуда.“

— „Башуьсте; гьи вахтунда кIан хьайитIани!—жуваб ганай за шад хьана. И декьикьада зун ам парча-парча ийиз гьазур тир.

Зу гьа сятда Иван Игнатьичан мукьув фена. Зу адал гьалтайла адан гъиле раб авай: комендантдин папан тапшурмишуниз килигна ада хъуьтIуьз нез кьурурун паталди къарникъузар епиник акалзвай. „А, Петр Андреич!“—лагьана ада зу акуна; — Буюр! Им ву гьинай аллагьди гъана? Вуч кар аваз атайди я, хабар кьан за вавай?“ За куьралди, зу Алексей Ивановичахъ галаз мидя хьана ва адавай, Иван Игнатьичавай зи секундант[2] хьун тIалабзава, лагьана ам гъавурда ттуна. Иван Игнатьича вичин авай авачир са вил икъисна заз яб гапа, „Вуна лугьузва хьи — лагьана ада заз, — ваз Алексей Иванович сухна рекьиз кIанзава, ва а кар ийидайла зун ви шагьид хьун кIанзава? Гьакl яни? За вавай хабар кьазва.“

— Дугъриданни гьакl я.

„Инсаф аятIун, Петр Андреич! Куьне вуч ийиз-

---

[1] **Сатисфакция**—(француз чIалалди)—рази авун я: и гафунихъ дуэлдиз эверунин, шартI алай мана авай.

[2] **Секундант**—шагьд лагьай гаф я. Виликди, дворянри сада садан кефина ицегъайла дуэлдиз (кикIиз) эвердай. Абур яракьралди кикIидайла кьве кас гьардан патай секундантар лугьуз шагьидар жедай.

ва! Вуна Алексей Ивановичахъ галаз экъуьгъунар авунани? Зурба кар хьана! Экъуьгъунар вараркай куьрс жедай шейэр туш. Ада ваз экъуьгънатІа, вуна гьадазни экъуьгъа; ада ви кьамуз вегьейтІа, вуна адан япуз вегь, садра мад, пуд лугьур сеферда—ва ахпани къакъатда куь: чнани куь бариших хъийида. Дахьайтіа: хъсан кар яни бес жуван чир хичир сухна рекьин, хабар кьан за вавай? Генани на ам сухна кьенайтІа къайгъу авачир: Алексей Иваничан дуван аллагьди авурай; зазни ам акьван кІандайди туш. Ахпа, адавай тІуьквен акъудайтІа? Им кквез ухшамиш авай кар жеда? Вуж ахмакь жеда, хабар кьан за вавай?

Акьуллу поручикдин гафари зун икьрардилай элкъуьрнач. Зун зи фикирдаллаз амукьна. „АкІ ятІа ваз чида“—лагьана Иван Игнатьича:—„жуваз чидайвал ая. Бес зу и кардин шагьид вучиз хьурай? Вуч себебдалди? Инсанар кикІизава; мад акур кІвалах тушни, вавай хабар кьан за? Аллагьдиз шукур, зун шведрал ва туьркерал фейиди я: вири крар акурди я“.

Зун са жуьредалди адаз секундантдин везифа чириз элешмиш хьана, амма Иван Игнатьич сакІани зи гъавурда акьунач.—„Эхтияр вид я“—лагьана ада,—— „Эгер зун и кардик экечІайтІани, заз фена Иван Кузмичаз, къеледа государстводин хийирдиз чІуру кІвалах жезва: господин комендантдиз и кардин аксина лазим тир серенжемар акун лугьун я“...

Заз кичІе хьана, Иван Игнатьичаз комендантдиз са гафни лугьумир лагьана минет авуна; са гужуналди ам рекьел гъана; ада заз гаф гана ва за адавай яргъа хьун къарардиз къачуна.

Нян за, гьамишанда хьиз, комендантдин кІвале акъудна. За, зун гзаф шаддиз ва са куьнкайни къайгъу авачирди хьиз кьуна. ИкІ зал са шак фин тавурай лугьуз ва заз рикІиз хуш текъведай суалар гун тавурай лугьуз кьуна. Амма за хиве кьада, захъ, гьамиша зи гьалда авайбуру тариф ийидай секинвал авачир. И няниз зун назиквилериз ва язух атуниз мукьва тир Марья Ивановна заз гьакІан вахтарлайни артух хуш жезвай. Ам заз белки эхиримжи гъиле-

ра аквазва жед лугьудай фикирди, заз ам язух къведай са тегьерда къалурзавай. Швабринни иниз атана. За адаз са патахъ эверна зини Иван Игнатьичан арада хьайи эхтилатар ахъайна. „Чаз секундантар вуч лазим я?“—лагьана ада заз хьуру сесиналди: —„абур дахьайтIани жеда“. Чна, пакад къуз уькуьнахъ сят ирида, къеледин къвалав гувай векьерин маркарин а патахъ кукIун икьрар авуна. Чна аквадай тегьерда акьван дуствилалди эхтилатар ийизвай хьи, Иван Игнатьичай шад хьана лугьун тавуна кIандай гафар акъатна. „Фадлай гьакI ман“—лагьана ада гзаф разивилалди,—„Пис мислегьатвал хъсан мидявилелай артух я, намуслу дахьайтIани, саламатлу я.“

„Вуча, вуча, Иван Игнатьич?“—лагьана пипIе гъугъадай чараралди фал вегьезавай комендантдин къариди:—„заз бегьем ван хьанач.“

Иван Игнатьич, закай рази дахьунин лашанар акуна ва вичи гайи гаф рикIал хкана, вуч вичивай квахьна, вуч лугьудатIа чин тейиз амукьна. Швабрина адаз куьмек гана.

„Иван Игнатьич“—лагьана ада—„чи мислегьат хьунал рази я.“

— Вун нихъ галаз, зи азиз, хъел хьана?

„Чу, Петр Андреичахъ галаз зурбаз хьиз къалмакъал хьанай.“

— Вучиз?

„ГьакIа са карни авачиз: са мани паталди, Василиса Егоровна.“

— Вуч хъилер жедай кар жагъанатIа акутIун Са мани паталди!.. им гьикI хьана хьайи хъел я кьван?

„Ама икI хьана: Петр Андреича са тIимил инлай виликди мани тесниф авуна зун алай чкадал мани яна. Зани зи рикI алай:

Капитандин руш,
Мийир ивиз сейрдиз акъучI.

лугьудай мани яна.

Кар чIурукIа хьана. Петр Андреичаз хъел атанай; амма ахпа гьардаз вичиз кIани мани ягъиз эхтияр

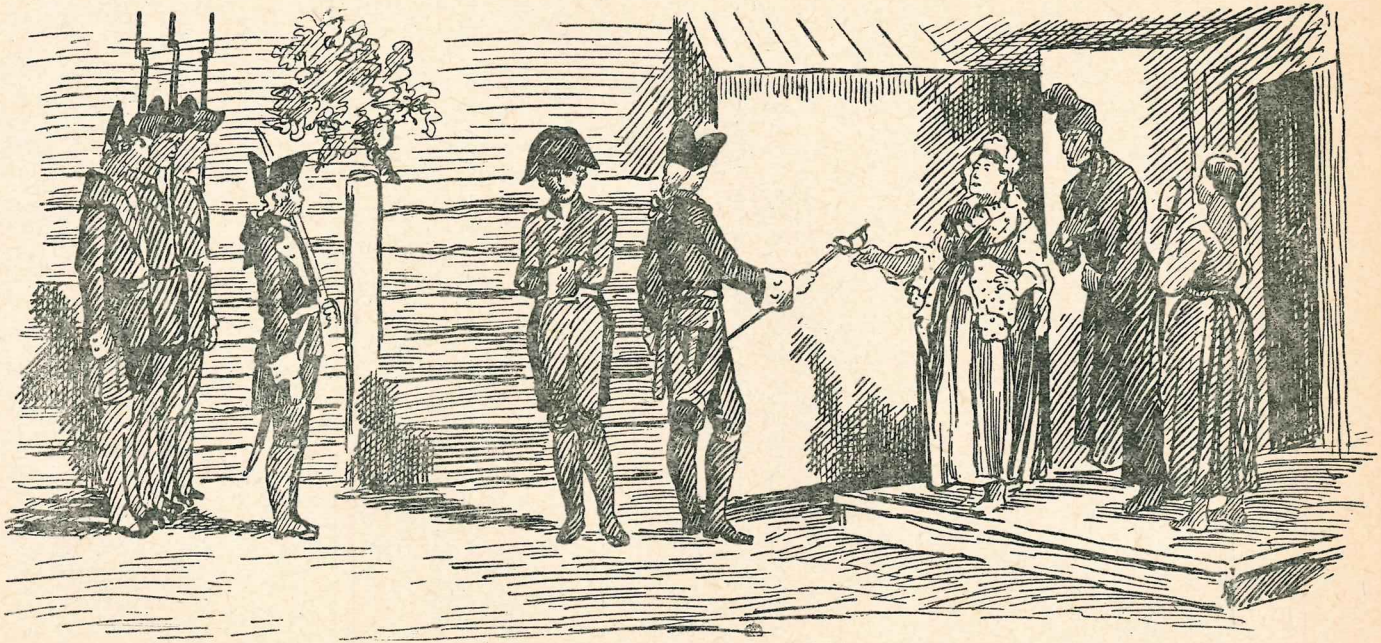

ава, лагьана фикирна секин хьана. Идалди кар куьтягь хьана.“

Швабринан гьаясузвили зун дели ийиз са тІимил амай; амма адан регъуь тежер тегьнейрин гъавурда са залай гъейри садни акьунач; гьикІ хьайитІани абруз садани фикир ганач. Манийрилай эхтилатар, мани туькІуьрзавайбурал аватна, комендантди, маничияр вири рекьелай алатай инсанар я, абур акьалтІай пьянискаяр я, лагьана, ва заз дуствилалди, манияр тесниф авун къуллугъдиз акси тир ва хийир дагудай кІвалах хьуниз килигна гадрун, мислят авуна.

Швабрин зун авай чкада хьун завай эхи ийиз жезвачир. За са тІимил вахтунлай комендантдиз ва адан хазанриз геже хийир хьуй лагьана; кІвализ хтана, зун шуьшкадиз килигна, адан кІвенкІ попроб авуна ва Савеличаз зун сят ирида ахварай авуднин патахъа приказ авуна ксуз къаткана.

Пака къуз, икьрар хьанавай вахтунда, зун векьерин маркарин а патахъ фена, зи мидядал вил алаз акъвазна. Са гъвечІи герендилай гьамани атана. „Чун акун мумкин я“—лагьана ада заз;—„гьерекатна кІанда“. Чна, виналлай мундирар хутІуна, са жилеткаяр аламаз шуьшкаяр къакарай акъудна. И декьикьада, сад лагьана, маркварин кьулухъай Иван Игнатьич ва вад кас кьван инвалидар хкечІна. Ада чаз комендантдин мукьув атун теклифна. Чун дакІанз-дакІанз таби хьана; солдатри чун юкьва ттуна ва чу тажуб жедай тегьерда такабурлу яз ва фурслу яз камар вегьезвай Иван Игнатичан гуьгъуьна аваз комендантдин мукьув къеледиз рекье гьатна.

Чу комендантдин кІвализ гьахьна. Иван Игнатьича ракІар ахъайна фурсуналди лагьана: „хкана!“ Чал Василиса Егоровна гьалтна. „Агь, зи азиз. Им кквез ухшамиш я? гьикІи? вучиз? чи къеледа кьиникьар ттун! Иван Кузмич, и сятда абур дустагъ ая! Петр Андреич! Алексей Иванович! Иниз гице куь шуьшкаяр, иниз гице, иниз гице. Палашка, магь и шуьшкаяр агалай кІвелиз хутаха. Петр Андреич! За вуна ихьтин кар ийич лугьузвай.

Ваз гьикI регъуьдач? Алексей Иванович хьайитIа къайгъуни авач: ам итим кьена лугьуз гвардиядайни акъуднавайди я, ам аллагьдални инанмиш туш. Вуна гьикI лагьана и кар авуна? Вуни гьахьтин крарик акахьзавани?"

Иван Кузмича, вичин кайванидин гафарал тамам рази жез лугьудай: „Ван къвезвани ваз, Василиса Егоровнади дуьз лугьузава. КукIунар, солдатвилин артикулда,[1] къадагъа авунва". Гьи арада Палашкади чавай чи шуьшкаяр вахчуна агалай кIвализ хутахна. Завай хъуьруьн тавуна акъвазиз хьанач. Швабрина вичин такабурлувал хуьзавай:„ Гьикьван за вун артух гьисабзаватIани—лагьана комендантдин папаз ада—завай ваз лугьун тавуна акъвазиз жедач: вуна чи суд ийиз вун гьавая инжикли жезва. Ам Иван Кузмича авурай: ам гьадан кIвалах я.„—Агь, зи азиз—гаф элкъуьр хъувуна комендантдин папа;—бес гъуьлни паб са руьгь са ччан тушни? Иван Кузмич. Вун вуч акъвазнава. Гьисятда абур гьар сад са пипIе кьуру фални цел дустагъ ая, абрукай кIамайвал хкатрай, ва кешиш буба Герасима абрал килисадин жаза ицигрaй, аллагьдиз гъил къачу лугьуз тIалаб ийидайвал, ва инсанрин вилик чипин тахсирар хиве кьадайвал.

„Иван Кузмичаз вуч ийидатIа чизавачир. Марья Ивановна рангар атIана лап хъипи хьанвай. Яваш-яваш-ди тIурфан секин хьана, Комендантдин папа секин хьана ва чаз сада садаз темсIар гуз туна. Палашкади чаз чи шуьшкаяр хкана. Чун комендантдин кIвалай аквадай тегьерда мислегьат хъхьана экъечIна. Иван Игнатьича чу рекье твазвай.—Ваз регъуь тушни,—лагьана за адаз хъел квaз—заз лугьудач лагьана гаф гайидалай кьулухъди комендантдиз лугьункай.—„Аллагь чIехид я—за Иван Кузмичаз са гафни лагьанач"—жуваб гана ада;—„Вири гафар зай акъудайди Василиса Егоровна я. Гьада я комендантдиз хабар авачиз вири кIвалахар авурди. ГьакI ятIани, аллагьдиз шукур,

---

[1] **Солдатвилин артикул**—1716 лугьур йисалай 1839 лугьур йисалди авай аскервилин тахсирвиликай тир къанунрин сборник.

кар икI куьтягь хьайиди.“ И гафар лагьана ам кIвалихъ элкъвена, зуни Швабрин кьилди амукьна.— Чи кар идалди куьтягь хьун мумкин туш—лагьана за адаз. „Гьелбетда — жуваб ганай Швабрина; — Ви гьаясузвилай вуна заз ви ивидалди жуваб гуда; амма чун, заз чидайди вилив хуьз жеда. Са шумуд къуз чна мислят хьайи амалар авун лазим жеда. Сагъул!—„Чун са затIни дахьайд хьиз ччара хьана.“

Комендантдин кIвализ атана зун, гьамиша хьиз Марья Ивановна къвалав ацукьна. Иван Кузмич кIвале авачир. Василиса Егоровна вичин кIвалахрал машгъул хьанавай. Чна аста, зур сесиналди эхтилатар ийизавай. Марья Ивановнади заз, Швабринахъ галаз къал макъал хьана вирибурун рикI чал-пачухдик кутуна лугьуз назиквилалди туьгьметар ийизавай. „лап зи рикI аватнай“—лагьанай ада—„чу кьвед шуьшкайралди кикIиз кIанзава лагьайла. Гьихьтин къариба инсанар ятIа акутIун эркекар! са гьафтедлай рикIелай фидай са гафун паталай абур чеб чпи кIус кIус авуна, чан серф ийиз гьазур хьун анихъ амукьрай, инсанрин намус ва абадвал серф ийизни... гьазур я. Амма зун къалмакъал башламишайди вун дахьунал инанмиш я. Гьакъикъатда Алексей Иванич тахсирлу я.“

—Вуна вучиз акI фикир ийизва Марья Ивановна?

„ГьакIа... ам гьахьтин хъуьруьнар йидайди я! Заз Алексей Иванич хуш инсан туш. Амма тажуб жедай кIвалах я: адаз зуни хуш дахьун заз са жуьредани кIандачир. АкI хьайитIа заз кичIевили секинвал гудачир.“

—Вупа гьикI фикир ийизва Марья Ивановна? Вун адаз хуш яни, дахьайтIа ваъ?

Марья Ивановна гафунал акъваз хьана яру хьана рикIни ягъиз. „Заз чидай гьалда“—лагьана ада,—„за фикирзава, зун адаз хуш я.“

— Вуна вучиз акI фикир ийизава?

„Вучиз лагьайтIа ада зи кьилив уьлчияр ракъурнай.“

— Уьлчияр ракъурнай! Адаз ву це лугьуз кIанзавай. Бес мус?

— „Фийи суз. Вун къведалди са кьве варз амаз.“

— Ву адаз феначирни?

„Ваз аквазва хьи финтавунавайди, Алексей Иванич гьелбетда, акьуллуди я, хъсан бубайрин хвани я, адаз мал девлетни ава; амма, адахъ галаз чадурадик вири алай чкадал теменар гун, лазим хьун фикирдиз атайла...Ваъ, са жуьредалдини, гьикьван зу абад жез хьайитIани.“

Марья Ивановнадин гафари зи вилер ахъайна, зун гзаф крарин гъавурда ттуна. Зун, швабринан а рушан къугъунлай лугьузвай кьиле тIумай, акьурдай пис гафарини гъавурда акьуна. Аквадай гьалда адаз чу чал элкъвез акуна, чу чавай къакъудиз кIанзавай. Чи мидявал себеб хьайи гафар заз мадни пис акуна, вучиз лагьайтIа, векъи ва айиб хъуьруьнрин ериндал заз ада виревирд авуна фитне авунваз жагъана. Заз, гаясуз фитнечидиз жаза гунуг мадни къатиз кIан хьана, ва зун кьарай авачиз серф вахтунал вил алаз акъвазна.

Зун яргъал акъвазун лазим хьанач. Пака къуз, зун са перишан мани кихьиз, эхир кьилер дуьз къведай гафар жагъуриз къелем жакьваз ацукьнавайла, Швабрина зи дакIар гатана. Зун, къелем туна, зи шуьшка къачуна адан кьилив экъечIна. „Яргъал вигьинкай вуч хийир ава,—лагьана заз Швабрина;—чу садани вилив хуьзвач, чу вацIухъ эвичIин. Ана чаз садани манивал гудач“. Чу рахун луькIуьн тувуна рекье гьатна. Тик гуьнедин шуькIуь рекьяйгъуз эвичIна чу лап вацIун къирахдал акъвазна шуьшкаяр акъудна. Швабриназ залай кикIиз хъсан чидай, амма зун адалай къуватлу ва зерек тир. Заз са вахтунда солдат хьайи француз Бопреди фехтованидай[1] са шумуд тарс ганай, за адавай чир хьайи уюнар ишлемишна. Швабрина, зун икьван хатIалу душман жеда лугьузвачир. Самбар вахтуна чавай садавай садаз са зиянни гуз хьанач; эхир, Швабрин къуватдай буш жез акуна, за адал зереквилалди

---

[1] **Фехтовани**—физический тикраррин са жуьре я. Фехтовани-къайи яракьар (жида ва я шуьшка) гваз кьве кас чеб чипихъ галаз кикIиниз лугьуда.

гьужум авуна, за ам лап вацIуз чуькьвене. Сад лагьана, заз кIивиз зи тIвар кьуна эверай ван хьана. Зу элкъвена килигайла заз гуьнедин шуькIуь рекьяй чукурна чи мукьув къвезвай Савельич акуна... И вахтунда, заз эрчIи къуьнин агъадхъай хер хьун за кьатIуна ва зун залай фена.

V-кьил

КІЕНИВАЛ

Агь вун руш, гуьрчег руш!
Жигьилзамаз гъуьлиз фин хъсан туш
Вуна хабар яхъ руш диде-бубадвай.
Диде-бубадвай, къавум-къардашдивай;
КІватІа на руш, акьул-камал,
Ва гъуьлуьз тхур мал жамал.

Халкьдин мани.

Залай артухди жагъайтІа, зун рикІелай фида,
Залай нигьакьанди жагъайтІа зун на рикІал хкида.

Имни халкьдин мани я.

УЯХ хьайила, зун са кьадардин вахтунда зал хуьквен тейиз хьана, заз вуч хьанатІа чир тижез хьана. Зун краватдал чин тейидай тав ханада къатхьанвай ва зун гзаф къуватдай буш хьанвай. Зи вилик шемни гъиле аваз Совельич акъвазнавай. Ни ятІани сада зи хурни къуьн чІугуна гутІунавай пекер тІар тежервал аста ахъайзавай. Яваш-явашди зи фикирар ачух хьана. Зи рикІал чу кукІун хтана ва зал хер хьанвай чІал заз чир хьана. И вахтунда ракІар ачух хьана. „Гьан? гьикІ ава?"—лагьана аста рахазвай са ванци. И ван хьайила зу зирзана.—Гьамиша са гьал я,—жуваб гана ухьт алахьна Савельича;—им вад югъни вад йиф я вуч вичал хуьквен тейиз.—Заз алкъвез кІан хьана, амма хьанач.—Зун гьина ава? Ина авайди вуж я? Лагьана за са гужуналди. Марья Ивановна зи краватдин мукьув атана, залди виняйгъуз гьалтна. „ГьикІ хьана? Ви кефияр гьикІ ава?"—лагьана ада.—Аллагьдиз шукур-жуваб гана за зайиф сесиналди.—Им вун яни, Марья Ивановна? Вуна лагь

заз...Заз мад рахан хъийидай къуват дахьана зун лал хьана. Савельичай агь акъатна. Адан ччин гзаф шад хьана. „Вуч вичал хтана! Вуч вичал хтана! —Ваз шукур хьуй, я чIехи аллагь! Гьан, азиз Петр Андреич! КичIерар гана на заз! Зарафат яни? Вад йифни вад югъ!“ Марья Ивановнади адан гафар атIана. „Адахъ галаз гзаф рахунар ийимир, Савельич“—лагьана ада.—„Ам гьеле гзаф зайиф я.“ Ам экъечIна аста ракIар акьална. Зи фикирар санал акъваззавачир. ИкIа, зун комендантдин кIвале авай ва Марья Ивановна зи мукьув атанвай. Заз къужадиз са кьве суал гуз кIан хьана, амма Савельича кьил алчударна вичин япара тупIар ттуна. За кефи хана вилер акьална ва мукьа вахтара ахварал фена секин хьана.

Ахварай аватайла за Савельичаз эверна, амма адан ериндал заз зи вилик Марья Ивановна акуна; адан малайикдин хьтин ванци заз салам гана. Завай, и декьикьада зи руьгь гьикьван ширин хьанатIа лугьуз жедач. За адан гъил кьуна, зал ялна ва зи вилерлай рикI хъуьтуьл хьунин накъвар авахьна. Машади гъил хъутIкьунарзавачир... Ва сад лагьана адан пIузарар зи хъуькъев агатна, адан кудай ва таза темен гунуг заз чир хьана. Зи чанда цIай къвекъвена. „Гуьзел, рагьимлу Марья Ивановна,—лагьана за адаз—ву зи паб хьухь, зи бахтунал ву рази хьухь“. —Ам вуч вичал хтана. „Аллагьдин хатур аватIани секин хьухь“—лагьана ада зи гъилай вичин гъил акъудна.—„Вун гьеле хатIадкай хкатнавач: хер ахъа хъухьун мумкин я. Зун паталди хьайитIани вуна вун хуьх.“ И гафар лагьана ам, зун шадвилин кьуша туна хъифена. Бахтуни зал ччан хкана. Ам зиди жеда! Адаз зун кIанзава! И фикирди зи вири яшайиш ацIурна.

И вахтундилай кьулухъди зи гьал къвез-къвез хъсан жез хьана. Зун полкунин цырюльникди[1] сагъариз хьана, вучиз лагьайтIа, къеледа маса жерагь

---

1 **Цырюльник**—деллек я. А девирдин къене духтиррин везифаяр яргъа чкайра деллекчийри кьилиз акъуддай. Абру иви ядай, зелияр ицигдай ва маса крар ийидай.

авачир ва, аллагьдиз шукур, ада яцIу гафар рахадачир. Жигьилвили ва тIебиатди зи сагъ хьунухь мукьвал авуна. Комендантдин вири хазанди зи аявал ийизавай. Марья Ивановна зи кьиливай къекъечIзавачир. Кибаштан, за сифтегьан серф акатай вахтунда юкьвалай атIай эхтилат башламиш хъйидай ва Марья Ивановнади сабурдивди заз яб гудай. Ада, са регъуьвални авачиз вичизни зун кIанда лагьана ва, гьелбетда, диде бубани вичин бахтунал шад жеда лагьана. „Амма вуна хъсандиз фикир ая"—лагьанай ада: —„Ви диде бубадин патай манивал жедачни?"

Зун фикирда гьатна. Дидедин назиквилиз зи шак авачир: амма бубадин хесетар ва фикирар заз чир жезвай хьи, зи бубади зи кIенивилиз акьван яб гудач. Ва адаз жигьил итимдин кстахвилиз хьиз килигда. За михьи рикIалди и кар Марья Ивановнадиз хиве кьуна; гьакI ятIани, за жезмай кьван ширин гафаралди бубадиз кагъаз кихьена вичин разивал тIалабун икьрардиз къачуна. За кагъаз Марья Ивановнадиз къалурна. Адаз кагъаз акьван инанмишардайди ва рикI хъуьтIуьлардайди яз жагъана хьи, ада мураддихъ агакьардач лагьана гьич шакни физвачир ва вичин назик рикIе авайвал, жигьивилин ва кIанивилин вири эхтибарлувилалди дерди-бала авуна.

Швабринахъ галаз зу хъсан хъхьай сифге къара мислят хъхьана. Иван Кузмича ккIана лугьуз заз туьгьмет ийиз лугьудай: „Егь, Петр Андреич! Ву дустагъ авун зи буржи тир, амма ваз гьакIани жаза ганава. Алексей Иванович са фални цел фан туьквенда къаравулни ицигна дустагъ авунава ва адан шуьшкани Василиса Егоровнадин агалай кIвале ава. Къуй ада виревирд авурай ва вичи авур кардал пашман хьурай."—Зун гзаф бахтлу тир ва авиляй завай рикIе дакIанвал хуьз жезвачир. За Швабринан паталай минетиз башламишна ва мергьаматлу комендантди, вичин кайванидин разивилалди ам дустагъдай акъудна. Швабрин зи кьилив атана; ада, вуч чи арада хьайи кардал гзаф пашман хьанва, лагьана: вуч кьуд патахъай тахсирлу тир лагьана хиве кьуна ва завай алатай кар рикIелай ракъурун тIалабна.

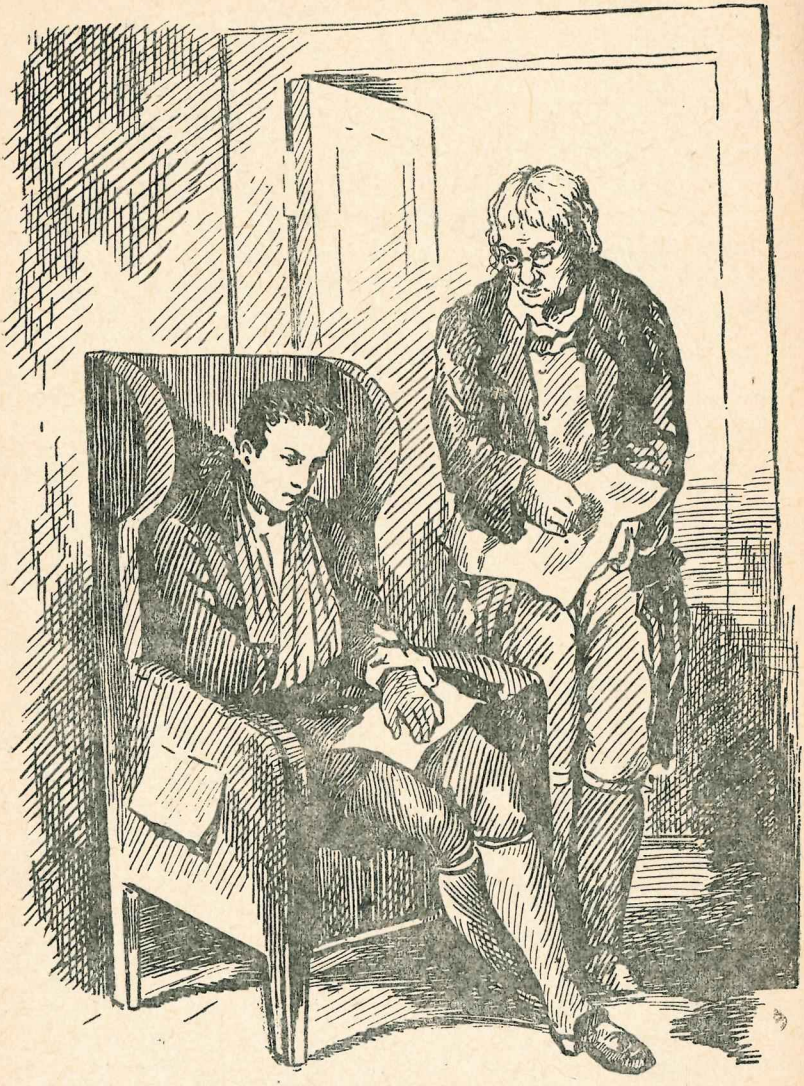

Тlебиатдалди писвал рикlе хуьн тейидайди яз за адаз гьам чи арада хьайи мидявал ва гьам ада зал авур хер багъишламишна. Ада авур фитне заз руьгьда акьурунвай ва кlенивал кьабул тавунвай акуна ва мердвилалди зи бахтсуз кушкундардиз багъишламиш авуна.

Мукьа вахтара зу хъсан хьана ва жуван кlвализ хъфиз жедайвал хьана. За кьарай авачиз, умудлу тижез, ва перишан фикирар гадриз, ракъурай кагъаздин жуваб вилив хуьз хьана. Василиса Егоровнадихъ ва адан гъуьлуьхъ галаз за гьеле эхтилатар авунавачир; амма зи руш це лагьана авур теклифди абур тажуб ийидачир. Я за, я Марья Ивановнади чи хиялар чуьнуьхзавачир. Ва абур рази хьунихъ чу виликамаз инанмиш тир.

Эхир са пакамахъ Савельич гъиле кагъаз аваз зи кlвализ атана. За зурзун кткана кагъаз къачуна. Адрес бубадин гъилалди кихьенавайди тир. И карди зу са зурба кар хьуниз гьазурна, вучиз лагьайтlа, гьакlан вахтара заз кагъаз дидеди кихьидайди ва бубади кагъаздин кlаникай вичин патай са кьве цlар артух хъийидайди тир. Са амбар вахтунда за конверт ахъай тейиз: „Зи хва Петр Андреевич Гриневаз, Оренбургдин областдиз, Белогорски къеледиз“ лагьай дезгегьлу кхьинар кlел хъийиз хьана. Заз хатlуналди, кагъаз кихьидайла бубадин тlебиат гьикl тиртlа вилик амаз чириз кlанзавай; эхир за кагъаз ахъайна ва сифтегьан цlарар акунамазди вири крар пуч хьунухь чир хьана. Кагъаздин мана агъадихъ галайди тир;

„Зи хва Петр! Вуна ву Миронован руш Марья Ивановнадихъ галаз эвлелмиш хьуниз чи буба-дидевилин разивал ва рухсат кlанзавай кагъаз чахъ и вазран 15-да агакьна ва за рухсат гунуг ва а кардал рази хьун анихъ амукьрай, за фикир ийизва вахъ агакьна, ву офицер хьуниз килиг тавуна, ваз аял гададиз хьиз тербет гунуг кlанзава, вучиз лагьайтlа, ваз тешпигь тир ахъа хьанвай зиндикьрухъ галаз кукlун тавун паталди ва ватан хуьн паталди ваз ганвай шуьшка гутlуник вун квачирди, вуна

субутна. Са кIусни геж тавуна Андрей Карловичаз, кагъаз кхьена ву Белогорски къеледай ви ахмакьвал квахьдай са маса яргъа чкадиз акъудун тIалабда. Ви диде, ву ккIай чIал ва вал хер хьайи чIал ван хьайила, хажалатар хьана азарлу хьана ва гила къатхьанва. Вакай вуч жеда? Гьикьван адан чIехи рагьимлувилал завай гиман гъиз жезвачтIани за ву дуьз хъхьуй лугьуз аллагьдивай тIалаб ийизва.

Ви буба А. Г.“

И кагъаз кIелуни зу жуьрбе-жуьр гьалдиз гъана Бубадин гьайиф татана авур серт сеперри зу лап биябурнавай. Ада, Марья Ивановнадкай яргъал къваз лагьай гафар заз гьикI айиб яз ва гьакI гьахъсуз яз аквазвай. Зу Белогорски къеледай масаниз акъудда лагьай фикирди зи зегьле ракъурзавай, амма адалайни, диде азарлу хьана лугьудай хабарди зу хажалатлу авуна. Заз, Савельичакай шаксуз гьада зи диде-бубадиз зу кукIункай хабар гана лугьуз кьадарсуз гзаф хъел атана. Зи гъвечIи кIвале виликди ва кьулухъди къекъвез, зу адан вилик акъвазна, адаз пис килигна лагьана:—Аквазвай тегьерда ваз, вун себеб яз зал хер хьунухь ва тамаман са вазра мяфедин къирахдал хьунухь бес хьанач; ваз зи дидени дакьатдай вегьез кIанзава.—Савельич цIайлапанди ягъайди хьиз хьана. „Инсаф ая, сударь“—лагьана ада шехь тавуна са тIимил амаз,—„вуна заз вуч лугьузва? Вал хер хьунин себеб зу я! Аллагьдиз аквазва, зу куь кьилив чукурна къвезавайди зи хур икисна ву Алексей Ивановичан шуьшкадкай хкудниз тир! Нянетлу кьуьзуьвили манивал гана. Ви дидедиз за вуч авуна?“—Вуна вуч авуна?—Жуваб гана за.—Ваз залай арзаяр кихьихь ни лагьана? Вун шпион я лугьуз захъ агалдарнавайди яни?—„За? Валай арзаяр кхьена?“—Жуваб гана вилерал нвагъ алаз Савельича.—„Я агъа, цаварин пачагь! АкI ятIа кIела кван заз баринди вуч кхьизватIа: аквада ваз за валай гьикI арзаяр кхьизватIа.“ Инал ада жибиндай кагъаз акъудна ва за агъадихъ галайди кIелна:

„Регъуь хьухь ваз, кьуьзуь кицI, вуна зи кIиви буйругъриз килиг тавуна зи хва Петр Андреевичакай са гафни кхьенач ва масабур адан чIуру мацIахай амалрикай заз кихьиниз мажбур хьана. Вуна гьа гьикIа ви къуллугъ ва агъадин эхтияр кьилиз акъудзавани? За ву, кьуьзуь кицI! Авайвал лугьун тавуна чуьнуьхна ва жигьил итимдиз чIуру кIвалахар ийиз куьмек гана лугьуз, вакIар хуьз ракъайда. И кагъаз агакьнамаздини, адан заз хъсан хьана лугьузвай сагъвал гьикI ятIа заз кихьин за ваз буйругъ ийизва; адан гьи чкадал хер хьанайтIа ва гьикI сагъар хъувунатIани кхьихь“.

Вилералди аквазавай хьи, Савельич зи вилик гзаф гьахълу тир ва за гьавая туьгьметралди ва шак финалди адан кефи хана. За адавай багъишламишун тIалабна; амма кьуьзуь кас секин жезвачир. „Гьихьтин къал зу атанаватIа акутIун“—лугьудай ада; „Агъайри гьихьтин къаст гудай къал кьван за къуллугъ авунаватIа акутIун! Зу кьуьзуь кицIни я, вакIар хуьдайдини я ва зу гьеле вал хер хьунин себебни я? Ва, я къадаш Петр Андреевич! Ва, и вири крарин тахсир кар зун туш, нянетлу француз я: гьада я ваз шишералди уюнар ийиз, ва кIвачер гьалчиз чирайди, на лугьун хьи, сухуналди ви кIвачер гьалчуналди пис касдивай къутармиш жеда! Гзаф лазим тир, француз кьуна адаз артухан пулар харж авун!“

Бес за ийизвай амалрикай бубадиз хабар гунин зегьмет къачурди вуж я? Генерал? Амма ада, заз аквазвай тегьерда акьван зак гелкъвезвачир; Иван Кузмичаз хьайитIа зи кукIункай хабар гунуг лазим яз акунач. Зун фикирди гьатнавай. Зи шак Швабринал фена. Тек са гьадаз, зу къеледай акъуддайвал ва комендантдин хазанрикай къакъатдайвал закай малуматвал гунин хийир авай. Зун и краркай виридакай Марья Ивановнадиз хабар гуз фена. Ам ракIар сивал зал гьалтна. „Ваз вуч хьанва?“—лагьанай ада зу акурла—„ву гьикьван хъипи хьанва!“—Вири куьтягь хьанва!—лагьана за ва адав бубади рукъурай кагъаз гана. Ам вучни хъипи хьана. КIелна ада зирзадай гъилералди кагъаз зав вахкана зирзадай ванцелди лагьана: „Аквазва, заз бахт авайди туш . . . Ви диде-бу-

бадиз зун куь хзандик хьана кІанзвач. Вири крарин эхтияр аллагьдив гва. Аллагьдиз чаз вуч лазим ятІа чалай хъсан чизва. Мад вуч ийин кьван, Петр Андреевич; ву кьванни бахтлу хьухь...“ —АкІ хьана виже къвеч!—Гьарайна за адан гъил кьуна;—ваз зу кІанзава; зу вуч ийиз хьайитІани гьазур я. Ша, чу фена ви диде-бубадин кІвачерик ярхар жен; абур простой инсанар я, инсафсуз рикІ авай такабурлу-бур туш... Абру чаз изин гуда; чу эвлелмиш же да... ахпа, са вахтундилай чна зи бубадизни минетна гьамани рекьел гъида; диде чи патал жеда; ада чаз багъишламиш ийида... „Ваъ, Петр Андреевич“—жуваб гана Машади—„зу ви диде-бубадин изин авачиз ваз къведач. Абрун изин авачиз ву бахтлу жедач. Чу аллагьдин эхтиярдиз таби жен. Эгер ваз свас жагъайтІа, эгер ваз масад кІан хьайитІа—ву аллагьдал аманат хьуй, Петр Андреевич, за куь кьведанни паталай...“ инал ам ишехьна зи кьиливай хъифена; заз адан гуьгъуьналлаз кІвализ физ кІанхьанай, амма завай зу кьуна акъвазриз дахьуниз килигна зу кІвализ алкъвена.

Зу гзаф кІиви фикирра гьатна ацукьнавайла Савельича сад лагьана зи фикирар атІана. „Ингье, сударь“,—лагьана ада зав кхьенвай чар вугана;—„зу зи бариндилай шикаятар ийидайди яни ва заз бубадини хицин араяр чІуриз кІанзавайди яни, килига“. За адан гъилай кагъаз къачуна: им Савельича къахчур кагъаздиз гузвай жуваб тир. Ингье гьарф гьарфунихъ галаз а кагъаз:

„Чи регьимлу буба, государь Андрей Петрович!

,,Вуна заз, ви лукІдиз агъадин буйругъар тамамар тавун айиб я, лугьур ви рагьимлу кагъаз захъ агъакьна;—зу кьуьзуь кицІ туш, ви дигиш тижедай къуллугъчи я, агъадин буйругъриз за яб гузвайди я ва рехи чІарарал къведалди авурди хьиз къуллугъ ийизва. За квез Петр Андреичал хер хьункай гьавая квез кичІерар дагун паталди кихьеначир, ван къвезвай тегьерда, барина, чи диде Авдотья Васильевна гьакІани хажалат хьана азарлу хьанва; ам хъсан хьун паталди за аллагьдиз ялвар ийида. Петр Андреичал, эрчІи къуьнин агъадхъай, хурал,

кIарабдилай агъуз са вершекни зур дегьневал алай хер хьанвай. Ам, чна вацIун къирахдай хкана комендантдин кIвале къатхьурна хьана, ам инавай цырюльник Степан Парамнова сагъариз хьана; исятда ам, аллагьдиз шукур хъсан хьанва, ва адакай хъсан гафарлай гъейри маса кхьидай гафар авач. Командирар адалай гзаф рази я; Василиса Егоровнадин кIвале адаз хайи хициз хьиз килигзава. Адан кьилал атай чIуру дуьшуьшдикай лагьайтIа, кьегьалдиз тегьне ийидай кар авач: кьуд кIвач квай шивдинни кIвач галкIида хьи. Вуна заз зу вакIарив дугурда лагьана кхьенай, гьакI авуртIани ви агъавилин эхтияр я. Идахъ галаз за ваз лукIра хьиз икрам ийизва.

Ви дигиш тежедай къуллугъчи

Архип Савельев".

Завай муъмин къужадин кагъаз кIелдайла са шумудра хъуьруьн тавуна акъвазиз хьанач. Зун бубадиз жуваб гуз жедай гьалда авачир; диде лагьайтIа секинрун патал Савельичан кагъаз заз бес яз акуна.

И къалай кьулухъди зи гьал дигиш хьана. Марья Ивановна, белки, садрани захъ галаз рахазвачир ва жезмай кьван захъай катиз хьана. Комендантдин кIваликай зи рикI хкIуна. Яваш-явашди зун кьилди жуван кIвале ацукьиз вердиш хьана. Василиса Егоровнади сифтедай и кар акурла заз туьгьметар ийиз хьана, ахпа зи кьиле тIумайвилиз килигна зун секиндиз туна. Иван Кузмич заз тек са къуллугъдиз лазим хьайи вахтара акваз хьана. Швабрин заз тек-туьк ва хуш авачиз акваз хьана, гьикI хьи адаз кIаникай зун дакIанз аквазвай ва и карди зи шак финифар тестикь ийизвай. Зи уьмуьр завай эх тижедайвал хьана. Зун, кьилди хьунухьи ва карсузвили къуватлу ийизвай перишан хиялра гьатна. Кьилди къакъатунвай зи кIанивал къати жез ва къведайдавай заз залан жез хьана. Заз кIелуниз ва чIал чируниз хуш амукьнач. Зун руьгьдай аватна. Заз, зун дели жез ва я чIуру рекье гьатиз кичIезвай. Сад лагьана кьилал атай, зи уьмуьрдиз гзаф эсер авур са дуьшуьшди зи ччан гужлуз ва хъсандиз зурзурна.

VI-кьил

ПУГАЧЕВЩИНА

Куьне яб це жигьил гадайри,
Чна, вуч лугьудатIа кьуьзуь къужайри.

Мани.

ЗУН шагьид хьайи ажаиб дуьшуьшрикай кхьидалди вилик за 1773 лугьур йисан эхирда Оренбургдин губерния авай гьалдикай са кьве гаф лугьун лазим я.

И гегьенш ва девлетлу губернида са тIимил вахтунин адалай вилик урусатдин пачагьрин чIехивал хиве кьур, гзаф жуьрба-жуьр са пай вагьшивиле амай халкьар дуланмиш жезвай. Абрун гьар са декьикьадин хъилер атуни, къанунрихъ ва гражданвилин уьмуьрдихъ вердиш дахьуни, акьулсузвили ва инсафсузвили государстводвай абур муьтIуьгъ яз хуьн патал датIана абрулай вил алуд тавун тIалабзавай. Виже къведай хьтин чкайрал къелеяр расна анриз гзафни гзаф яицки вацIун къирехра фадлай дуланмиш жезвай къазахар куьчмишнавай. Амма и уьлкедин секинвал ва хатIасузвал хвена кIандай яицский къазахар чебни государстводиз хатIалу ва секинсуз хьанвай. 1772 лугьур суз абрун кьилин шегьерда бунт къарагъна. Адан себеб, кьушун лазим тирвал муьтIуьгърун патал генерал-майор Траубенберга акур кIеви серенжемар тир. Адан нетижа инсафсузвилалди Траубенберг кьиникь, чеб чипин эхтиярда гьатна управление дигишрун ва эхирдай гуьллейралди ва инсафсуз жазайралди бунт тергна секинрун хьана.

И крар вири зун Белогорски къеледиз къведалди са тIимил вахт амаз хьана. Вири секин хьанвай, ва я дахьайтIа винелай гьакIа аквазвай; кьилал алай гьакимар рикIяй хъел квай ва парадкасузвилер тикрар хъувун патал серф вахт вилив хуьзвай амалдар бунт къарагъарнавайбурун тапаррин пашманвилихъ регьатдиз инанмиш хьана.

Гила за зи гьикаядик гатIум хъийин.

Садра няниз (и кар 1773 лугьур сан октябрдин сифте къара хьана), зу зулун гарун гьавадихъ яб агализ, дакIардай вацран къваларвай катзавай циферiз клигиз кьилди кIвале ацукьнавай. Комендантдин мецелай заз эвериз атана. Зу гьа сятда рекье гьатна. Комендантдин кIвале заз Швабрин, Иван Игнатьич ва каракрин урядник жагъана. КIвале я Василиса Егоровна, я Марья Ивановна авачир. Комендантди хияллу тегьерда заз хвашгалди лагьана. Ада ракIар агална, ракIарвай акъвазнавай урядникдилай гъейри вири ацукьарна, жибиндай кагъаз акъудна чаз лагьана: „Офицер агъаяр зурба цIийиз хабарар ава! Генералди вуч кихьизаватIа яб це.“ Инал ада вилерал айнаяр алукIна агъадихъ галайди чаз кIелна:

„Белогорски къеледин господин комендант капитан Мироноваз.

Чинебадаказ.“

„Идалди за квез малум ийизва хьи, дустагъдай катнавай дондин къазах ва раскольник Емельян Пугачева регьметлу пачагь Петр III-дин тIвар кьуна ам вуч я лугьуналди гъил къачуз тежер айиб тир ягьсузвилалди, къачагърин десте кIватIна, яицки хуьрера халкь рекьелай алудна ва гьеле са шумуд къеле къачуна барбатIна, вирина тарашнар ва кьиникьар авуна. Иниз килигна, и кагъаз агакьнамаздини, господин капитан са декьикьани геж тавуна и за лагьай гьаясуз ва вичи вичиз тIвар ганвайди адан аксиниз экъечIна ам кьулухъди гадруниз вири серенжемар аку. Жез хьайитIа, эгер ада ви гъилин кIаник кувай къеледал вегьейтIа ам тамам барбатIна терг ая.“

„Лазим тир серенжемар акун!“ — Лагьана комендантди кагъаз кIватIна айнаяр хутIуна. „Ван къвезван

ваз, лугьун регьат я. Ягьсуз аквазвай тегьерда къуватлу я. Чаз авайди, ваз дакІан хьайитІани Максимыч, эхтибар хъсандиз тижедай къазахар гьисаба дакьуртІа, вишни къанни цІуд итим я (урядникди хъверна). Амма, чара авач господа офицерар! Куь мукъаят хьухь, къаравулар ва йифен дозорар ицига. Эгер къеледал вегьейтІа варар агална солдатар акъуда. Вуна; Максимыч, ви къазахар кІевелай вилив хуьх. Тупуниз килига ва хъсандиз михьи ая. Адалайни вилик вири кІвалахар, вахт жедалди садазни чир дахьун паталди чинеба хуьха.“

И буйругъар гана Иван Кузмича чу чукІурна. Зун, ван хьайи гафаркай эхтилатар ийиз Швабринахъ галаз экъечІна.—Вуна гьикІ фикир ийизва, и крар кквелди куьтягь жеда?—Лагьана хабар кьуна за адавай „аллагьдиз чир хьуй“—лагьана жуваб гана ада: „килигин чу. И сятда акьван зурба са карни аквазвач. Эгер...“ Инал ам фикирда гьатна ва хиялди тухванвайда хьиз французрин манияр уьфтуьнай ягъиз башламишна.

Гьикьван чу эллешмиш хьанатІани Пугачев акъатна лагьай ван къеледиз чкІана. Иван Кузмича гьикьван вичи кайвани кІандайтІани ва ам артух гьисабзавайтІани са жуьредалдини адаз вичин къуллугъди эхтибарнавай сир гудачир. Генералдилай кагъаз агакьайла ада амалдарвилалди Василиса Ёгоровна кешиш фекьи Герасимаз Оренбургдай къариб кІевелай масадаз акъуд тейидай хабарар атанва лагьана гьаниз ракъурна. Василиса Егоровнадиз гьа сятда кешишдин папан кІвализ мугьмандиз физ кІан хьана; ва кьилди Машадин рикІ дарихмиш дахьурай лугьуз Иван Кузмичан гафуниз килигна гьамани вичихъ галаз тухвана. Тамам кІвалин и иеси яз амукьай Иван Кузмича, гьа сятда чаз эвериз ракъурна ва Палашкани яб гун тавурай лугьуз агалай кІвале ттуна.

Василиса Егоровна, кешишдин папавай са гафни акъудиз дахьана хтайла, адаз вуч кІвале авачирла Иван Кузмича совешание эверунин ва Палашка агалай кІвале ттунин хабар хьена. Ада, вуч алцурарай

чІал чир хьана суалар ийиз башламишна. Амма Иван Кузмича вичал вигьиниз гьазур хьана. Ада са кІусни чашмиш дахьана зиреквилалди, вичин кайванидиз жувабар гуз хьана.“ Ваз ван къвезвани, ччан къари, чи папариз пичер самаралди куз кІанзава; адакай бедбахт дуьшуьш кьилал атун мумкин яз акуна за абруз мад самаралди пичер кун кІиви къадагъа авуна, цІамар ва цуьцелди ккуг лагьана.“ —Бес ваз Палашка агалай кІвале туна кІевун вуч лазим тир? —хабар кьунай комендантдин папа.—Чу хуькведалди язух руш агалай кІвале вучиз ацукьна хьана?— —Иван Кузмич ихьтин суалдиз гьазур хьанавачир; ада чашмиш хьана кьил тум алачир гафар мурмурна. Василиса Егоровнадиз вичин гъуьлин хаинвал акуна. Амма адай са гафни акъуд тижедай чІал чир хьана кис хьана. Акулина Патфиловнади вуч кьилди маса тегьердалди гьазурнавай цик квай афнидикай эхтилат вегьена. Йифди Василиса Егоровнадиз ахвар атанач ва вичиз лугьуз тижедай вуч гъуьлин кьиле аватІа чир тежез хьана.

Пакад къуз капІ авуна килисадай хуькведайла адаз тупунай аялри ттунавай пекер, къванер, хъвалахъар, кІунар ва жуьрбе-жуьр зирзибил акъудзавай Иван Игнатьич акуна“. Ида вилик гьазурвилер вучтинбур хьуй?“ —фикир авуна комендантдин папа;—„киргизри вегьинал вил алачтІа? Ихьтин буш крарни Иван Кузмича закай чуьнуьхна жал?“ Ада, вуч чир хьана кІанз кузвай вири чинебан гафар акъудда лагьана кІевелай гаф гана Иван Игнатьичаз эверна.

Василиса Егоровнади, жуваб гудайдан мукъаятвал бушриз кІанз, къирахдин суалар гунлай ахтармишна башламишдай судьяд хьиз, адаз хозяйстводкай са кьве гаф лагьана. Ахпа, са шумуд декьикьада акъвазна ада дегьнедай ухьт чІугуна, кьилал алчударна лагьана: „Я аллагь, я худа! Гьихьтин хабарар аватІа акутІун! яраб идакай вуч жедатІа?“

—„И, диде!—жуваб гана Игнатьича.—Аллагь рагьимлу я: солдатар чаз бесдинбур ава, барут гзаф ава, туп за михьна. Белки чна Пугачеваз кьулухъди румар гун. Аллагьди дагайтІа, вакІавай нез жедач!

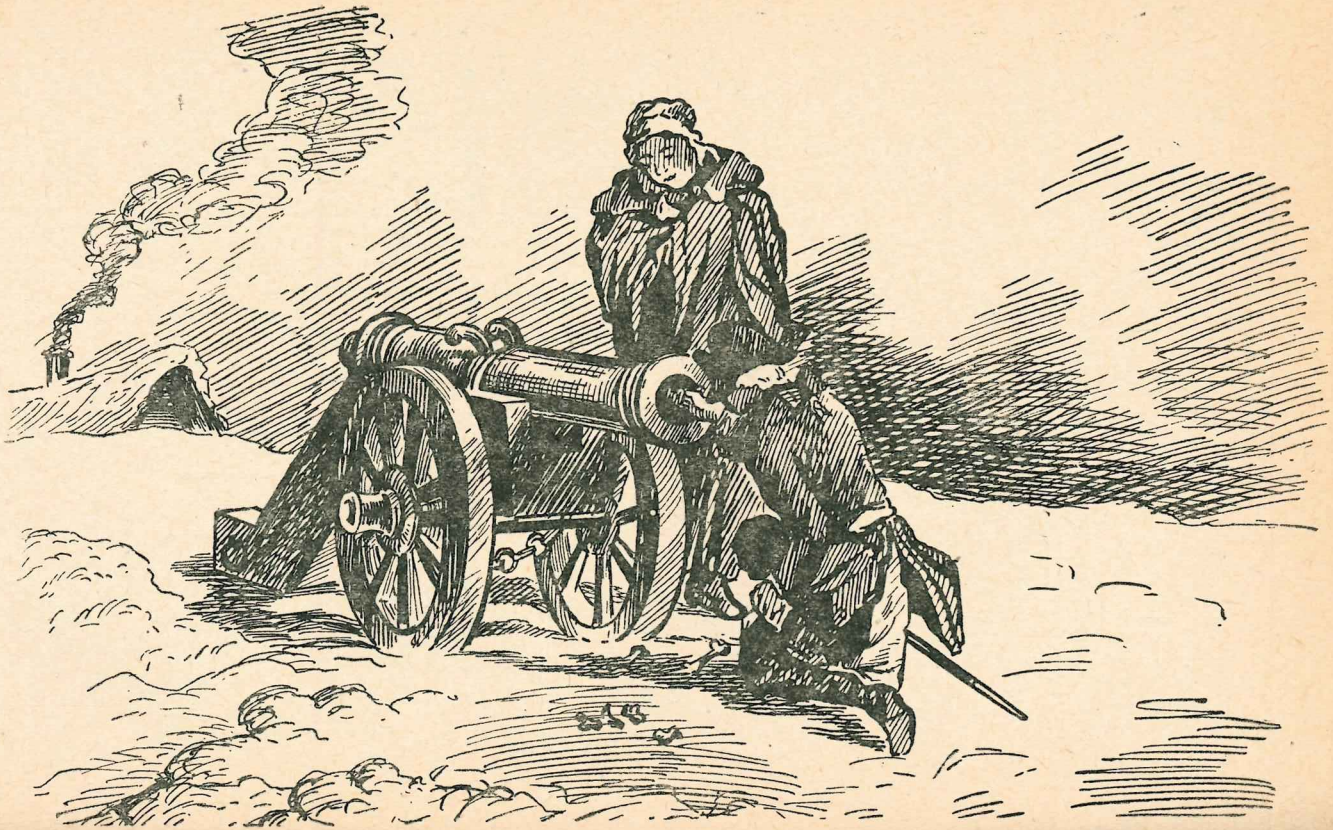

—„А Пугачев вучтин кас я?“—хабар кьуна комендантдин папа.

Инал Иван Игнатьичаз вичи артухан гафар лагьай чIал чир хьана вичин мез кIасна. Амма геж хьанвай. Василиса Егоровнади, садазни лугьудач лагьана гаф гана ам вири крар хиве кьуниз мажбур авуна.

Василиса Егоровнади гайи гаф хвена, кешиш фекьидин папалай гъейри садазни са гафни лагьанач. Гьадазни адан ккал чуьлдиз фенваз акуна ва ккал ягьсузри кьаз кичIела лагьайди тир.

Са тIимил вахтундилай вири Пугачевакай рахана. Хабарар жуьрбе-жуьрбур тир. Къунши хуьрера ва къелейра им вуч гаф ятIа ахтармишун патал комендантди урядник ракъурна. Урядникни кьве къалай хтана хабар гана хьи, къеледай пуд къад версинин кьван яргъа адаз гзаф цIаяр акуна ва баш кирривай такур хьтин къуват къвезва лугьуз ванхьена. Тайин са гафни адавай лугьуз хьанач, вучиз лагьайтIа адалай анихъ физ адаз кичIе хьана.

Къеледа къазахрин арада тежер хьтин къала-булух гьатна аваз аквадай. Вири куьчейра абур дестедесте хьана кIватI жез, куш-куш ягъиз, драгун[1] ва я горнизондин солдат акурла чикIиз хьана. Абрун мукьув ахтармишдай разведчик, дилчи ракъурна. Хашпарасвал къачунавай калмык Юлая комендантдиз зурба кар алай хабар гана. Урядникди гайи хабар, Юлаян гафариз килигайла, тапанди тир; вуч элкъвена хтайдалай кьулухъди амалдар къазахди вичин юлдашриз вуч бунт къарагъарнавайбурун арада хьана, вичин гъил кьур абрун, атамандин кьилив фена ва адахъ галаз са хейлин эхтилатар авуна лагьана малумарна. Комендантди геж тавуна урядник дустагъда ттуна адан чкадал Юлай тайинарна. И хабар къазахриз ачухдиз дакIан хьана. Абру ачухдиз кIивиз гъургъур ийизвай ва комендантдин буйругъар кьилиз акъуддай Иван Игнатьичаз вичин

---

1 **Драгунар**—иски пачагьдин кьушунда ва гилан са са капиталист кьушунра балкIанраллай са кьилди жуьредин частарин аскерар.

япаралди абру: „Ваз жедайди жеда, гарнизондин кьиф!“—лугьуз ван хьана. Комендантди гьа къуз вичин дустагъдивай суалар кьада лагьана фикир авунай; амма урядник, аквадай гьалда вичин са фикирдал алайбурун куьмекдалди дустагъдай катна;

Цийи са тегьерди комендантдик къалабулух кутуна. Рекьелай алуддай хьтин кагъазар гваз башкирви кьунвай.[1] И кардин гьакъиндай комендантдиз мад вичин офицерар совешаниедиз эвериз кІанзавай ва са жуьредин багьнадалди Василиса Егоровна патаз акъудиз кІанзавай. Амма Иван Кузмич лап дуьз руьгь авай ва гьахълу инсан хьуниз килигна адавай вичи садра ишлемишай багьнадлай гъейри маса багьна жагъуриз хьанач.

„Ван къвезвани ваз, Василиса Егоровна “,—лагьана ада вичин папаз уьгьуь яна.—„лугьузва хьи, буба Герасимаз шегьердай...“—„Беса тапарар авун, Иван Кузмич,—гаф атІана комендантдин папа;—ваз, аквазвай гьалда, совешание кІватІиз кІанзава ва зун галачиз Емельян Пугачевакай рахунар ийиз кІанзава. Мад вавай зу алцурар жеч“.—Иван Кузмича аламат хьана вилер экъисна. „Гьан, зу къари,“—лагьана ада —„ваз вири крар чизватІа, акъвазайтІани жеда вавай; чна ву авазни эхтилатар ийида.“—ГьакІман, зи къужа,—жуваб ганай ада;—вавай алцурар жеч; офицерриз ша лугьуз ракъура кван.

Чу гена кІватІ хъхьана. Иван Кузмича вичин пабни алай чкадал чаз Пугачеван, ни ятІани са савадсуз къазахди кихьенавай эвер гунуг кІелна. Къачагъди иглеш тавуна чи къеледал атун вичин фикир я лугьуз малумарзавай. Къазахриз ва солдатриз вичин шайкадиз атун теклифзавай ва командирриз дахьайтІа асмишда лугьуз акси акъвазмир лугьузва. Эвер гунар векъи ва хци гафаралди кхьенавайди тир, ва простой инсанрин акьулдиз зурба тасир авун лазим тир.

„Гьарамзда аку садра!“—гьарайна комендантдин

---

[1] **Рекьелай алуддай кагъазар**—Пугачеван халкьдиз къарагъ лугьуз эверзавай прокломацийриз лугьузва.

папа.—„Чаз гьихьтин теклифар ийизватIа! Вичин вилик экъечIна чна кIвачерик пайдахар ярхарна кIанзава! Агь, кицIин хва! Чу яхцIур суз къуллугъдал алай ва вуч хьайитIани чаз акур чIал адаз чизвач жал? Яраб а къачагъдин гафариз таби хьайи командирар хьана жал?“

— АкI хьун, заз чидайди, мумкин туш,—жуваб гана Иван Кузмича.—Амма ван къвезвайвал пис касди гзаф къелеяр къачунва.

„Аквазвайвал ам дугъриданни гужлу я“—лагьана Швабрина.

— И сятда чаз адан гьакъикъи къуват чир жеда—лагьана комендантди.—Василиса Егоровна, амбардин куьлег садра заг гице, Иван Игнатьич, башкир иниз гъваш ва Юнлаяз иниз къамчияр гваз ша лагь.

„Акъваз, Иван Кузмич“,—лагьана комендантдин папа ацукьнавай чкадлай къарагъна,—„ Садра за Маша кIвалай саниз акъудин; дахьайтIа гьарагъунин ван хьана адаз кичIе жеда. Дуьз лагьайтIа зазни акьван ахтармишдай чкайрал акъвазиз кIандайди туш. Сагъ хьуй.“

Ахтармишдайла гатун, зулум авун суддин адетра а вахтунда акьван дерин хьанвай хьи, абур терг ийидай мергьаматлу буйругъ[1] са хейлин вахтунда са эсерни тейиз гьакIа амукьнай. Фикир ийизвай хьи, тахсиркарди вичи вири крар хиве кьун кардин кьил пун ахтармишун патал лазим тир,—и фикир бинасузди хьун анихъ амукьрай—сагъ юридически акьулдин гафариз акси къвезавайди я, вучиз лагьайтIа, эгер тахсир карди хиве дакьуртIа амма тахсирлу туш гьикI лугьуз жедачтIа, гьакI, гьадалайни артух ада хиве кьуртIа ам тахсирлу я лагьана субутарнайни кьуна кIандач. Гьеле заз гилани и инсафсуз вагьши адет хукудунин гьайиф чIугвазвай иски судьяйрин ванер къвезава. Чи заманада

Мергьаматлу буйругъ—инал Александр 1-лугьур пачагьди ахтармиш ийидай вахтунда ягъун гатун дигишрай буйругъдиз лугьузва. И буйругъ гьакIа кагъаздал алаз амазмай, вучиз лагьайтIа, а буйругъ акъатайдалай кьулухъдини ягъунар гатунар амаз хьана.

хьайитIа я судьяяр я суддик акатайбур гатун ягъун чарасуз лазим хьунал шаклу жедачир. ИкI, комендантдин буйругъди чакай садни тажуб авунач ва чу архайинвилай вегьенач. Иван Игнатьич комендантдин папав куьлег гваз амбарда дустагъда авай башкир гъиз фена ва са шумуд декьикьадлай дустагъ дегьлиздиз гъана. Комендантди ам вичиз къалура лагьана буйругъ гана.

Башкирди четинвилалди кварцелдилай кам яна (адан кIвачерал ракьар алай), вичин кьакьан бармак хутIуна ракIарвай акъвазна. Адаз килигайла залай зурзунар алахьна. Уьмуьрдани и инсан зи рикIелай фидач. Адан пудкъанницIуд йисалай виниз кьван тир. Адаз я япар, я нер авачир. Адан кьил твана авай; чурудин ериндал са кьве рехи чIар икъисхьанвай; ам гъвечIи буйдинди, кьурайди ва юкь гьалтнавайди тир; амма адан гъвечIи вилери цIай къвезкъвез нур гузмай. „Егье!“—лагьана комендантди лашанралди ам 1741 лугьур йисуз[1] жаза ганавай бунт къарагъарнавайбурукай сад тир чIал чир хьана.—„Ву аквазвай тегьерда кьуьзуь жанавур садра чи ккамара гьатайди я хьи. Акьван михьивилалди ви кьил кьунаватIа вуна бунт ийизвайди сифте туш. И зи мукьув ша акван; лагьа, ву ни ракъурайди я?“

Кьуьзуь башкирди жуваб дагуз, гьич фикирсузвилалди комендантдиз килигиз хьана. „Ву лал вучиз хьанва?“—мад лагьана Иван Кузмича:—„дахьайтIа ваз урус чIалалди са гафни чидачни? Юлай, вуна адавай куь чIалалди, ам чи къеледиз ни ракъантIа хабар яхъ?“

Юлая татар чIалалди адавай тикрар хъувуна Иван Кузмичан суал хабар кьун хъувуна. Амма башкирди гьадазни гьа жуьредалди килигиз са гафуни жуваб ганач.

„Яхши“—лагьана комендантди;—„ву лап хъсан рахада. Гадаяр! хутIуна кван адалай ахмакьдин цIара-

---

1 Инал 1735 ва 1741 лугьур йисарин къене башкирар къарагъункай лугьузава. И восстание эмишурдалай кьулухъди 30 агъзур кас башкирар асмишнай, амандай вегьенай ва лукIвилиз пайнавай.

рин халат ва адан далудай хулар акъуда. Килига гьа, Юлай: хъсандиз адаз вегь!“

Кьве набутди башкирдилай парталар хутIуниз башламишна. Бахти къарадин ччиник къалабулух ктхьана. Ам аялри кьунавай гъвечIи ничхир хьиз кьуд патахъди килигдай. Са инвалидди адан гъилер ви чи гардандин къваларив ицигна кьуьзуь башкир къуьнерал хкажайла ва Юлая къамчи къачуна галтадрайла башкирди зайиф, тIалабнин сесиналди цIур авуна кьил ал чудриз мецин ериндал атIай кьатI амай сив ахъайна.

Зи рикIал, зи уьмуьрдин къене вуч хьанатIа ва Александр пачагьдин гьукумдал къведалди акурла грамотныйвилин ва инсан кIан хьунухьин къайдайрин зарб агалкьунрал аламат дахьана акъвазиз жедач. Жигьил инсан! эгер зи кихьинар ви гъиле гьатайтIа рикIал хуьх хьи, виридалайни хъсан ва мягькем дигишвилер хесетар дигиш хьайила, са жуьредини зурунин кар авачиз хьайи дегишвилер я.

Вири аламат хьанавай. „Аквазвайвал чавай адай гаф акъудиз жедач“ —лагьана комендантди;— „Юлай, башкир амбардиз хутаха. Чна, господа, са тIемил са бязи краркай виревирд хъийида.

Чна чу гьатнавай тегьердикай виревирд ийизвайла, сад лагьана каш ягъиз гзаф къала-булух квазкIвализ Василиса Егоровна атана.

„Ваз вуч хьана?“ —хабар кьуна тажуб хьана комендантди.

—Чан стхаяр бала атанава!—жуваб ганай Василиса Егоровнади. – Нижнеозерски къе пакамахъ къачунава. Буба Герасиман лежбер гьанай исятда хтана. Адаз ам къачур тегьер акуна. Комендант ва вири офицерар асмишнава. Вири солдатар есирдиз кьунава. Гила мад пис ксар иниз къведа.

Сад лагьана умуд тейизвай хабарди зу ягъайди хьиз тажубарна. Нижнеозердин къеледин комендант секин ва муъмин жигьил итим заз чидайди тир: са кьве вацран адалай вилик ам вичин жигьил свасни галаз Оренбургдай хтанай ва Иван Кузмичан кIвале мугьман хьана акъвазнай. Нижнеозерскидин къеле чи

къеледивай къанни вад версинин кьван яргъа авай. Гила мад Пугачева чи къеледал вигьин мумкин тир. Марья Ивановнадин кьилал къведай дуьшуьшар ачухдиз зи вилик акъвазна!, зи рикI буш хьана.

—Яб це; Иван Кузмич—лагьана за комендантдиз.— Чи буржи эхиримжи нефес акъатдалди къеле душманривай хуьн я; и кардикай лугьуни лазим туш. Амма чна дишегьлияр хатIадикай хуьн патал фикир авун лазим я. Эгер рекьер ачух ятIа абур Оренбургдиз ва я са маса, пис ксарин гъил агакь тейидай яргъа авай къеледиз ракъура.

Иван Кузмича папахъ элкъвена лагьана:

„Ван къвезавани ваз паб, бунт къарагънавайбурухъ галаз кар куьтягь жедалди куь дугъриданни яргъаз акъуддани чна?“

—Е, буш гафар я!—лагьанай комендантдин папа.— Гуьллеяр акъат тейидай къеле гьина ава? Белогордин къеле квелди эхтибарлу туш? Аллагьдиз шукур, къанни кьвед лагьай йис я чу адан къене дулалмиш жез. Чаз гьам киргизар, гьам башкирар акуна: Белки Пугачевакайни чна чу хуьн!

„Эгер, чу чи къеледихъ агъуна аватIа акъваза“— лагьана Иван Кузмича.—„Бес чна Машадиз вуч ийин? Хъсан я, эгер чавай къелед къене ацукьна акъвазиз хьайитIа ва куьмек къведалди чавай чу хуьз хьайитIа, акI дахьана пис ксари къеле къачуртIа ахпа гьикI хьуй?“

— А вахтунда...—Инал Василиса Егоровна гаф сиве амукьна гзаф къалабулух кткай тегьерда акъваз хьана.

„Ваъ, Василиса Егоровна,“—лагьана мад комендантди вичин гафари уьмуьрда белки сад лугьур сеферда тасир авуна акуна.—„Маша ина амукьна виже къведач. Ам чна Оренбургдиз вичин хашунин дидед кьилив ракъурин; ана гьам кьушун, гьам тупар бесдинбур ава ва цларни къванцибур я. Вазни за адахъ галаз фин мислят ийизава; ву къари хьуниз килигмир, килига ву эгер къеле гьужум авуна къачуртIа ваз вуч жедатIа.“

— Хъсан,—лагьанай комендантдин папа,—вуна ла-

гьайвал хьуй, Маша ракъурин чна. Завай лагьайтIа ахварайни хабар кьамир: зу фидач. Заз кьуьзуь кьилай вахъай къакъатун ва къариблухда сад тир сур жугъурун лазим туш. Санал яшамиш жен, санал рекьин.

— „Гьамани хъсан я“ —лагьана комендантди.— „Гьан, геж авункай вуч ийида. Маша рекьиз кIвачинриз алада. Пакамахъ экв хьанмаздини, чаз артухан инсанар авачтIани, къаравуларни гана ама рекье твада чна. Маша гьина ава?“

— Акулина Памфиловнадин кIвале,—жуваб ганай комендантдин папа,—Нижнеозерни къачуна лагьана ван хьайила адаз пис хьана: заз ам азарлу жез кичIезава. Я гъафуру рагьим, чу гьи къал атанаватIа аку тIун!

Василиса Егоровна вичин руш рекье тунин гьазурвилер акваз фена. Комендантдин кIвале эхтилатар башламиш хъувуна; амма зу а эхтилатрик экечIнач ва эхтилатрин ван заз атанач. Марья Ивановна нянин хуьрек жедайла рангар атIанаваз ва шехьнаваз хтана. Чна рахун тавуна фу тIуьна гьакIан вахтуниндалай фад столдихъай къарагъна; вири хазандиз геже хийир лагьана чу кIвалериз хъфена. Амма за кьасухдай зи шуьшка рикIелай алудна ам вахчуз элкъвена хтана: Марья Ивановна заз кьилди аквадай-чIал зи рикIиз чир хьана. Дугъриданни ада ракIарал зи вилик экъечIна зав шуьшка ахкана.—„Сагъ хьуй, Петр Андреич!“—лагьана ада заз вилерал накъвар алаз;—„зу Оренбургдиз ракъурзава. Сагъ ва саламат хьухь; белки, аллагьди мад чу чаз аквадайвал ийин. Эгер акI дахьайтIа...“ Инал ам ишехьна. За ам къужахламишна.—Сагъ хьуй, зи малайик,—лагьана за,—сагъ хьуй зи гуьзел, зи севдуьгуьм! Заз вуч хьайитIани инанмиш хьухь хьи, зи эхиримжи фикир, зи эхиримжи дуьа вакай жеда!—Маша зи хурал алкIана ишехьзавай. За ялав къекъвез адаз темен гана, гьерекатна кIвалай экъечIна.

VII-кьил

ПРИСТУП[1]

Кьил яни, кьил ву зи,
Къуллугъчи ву кьил я зи!
Къуллугъ авуни кьил зи
Дуьз къанни цIипуд сузди.
Агь, къазалмишнач зи кьилихъ вичиз.
Я бахт, я шадвал гъиз.
Я тIвар ван, I уьзел хъсан
Я чIехи къуллугъ вичиз артухан;
Вучиз къазалмишна кьили тек
Кьве кьакьан дестек,
Клен ттарцин чукьвандин ттар,
Гена пекдин епин алкъа.

Халкьдин мани.

И ивиз за перемар хутIунач ва зу ксанач. За пакамахъ Марья Ивановна экъечIна фидай къеледин варарал фена адахъ галаз эхиримжи гъилера рахана сагъ хьуй лугьудай, фикир ийизвай. Заз зи беденда зурба дигишвал жагъана: зак ктканавай къалабулухвал са тIимил вахтунин анлай вилик зу гьатнавай перишанвилелай заз гзаф кьезил тир. Зи беденда кIанидахъай къакъатунин пашманвал ачух тушир, амма ширин умудрик, кьарай авачиз хатIавилерал вил алаз хьуник ва таниш кIанивилин артух тейфадин хиялрик акахьзавай. Йиф акваз-такваз акъатна. Заз кIвалай экъечIиз кIанзавайла чи къазахар гужуналди Юлайни къачуна йифиз къеледай экъечIна ва къеледин къваларив чин тейидай маса инсанар къекъвезва лугьуз хабар гваз капрал атана. Марья Ивановнадвай гьеле къеледай экъечIна

---

1 **Приступ**—гьужум авун, яракьламиш хьана къеледал, шегьердал ва я маса чкадал вигьин лагьай гаф я.

2 **Капрал**—а вахтундин кьушунрин кIанин офицервилин къуллугъ.

физ хьун мумкин жедач лагьай фикирди зи руьгь вегьена. За гьерекатна капралдиз са шумуд тапшуругъ гана, комендантдин кьилив чукурна.

Югъ малум ханвай. Зу куьчедай лув гузвай хьиз чукурна физвайла заз эверай ван хьана. Зу акъвазна. „Ву гьиниз физва?“—лагьана Иван Игнатьича захъ агакьарна.—„Иван Кузмич къелед цлал ала ва зу ваз эвериз ракъурна. Пугач атанава.“— Марья Ивановна къеледай экъечІна фенани.?—Хабар кьуна за рикІелай зурзунар алахьна.—„Физ хьанач“—жуваб ганай Иван Игнатьича: „Оренбургдиз фидай рехъ атІана ва; къеле кьуд патахъай алчударна кьунава. КІвалахар пис я, Петр Андреич!“

Чу тІебиатди раснавай ва жугъуналди мягькемарнавай цлал, кьакьан чкадал фена. Анал вири къеледа дулалмиш жезвайбур кІватІхьанавай. Горнизон тфенгар гваз акъвазнавай. Туп анал вилик квай къуз акъуднавай. Комендант вичин тІимил кьадар авай жергедин вилик къекъвезавай. ХатІа мукьвал хьуни иски аскердин руьгь тижедай тегьерда зеркевилалди хкажнавай. Чуьлда, къеледлай акьван яргъал тушиз къад кас кьван балкІанраллайбур къекъвезавай. Абур къазахар хьиз аквадай, амма абрун арада кускафтІардин бармакралди ва чІемерукрин хьелер твадай къапаралди регьатдиз чир жезвай башкирарни авай. Комендантди вичин кьушундилай элкъвез лугьудай: „Гьан, аялар, чи диде, пачагь папан паталай акъвазин чу ва чу кьегьал, игид итимар тир чІал тестикьрин чна!“ Солдатри кІивиз чипи зегьмет чІугвада лугьуз хьана. Швабрин зи къвалав акъвазна вилер иляй тейиз душмандиз килигзавай. Чуьлда балкІанраллаз къекъвезавайбуруз къеледа гьерекатар акуна, санал кІватІ хьана чипи чпихъ галаз вире вирд ийиз башламишна. Комендантди Иван Игнатьичаз абрал туп туькІуьра лагьана буйругъ гана ва вичи фитІил ицигна. Тупун гуьлле жуж авуна са зиянни дагана абрун кьилелай фена. БалкІанраллайбур гьа сятда чкІана вилеркай чамарна катна. Чуьл буш хьана.

И вахтунда къеледин цлал Василиса Егоровна

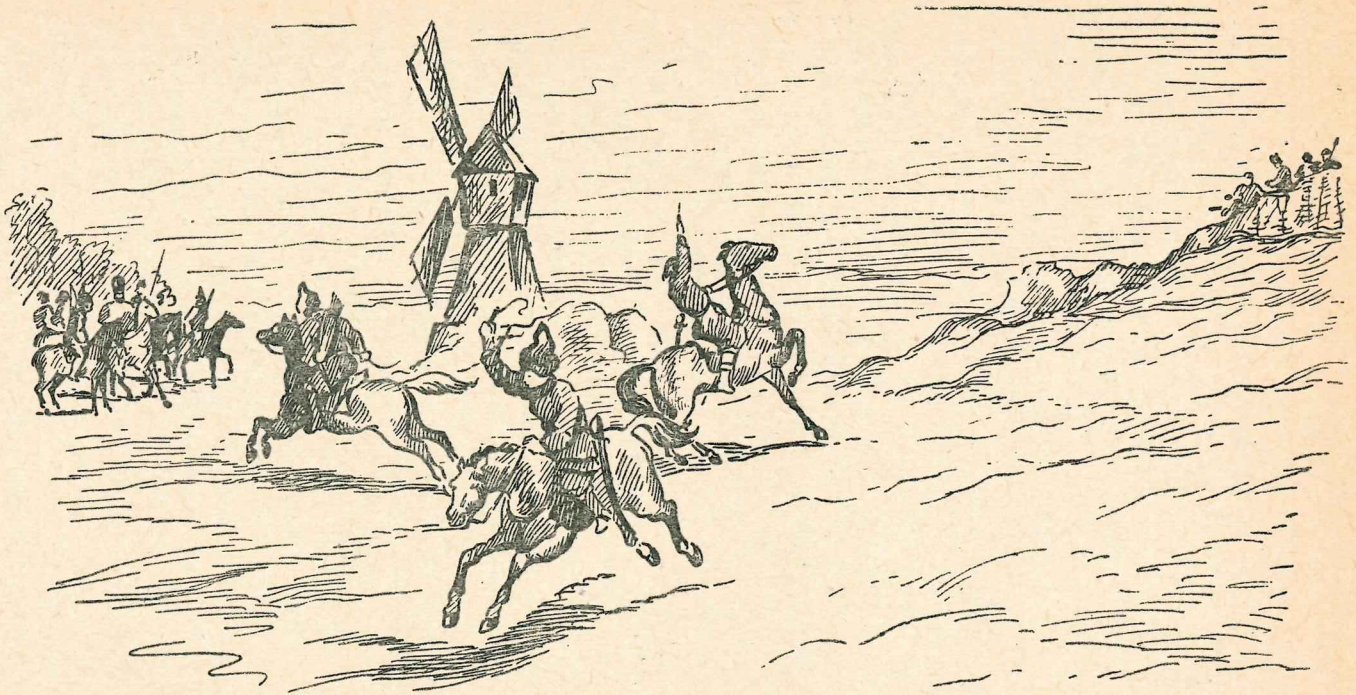

ва адан гуьгъуьнай экъечIиз дакIанзавай Машани галаз атана. „Гьан, гьикI я?“—лагьана комендантдин папа.—„Дяве гьикI физава? Душман гьинава?“—Душман яргъал алач,—жуваб ганай Иван Кузмича.—Аллагьди гайитIа, вири крар хъсан жеда. ГьикI хьана, Маша, ваз кичIезвани?—„Ваъ, буба чан,“—жуваб ганай Марья Ивановнади;—„КIвале кьилди амукьайла заз мадни кичIе жеда“. И вахтунда ам заз килигна са гужуна хъуьрена. За, накь адан гъилай, зи гуьзел хуьн паталди хьиз вахчур шуьшкадин ттум эхтиярсуз чуькьвена. Зи рикI кузвай. За зун адан рыцарь[1] хьиз кьуна авай. Зун адан чахъ инанмиш хьунихъ квайди хьун субутриз кIанз къаних хьанвай ва кьарай авачир гьал ийидай декьикьадал вил алаз акъвазнавай.

И вахтунда къеледлай са зур версинин яргъа авай кIунтIухъай цIийи балкIанраллайбур хкатна ва са тIимил вахтни фенач, чуьлдиз копьяралди ва чIемерукралди яракьламиш хьанвай гзаф инсанар чкIана. Абрун арада яру валчагъ алай, гъиле кьецIил шуьшка авай са лацу балкIандаллайди къекъвезавай: им Пугачев тир. Ам акъвазна; муькуьбур адан къвалав кIватI хьана ва аквадай гьалда адан буйругъдалди кьуд кас дестедкай хикечIна кьудалди балкIанар гьална лап къеледин кIаник атана. Чаз абур хаин тир, чун маса гайи къазахар тир чIал чир хьана. Абрукай сада бармакдилай винай чарарин лист кьунавай; муькуьдан гъиле Юлаян кьил гьалчнавай копье авай. Ада Юлаян кьил зурзурна жугъунлай чахъди гадарна. Кесиб калмыкдин кьил комендантдин кIвачерик аватна. Хаинри гьарайзавай: „Ямира; пачагьдин вилик экъечIа. Пачагь ина ава!“

„За квез ийидайди ийида!“—гьарайна Иван Кузмича.—„Гадаяр! ягъа!“ Чи солдатри вирида сад хьиз яна. Кагъаз гъиле авай къазах татабар хьана балкIандилай аватна; муькуьбур балкIанар гьална кьу-

---

1 **Рыцарь**—вилик заманра, барутдин тифенгар акъатдалди, феодал авай вахтунда авай игид, зайифбуг ун (гзаф пай папарин) патал акъваздай итимдиз лугьудай (тар. къейд).

лухъ хъифена. Зу Марья Иванонадиз килигна. Юлаян ивид кьунвай кьил акурла серсер хьана, тфенгрин ванери биши авуна ам фикир квахьна вуч вичал алачирди хьиз аквадай. Комендантди капралдиз эверна кьуьзи къазахдин гъилай кагъаз вахчу лагьана буйругъ гана. Капрал къеледай чуьлдиз экъечІна кьейи къазахдин балкІандин кьенерар кьуна хтана. Ада комендантдиг кагъаз вахкана. Комендантди вичи вичикди кагъаз кІелна кІускІусна гадарна. И вахтунда бунтчийри дяведиз гьазурвилер аквазвай. Са тІимил вахтундилай гуьллеяр чи япарвай жуж ийиз фена ва са кьве чІемерукдин хьелер чи кІвачерик аватна ччиле ва жугъуна акІана. „Василиса Егоровна!“—лагьана комендантди.—„Ина папарин кар авач; Маша хутаха; аквазвани: руш я кьенач я сагъ туш“.

Гуьллейрин кІаник секин хьайи Василиса Егоровна гзаф инсанрин гьерекатар аквазавай чуьлдиз килигна; ахпа вичин гъуьлухъ элкъвена лагьана: „Иван Кузмич, кьейитІани амукьайтІани аллагьдивай я; Машадиз рухсат це. Маша, бубадин мукьув алада“.

Рангар атІанавай ва зирзазвай Маша Иван Кузмичан мукьув фена, митІерал акъвазна адаз ччилал кьван икрам авуна. Кьуьзуь комендантди адаз пуд сеферда хаш яна; ахпа ам ччилелай къарагъарна дигиш хьайи ванцелди лагьана: „Бахтлу хьухь, Маша. Аллагьдиз дуьа ая: ада ву гьакІ тадач. Эгер хъсан инсан жагъайтІа куь квез кІанивал аллагьди гуй. Зу Василиса Егоровнадихъ галаз яшамиш хьайивал яшамиш хьухь. Мад, сагъ хьуй, Маша. Василиса Егоровна, хутах ам инлай гьерекатна“. (Маша адан гарданда гьатна, ишехьна.)—Чнани теменар гун,—лагьана ишехьна папа.—Сагъ хьуй зи Иван Кузмич. Эгер закай дакІан хьайи кар аватІа гъил къачу!—„Сагъ хьуй, зи къари!“—лагьана комендантди вичин къари кьужахламишна.—„Гьан, беса! Ахлад, кІвализ; Эгер агакьайтІа Машадал сарафан алукІа“. Комендантдин паб вичин руш галаз хъифена. Зу Марья Ивановнадин гуьгъуьниз килигзавай; ам элкъвена килигна заз кьил азурна. И вахтунда Иван Кузмич чахъ элкъвена ва вири фикир душмандиз гана. Бунтчияр

чипин чIехидан къваларив кIватI жезвай. Сад лагьана вири балкIанрилай ивичIиз башламишна. „Гила кIевиз акъваз“—лагьана комендантди; „абру чал гьужум ийида...“ И вахтунда кичIе жедай хьтин гьарай эвер акъатна; Бунтчияр чукурна къеледал къвезавай. Чи туп куьлуь къирмаяр хьтин гуьллейралди ацIурнавай. Комендантди абур лап мукьвал мензилдал кьван ахъайна садра мад тупуналди яна. Гуьллеяр абрун кIватIалдин юкьвал аватна. Бунтчияр кьве патахди чкIана кьулу кьулухъ хьана. Абрун кьилал алайди текдиз вилик амукьна... Ада шуьшка галтадриз рикI гутуна абруз ша лугьузвай... Са декьикьада секин хьайи гьарай ивер мад къати хъхьана. „Гьан, гадаяр!“—лагьана комендантди:—гила варар ахъайна далдам гатут. Гадаяр! Вилик зи гуьгъуьналлаз, къеледай экъечIа душмандин хуруз!“

Комендант, Иван Игнатьич ва зу сад лагьана къеледай къецел акъатна, амма кичIе хьайи гарнизон алай чкадлай юзанач. „Куь вучиз, рухаяр акъвазнава?“—Гьарайна Иван Кузмича.—„Рекьин ятIа, рекьин; къуллугъдин кIвалах я!“ И декьикьада бунтчияр чал чкурна къеледиз ахъа хьана гьахьна. Далдам лал хьана; гарнизонди тфенгар гадарна; зун кIвачелай ярхарнай, амма къарагъ хъувуна бунтчийрихъ галаз къеледиз гьахьна. Кьилал хер хьанвай комендантдивай куьлегар кIанзавай пис ксарин юкьва акъвазнавай. За адаз куьмекдиз чукурна: са шумуд зурба жендекар авай къазахри кьуна кьуршахралди зун гутIуна: „Гила квез, пачагьдин гафариз яб дагудайбуруз жедайди жеда!“—лугьуз хьана. Чу куьчейриз тхвана. Хуьрин эгьлияр фуни кьел гваз кIвалерай экъечIзавай. Килисайрин зенгерин ван акъатна. Сад лагьана кIватIалдай пачагь есиррал вил алаз майдандал акъвазнава ва кьин кьабулзва лагьана гьарай акъатна. Халкьди майдандал ялда; чуни вилик кутуна гьаниз гьална.

Пугачев комендантдин кIвалин вилик креслодал ацукьнавай. Адал къазахрин иер, буфта гутунавай валчагъ алай. Къизилдин куркачIар галай соболдин хамункай авунавай кьакьан бармак адан нур гузвай

вилера тунавай. Адан ччин заз танишди хьиз хьана. Къазахрин старшинайри ам юкьва ттунавай. Кешиш буба Герасим рангар атIана, зирзаз ракIарал хаш гъиле аваз акъвазна лал хьана жедай кьиникьрин паталай адаз минет ийизвай хьиз авай. Майдандал гьерекатна асмишдай кIарасар ицигзавай. Чу мукьа хьайила башкирри халкь чукурна, чу Пугачеван мукьув тухвана. Килисадин зенгинин сес атIана; ванни амачиз секин хьана. „Комендант гьим я?“ — лагьана хабар кьуна самозванецди чи чавушди дестедин арадай экъечIна Иван Кузмич къалурна. Пугачев кьузуьдаз ажугъдалди клигна ва адаз лагьана. „Зу, жуван пачагьдин аксиниз экъечIиз вуч жуьрят авуна?“ Хер алаз зайиф хьанавай комендантди вичин вири эхиримжи къуватар кIватI авуна кIиви сесиналди жаваб гана: „Вун зи пачагь туш, вун угъри ва самозванец я, ваз ван къвезвани!“ Пугачева вичи-вич ажугълу гьалдиз гъана ва вичин лацу ягълухдал ишара авуна. Са шмуд казакди капитан кьуна тарагъаждин патав галчIурна. Накь чна силис къачур нерар-япар квачир башкирви тарагъаждин вени патахъ балкIандал акьахнавайди хьиз ацукьнавай. Ада, эб гъиле кьуна ва са минутдилай кьулухъ заз, фугъара Иван Кузмич цава тарагъаждикай куьрснаваз акуна. И чIавуз Иван Игнатьич Пугачеван вилик гъана. „Жуван пачагь Петр Федоровичаз гьакъисагъвилелди къуллугъ ийида лагьана кьин яхъ!“ — лагьана. Пугачеваз Иван Игнатьича вичин капитандин гафар тикрар авуналди: „вун чи пачагь туш, ву угъри ва самозванец я, халу“ — лагьана. Пугачева мадни вичин ягълухдал ишара авуна ва фугъара поручикни вичин виликан комендантдин патавай асмишна.

Нубат зид тир. Зу, зи еке рикI авай юлдашрин гафар тикрар авуниз гьазур хьуналди, Пугачеван ччиниз кчIе тушиз клигзавай. А чIавуз заз кьил элкъвена кьаз тунавай казакрин кафтан алай Швабрин къачагърин арадай акуна кхьиз тежедай кьван тажуб хьана. Ам Пугачеван патав фена адан япал са шмуд гаф лагьана. Мад заз клигни тавуна „ам асмиш ая!“

лагьана Пугачева. Эпинин тІвал зи гардандихъ вегьена. Зи вири тахсирар туба ийиз эгечІна за дуьа кІелна ва заз мукьва тирбур вири ибрин гъиликай азад авун аллагьдивай тІалаб авуна. Зун тарагъаждин кІаник галчІурна. ЖаллатІри, белки гьакъикъатдани заз рикІ-дуркІун гун патал „кичІе жемир, кичІе жемир",—лугьузвай. Сад лагьана заз са гьарайдин ван атана: „акъваза залумар! акъваза!" ЖаллатІар акъвазна. Зун килигна акуна хьи, Савельич Пугачеван кІвачерик ярх хьана. „Азиз буба!"—лагьана фугъара халуди,—„са бариндин бала кьиникькай ваз вуч хийир жеда? Ам ахъа ая ам вагай маса къахчуда. Эгер ибрат ва къурху къачун патахъай ятІа и кьуьзуь зун йикь!" Пугачева ишара авуна ва гьа сятда зун ахъа хъвуна азадна. „Чи пачагьди валай гъил къачуна" лагьанай заз патав гвайбуру. И чІавуз заз зун азад хъвункай хвеши хьанач ва идахъ галаз сад хьиз гьайиф атана лугьузни жедач завай. Зи чувствояр лап пис тир. Зун мадни самозванецдин[1] патав гъана адан вилик метІерал акъвазарна. Пугачева вичин дамарар экъис хьанавай гъилер залди яргъи авуна. Къваларив гвайбуру „гъилиз темен це, гъилиз темен це!"—лагьана. Амма за лап къурхулу тир жазани алчахвилелай артух яз гьисабзавай. „Азиз Петр Андреич! кьилел тІуманвал ийимир! ваз адакай вуч жеда кьван? Тфу ая, амма а хаиндиз темен це... (тфу!) адан гъилиз темен це" лугьуз зи кьулухъай Савельича за гъилер ицягъзавай. Зун алай чкадлай юзазвачир, Пугачева гъил хутвах авуна зарафатдалди лагьана: „Аквадай гьалда куь жанаби хвешивиляй сефигь хьанава. Ам къарагъар ая!"—зун къарагъарна азад ахъайна. За къурхудин комедиядин давам авуниз тамашийиз башламиш авуна.

Халкьди кин кьаз башламишна. Абри, сада-садан гъуьгъуьнал алаз хашуниз темен гуз самозванецдиз икрам ийизвай. Гарнизондин солдатарни гьа инал акъвазнавай. Вичин анжах мукІратІралди яракь-

---

[1] **Самозванец**—вичи-вичиз тІвар янавайди лагьай гаф я. Пугачеваз ада вуч паб пачагь Екатеринади кьейи пачагь я лугьуз тІвар акъудна лугьуз самозванец лугьузвай.

ламиш хьанавай ротадин дерзиди абрин чІарар атІузвай. Абри бирден Пугачеван гъилиз темен гун патал адан патав къвезвай, Пугачева абур аф авуна вичин дестедиз кьабулнавайди малумар авуна. И кар вири пуд сятда кьван хьана. Эхирдай Пугачев креслодлай къарагъна ва вичин старшияр галаз варарилай авучІна. Адан вилик чІагурнавай пурар алай са лацу балкІан гъана. Кьве казакди ам гъилерал хкажна пурарал ацукьар авуна. Ада Герасим бубадиз адан кІвале обед ийида лагьана малум авуна. И арада са папан гьарайдин ван акъатна. Са шмуд къачагъди гьелек хьанавай ва кьилелай кІвачелди кьван кьецІил авунвай Василиса Егоровна балкондал чІугуна. Абрукай сада адан чими пенжек алукІнавай. Муькуьбуруни хъуьтуьл месер, ястухар, сандухар, чайдин къапар, парталар ва маса хирда-хуруш дашмишзавай. Фугъара къариди, „Зи азизар! зун ахъа ая, я бубаяр зи мукьвабур зун Иван Кузмичан патав ахъа ая“—лугьуз гьарайзавай. Сад лагьана ам тарагъаждиз клигна, вичин гъуьл чир хъхьана. „Хаинар!“ лагьана къурхулу гьалда гьарайна—„Ам куьне гьи гьалдиз гъанава? Зи вилерин нур, Иван Кузмич, векІегь солдат! Вав я пруссиядин штыкар, туркерин гуьллеяр акатнач; вуна са гьакъикъи са дяведин майданда ваъ, къачагърин гъиле ччан гана!“ И кьуьзи кафтардин сес атІутІ! лагьана Пугачева. Ина жегьил казахди къаридин кьилиз са тур вегьена, амни балкондин кІарар къенез аватна. Пугачев хъфена халкьни адан гуьгъуьна гьатна.

VIII-кьил

ЭВЕР ТАГАНАВАЙ МУГЬМАН

Эвер таганавай мугьман
татардилай бетер жеда.
Пословица (гаф).

МАЙДАН буш хьана. Зун гьа са чкадал акъвазнавай ва икьван къурхулу тасирдалди чкІанавай фикирар къайдада хутаз жезвачир.

Марья Ивановнадин гьалдикай заз са хабарни тахьуни заз виридалай гзаф азият гузвай. Ам гьина ава? Адахъ вуч хьанава? Адаз чуьнуьх жедай мажал хьанани? Ам чуьнуьх хьанавай чка умудлу чка яни? Ихьтин къаришугъ фикирралди зун комендантдин кІвализ фена...КІвал бум-буш тир; стулар, столар, сандухар ханавай; къапар кукІварнавай; вири дашмишнавай. Зун гъвечІи гурарай экъечІна зун хайидалай кьулухъ сад лагьай сефер яз Марья Ивановнадин кІвале гьахьна. Адан юргъан-дуьшек бандитри кІус-кІус авунаваз акуна; шкаф кукІварне тарашнавай, иконарни—тарашнавай, кІвалин пипІе чирагъ кузмай. Юкьва авай цлакай куьрснавай гъвачІи гуьзги саламатдаказ амазмай...И сакит рушан кІвалин иеси гьина авай? Зак са кичІе фикир акатна: заз ам къачагърин гъиле авайди хьиз хьана...Зи рикІ дар хьана... За, зи адахлудин тІвар кьуна куз-куз шел башламишна. Гьа декьикьада са хъуьтуьл сес акъатна ва шкафдин кьулухъай рангар атІана зурзаз Палаша акъучІна.

„Агь Петр Андреич!“—гъилер куьрсна лагьана ада. „Им вуч юуъ я! им вуч къиямат я!..“

— Бес Марья Ивановна гьинава? лагьана сабурсуздаказ хабар кьуна за.

„Барышня сагъ я“—жаваб гана Палашади. „Ам Акулина Памфиловнадин кІвале чуьнуьх хьанава“.

— Кешишдин кІвале!—къурхулудаказ гьарайна— Я аллагь! Пугачев бес гьина ава!

Зун кІваляй къецихъ экъечІна сад лагьана куьчедиз акъатна, заз са затІни акунач, гьич са затІункайни хиял тавуна са кьил кешишдин кІвализ еримиш авуна. Анай гьарай-эверрин, еке хъуьринрин ва манияр лугьунин сес хкаж жезвай. Пугачева вичин юлдашрихъ галаз кеф чІугвазвай. Палашани зи гуьгъуьна аваз аниз чкур авуна. За ам хевлетдаказ Акулина Памфиловнадиз эвер ийиз рукъурна, са минутдилай гъиле буш чахурдин къаб аваз кешишдин паб зи вилик экъечІна.

— Аллагьдин хатурдай! Марья Ивановна гьина ава?—лугьуз тежедай гьижрандалди хабар кьуна за.

— „А зи азиз, зи кроватдал ара-атІанавай чкадин а патахъ ксанава“—жаваб гана кешишдин папа.— „Амма Петр Андреич, са тІимил амайтІа чу вири баладик акатдай, аллагьдиз шукур хьуй хъсан алатна: хаин обед ийиз эгечІнамазни руш сад лагьана ахварай аватна, ва цІур ийиз башламиш авуна!.. Зун рекьиз са тІимил амай. Адаз ван хьана: „Я къари ана ах ийизвайди вуж я?“—лагьана. Зани угъри чІалал гъана: зи вахан руш я агъа, азарлу яз къаткана кьве гьафте я—лагьана.—„Ви хутул жегьилди яни?“—жегьилди я пачагь—„Ви хутул заз къалура акван къари!“—Инал зи рикІ лап чуькьвена. Амма маса чара авачир.—Ихтияр вид я пачагь, амма руш азарлу я, адавай къарагъна ви вилик къвез жедач. —„Айиб авач къари, зун фена клигда“. И лянет хьайиди къарагъна перегородкадин кьулухъ фена; ваз гьикІ жеда! Перде хкажна вичин чуьнерукдин вилералди са сефер клигна мад са затІни... аллагьди къуртармишна!..Вун инанмиш жезван азиз, чна ам четинвилералди рекьида лагьана фикирнавай. Хушбахтвилин лишан яз, рушаз ам чир хьанавачир. Аллагьдин чІехъивилиз шукур хьуй, чу хъсан

хкатна! Гаф авач! фугъара Иван Кузмич! нин акьулдиз къведа!.. Гьеле Василиса Егоровна?..Иван Игнатьич? Ам вучиз кьена?... Вала гьикI хьана гъил къахчуна ада? Швабрин Алексей Иванич гьихьтиди я? ЧIарар элкъвена атIуз тунава ада ва и сятда абрихъ галаз санал чина мугьман я! Дирибаш итим тир, адаз мад гаф авач! За зи вахан рушан патахъай лагьай чIавуз, вун ягъазавани, ам акI заз клигна хьи, адан клигни чкIулди хьиз атIузвай; амма кардин венел пад ачухнач, и карда ам сагърай". —И минутда мугьманрин сесер ва Герасим бубадин ван акъатна. Мугьманриз чахир кIан хьана, кIвалин иесиди вичин папаз эверна. Кешишдин папа тIалабна „Петр Андреич ахлад кIвализ",—лагьана ада;—„Им квехъ галаз гуьруьшмиш жедай вахт туш; хаинри хвазва, пьянбурун гъиле гьатайтIа мусибат жеда. Сагърай Петр Андреич. Хьайиди жеда, аллагь керим я!"

Кешишдин паб хъфена. Са кьадар архайин хьайидалай кьулухъ зунни кIвализ хъфена. Майдандин къвалавай физвайла заз, са шмуд башкирди тарагъаждин патав кIватI хьана асмишнавайбурун чекмеяр хтIуниз акуна; и кардик къаришмиш хьункай са хийир авачирди чир хьана зи ажугъ за гужуналди хвена. Къачагъри къеледиз чкурна, офицеррин кIвалер тараш ийизвай. Гьар са чкадай пьян къачагърин ван къвезвай. Зун кIвализ хтана. Савельича зун ракIарин вилик къаршуламиш авуна. „Аллагьдиз гьемд хьуй!"—гьарайна зун акунмазни ада. „Хаинри вун генани кьунава лугьуз за фикирнавай. Гьагь Петр Ардреич! и гьарамзадайри чун вири тарашна, вун инанмиш жезмачни? Парталар, пекер, затIар, къапар—са затIни тунач. Мад чна вуч ийин! Аллагьдиз шукур вун ччан аламаз ахъа авурди! Агъа ваз абрин чIехъиди чир хьанани?"

—Ваъ, чир хьанач. Ам вуж я?

„Бес гьикI я буба? Карвансарада вун кьуна кIурт гакъудайди рикIелай алатнавани? Къуьрер кIурт, лап цIийиди тир, амма а мелъуьмди чикьиз а кIурт акъалждайла адан цваларни ахъа хьана!"

Заз лап тажуб хьана. Дугъриданни зу вожатый-

дихъ галаз Пугачеван ухшарар тажуб жедай хьтинди тир. Пугачев гьа-гьа кас тирди за тайин авуна ва идахъ галаз сад хьиз заз багъиш авунин себебдин гъавурдани зун акьуна. Вакъиайрин и ажайиб ацалтунрал аламат тахьана жедач; са сарсахдиз пишкеш авунавай аялдин кІуртуни зи туьд епинкай азад авуна. Карвансарадин и кьиляй а кьилиз сарсахдаказ къекъвезвай сарсахди къеле кьуна государство къарсурна!

„Нез буюр ийидачни вуна?"—вичин адет дигиш тийидай Савельича хабар кьуна.—„КІвале затІни авач, фена экъвена гекъвена са шейъ жгъурна, ваз недай са затІ гьазурда за".

Зун тек амукьна, фикирдал фена. За вуч авун лазим тир? Инсанар рекьидай гьаким тир къеледа амукь авун, я адан къачагъвилин дестедик акатна финиф офицердиз ярашугъ кар тушир. Ихьтин четин гьалара завай зи ватандиз хийир гуз жедай са чкадиз физ вазифади завай истемишзавай. Амма кІанивили Марья Ивановнадин патав акъвазна адан защитник ва ам хуьзвайди хьана амукь авун истемишнин мислегьат къалурзавай. И гьал гьикІ хьайитІани дегиш жериди заз эвелдай чизвайтІани заз пара кІанидан гьалдин четинвал рикІел гъайила, зун заз акъваздай.

Зи и фикирар са казак зи патав атана „чІехи пачагьди ваз вичин патав эверзава" лугьуналди къетІ хьана. Зун табий жез гьазур хьана—ам гьина ава?—лагьана хабар кьуна за.

„Комендантдин кІвале"—жаваб гана казакди.—„Къунагълухдилай кьулухъ чи пачагь гьамамдиз фена. Ва гила ял язва. Жанаби офицер, вири крарай ам асил авайбрукай тирди малум я; обеддиз ада чранавай кьве цІернуьгъ тІуьна, идалай гъейри ада чими гьамамда акьван чуьхуьнар авуна хьи, Тарас Курочкинавай акъваз ийиз тахьана гьамамдин ккул Фомка Бикбаевав вгана, къайи яд галукьайла гужуналди вич-вичел хтана. Адан крар лап екебур я, гаф авач; гьамамдин къене вичин хурук квай пачагьдин нишанар къалурна лугьузва, са нишандал са шегьи

кьван авай кьве кьил алай лекь, муькуьдал вичин шикил алаз акуна лугьузва".

За казакдихъ галаз и кардин патахъай гьуьжетар авун лазим яз гьисабнач. Пугачевахъ галаз жедай зи гуьруьшмиш хьунухь кквелди куьтягь жедатIа эвел амаз за фикир ийиз казакдихъ галаз комендантдин кIвализ рекье гьатна. КIелзавайбрувай и чIавуз зун секит туширвал регьятдаказ тайин жеда.

Зун комендантдин кIвализ гьахьдайла мичIи жезвай. Тарагъаж вичин къурбандрихъ галаз санал кичIе жедай са шкилда чIулав хьана. Фукъара комендантдин папан жендек кьве казакди караул чIугвазвай балкондин патав гьелени гумазмай. Зун галаз атай казакди, атанавай вилин патахъай хабар гун патал къенез гьахьна са тIимил вахтунлай элкъуьн хъавуна зун мад накь Марья Ивановнадихъ галаз хъсандаказ гъил яна айрутмиш хьайи кIвализ тухвана.

Адетдинди тушир са гьалдин вилик квай зун. Винел пад чехирдин шуьшейрал ва стаканралди ацIанавай столдин къвалахъ Пугачев цIуд кас казакрин старшинаяр галаз ацукьнавай. И межлисда абрал пIапIахар ва рангунин перемар алай. Чехирди авур эсерди абрин суфатар яру авунавай ва вилерини нур гузвай. Абрин арада цIийи хаинар Швабринни чи урядник авачир. „Куь благородие! хваш гелди. Буюр ваз чка ава ацукь" лагьана зун акунамазни Пугачева. Межлисда авайбур эгис хьана; зун сесни тавуна столдин къирехдихъ ацукьна. Зи суфрадин къунши жегьил ва кутугай са казакди заз са истикан чахур цана, амма за чахурдик гъил хкIунач. За и кIватI хьунухь ашкъидалди вилив хуьз килигиз хьана. Пугачев столдихъ агалтна вичин еке гъуд вичин чIулав чурудин кIаник кутуна ацукьнавай. Адан ччинин дуьз ва хуш тир гелери хата квай са кар къалурзавачир. Ада гагь граф, гагь Тимофеич, гагьни эми тIвар язвай яхцIурни цIуд йиса авай итим мукьвал-мукьвал диндирмишдай. Абур чпин арада юлдашар хьиз рафтар аваз чпин чIехъибуруз игьтирам авунин са нишан къалузавачир.

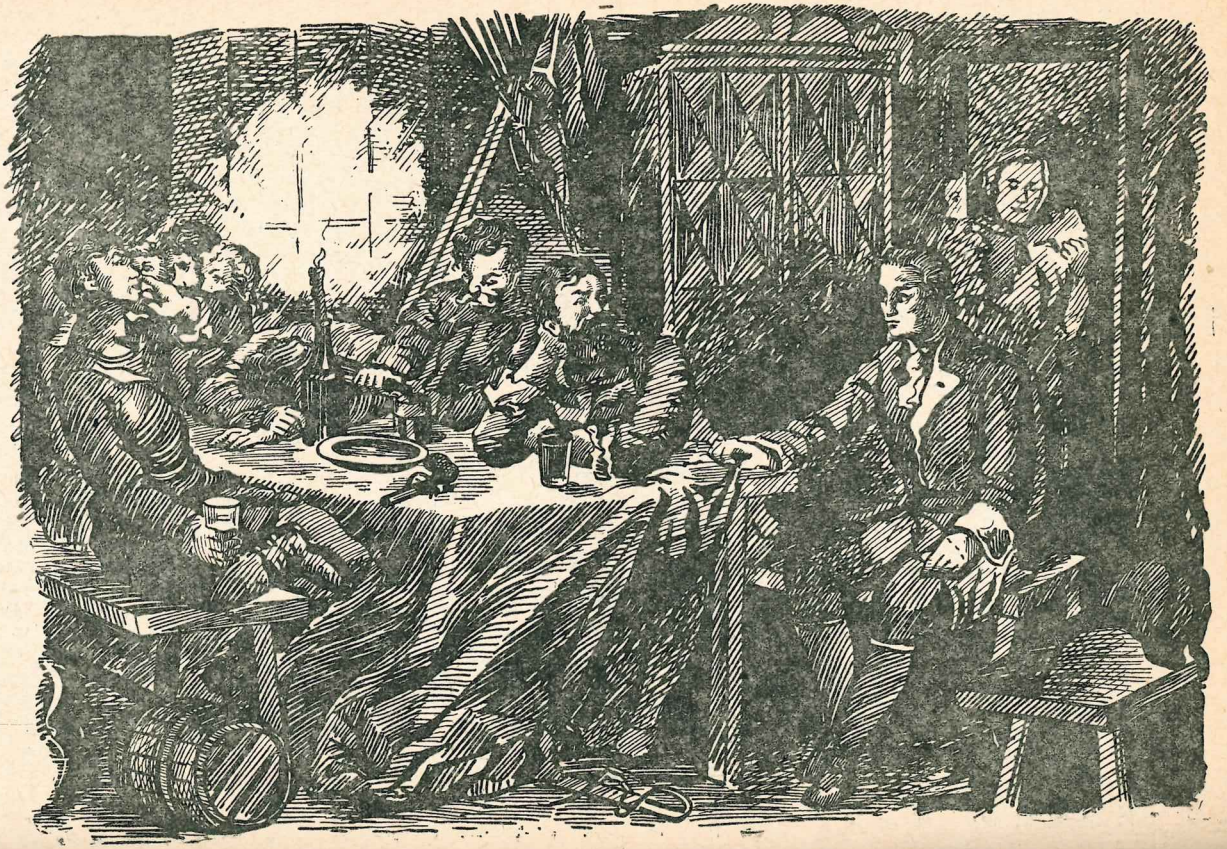

Рахунар пака къуз ийидай гьужумдикай восстаниедин агалкьунрикай ва гележегда ийидай гьерекатрикай тир. Гьар садаз вичин фикир бегелмиш яз Пугачевахъ галаз гьужетар ийидай. И ажаиб тир военный советда Оренбургдал гьужумун къарардиз къачуна; им тІимил амай зурба тир са гъалибвилелди куьтягь жедай жуьрятлу гьерекатдин патахъай къарар тир. Гьужум пака къуз авун малум авуна. „Ша стхаяр—лагьана Пугачева—кусудалди вилику-маз заз пара кІани мани лугьун чна. Чумаков! башламиш ая!“ Зи къуншиди шкІуь са сесиналди язух къвери са бурлакдин мани башламиш авуна, муькуь буруни санлай лугьуз эгечІна:

Эй амансуз къацу там, сес мийир вуна,
Заз мешатмир фикир ая на йигид гада.
Ваз чизван уькуьн кьиляй, жезва зу силисдик
Хаталу судьядин—пачагьдин вичин вилик.
Хабар кьадайвал я завай гьаким пачагьди:
Я хва, лежбердин хва жаваб це, мадни,
На нихъ галаз авунай, чуьнуьхарни тарашар,
Вахъ мад гзаф авайни вин юлдашар?
Я православ пачагь, за лугьун ваз,
Вири за дуьз лугьуда гьакъикъат яз,
Захъ юлдашар авай дуьз кьуд:
Зи сад лагьай юлдаш лап мичІи йиф тир,
Кьвед лагьай юлдаш чукІул гьулдандикай ийир,
Зи пуд лагьай юлдаш балкІан тир хъсан фир,
Агъур хьел тир зи юлдаш кьуд лугьур,
Хьелдин кІвачар тир за буюрмишдайбур.
Православ пачагьди заз лугьуда,
Я хва, лежбердин хва вун гьахълу я,
Угъривилер ийиз ва жаваб гуз ваз чида!
Я хва идан эвездай за ваз
Гузва зи патай са пишкеш яз,
Чуьлда венелай кІеви, кьакьан еке кьве гул.

Тарагъаждин лукІвар хьанавай и инсанри тарагъаждин патахъай и простой халкьдин мани кІелдайла заз жезвай тасир къалур авун мумкин тушир. Абрин кичІе жедай ччинри, гур сесери, хцидаказ лугьузвай тегьерри гьакІни тасирлу тир гафари мад са сеферда къуват гузвай ва зи шаирвилин къурхуди къарсурзавай.

Мугьманри мадни са-са стакан хъун хъвуна, столдихъай къарагъна Пугачевахъ галаз гъилер яна хъифена. Зазни къарагъна ѓбрин гуьгъуьна аваз хъифиз кІан хьана, амма Пугачева заз лагьана: „ацукь; заз вахъ галаз рахунар ийиз кІанзава". —Чун кІвале текдаказ ацукьна.

Са шмуд декьикьада чун кьведни кисна ацукьна. Пугачев арабир са наз авуналди ва ягьанатдин къайдада чапла вил акьализ дикъатдалди заз клигзавай. Эхирдай ада ахьтин са адетдин хъуьруьн авуна хьи, зани адаз клигна себеб тийижиз хъуьрена.

„ГьикІ хьанай жанаби?"—лагьана заз ада.—„Хиве яхъ акван зи йигидри ви туьтуьна еб турла ваз кичІе хьанайни? За фикирзава хьи, ваз цав са гъаб хьиз аквазвай... Эгер ви нуьквер хьаначиртІа тарагъаждика куьрс хьана амукьдай вун. Заз кьуьзуь кафтар гьа сятда чир хьана. Я жанаби, ваз рехъ къалурай кас вич чІехъи пачагь тирди ваз чир жезвани? (ада инал зурба купІар ийиз башламишна). Зи вилик ви тахсирар гзаф я. Амма зун зи душманрикай катна чуьнуьх хьанавай вахтунда, вуна заз авур куьмекдиз клигна за ваз багъиш ийизва" —давам авуна ада;—„За ваз мадни хъсанвилер ийидайди ваз аквада. Къваз садра! за государство зи гъиле къачун! Вуна зи гьакъисагъвилелди къуллугъ ийида лагьана гаф гузвани?"

И къачагъдин суал ва адан эдебсузвал заз акьван зарафат хьана хьи, мад завай хъвер тавуна акъвазиз хьанач.

„На хъвер вучиз ийизва?"—ччин чІурна ада завай хабар кьуна.—„ТахьайтІа зун чІехъи пачагь хьунухьал вун инанмиш тушни? Ачухдаказ жаваб це".

Зун къах хьана амукьна. Завай и сарсах, государь яз кьабул жедачир: им заз багъиш тежедай са кичІевал тир. Адан ччин-ччина вун тапархъан я лугьун жува-жув пуч ийиз тун лагьай чІал тир. Тарагъаждин кІаник, вири халкьдиз аквазвай чкадал сифте ажугъдин натижада кьиникьиз зун гьазур хьунухь гила заз са гьакІан лавгъавал хьиз

аквазвай. За ян гуз хьана. Пугачева ччин чIурнавай гьалда зи жаваб гуьзлемишзавай. Эхирдай зи вазифадин чувстводин чан кткана, инсандин зайифдал гъалиб атана (за гилани а декьикьа рикIел хкайла, зун жувалай рази яз амукьда). За пугачеваз жаваб гана: Заз яб це, за ваз вири гьакъикъат лугьуда, жува-жувак вере-вирд ая, завай вун государь я, лагьана гьисаб ийиз жедани? Вун кьатIунар авай инсан я; за кьве ччин авайвал ийизвайди вазни аквадай.

„Де хъсан, бес ви акьулдалди зун вуж хьун лазим я?“

—А кар аллагьдиз хъсан чир хьуй; амма вун гьар вуж ятIани вуна хаталу уюн къугъвазва.

Пугачева сад лагьана заз клигна, лагьана: „зун пачагь Петр Федорович хьунухьал вун инанмиш тушман? Лап хъсан. Бес йигиддихъ гъалибвал жедай затI тушни? Бес кечмишдай Гришка Отрепьева пачагьвал авуначирни? Закай вуч фикир ийиз кIандатIани ая, амма закай яргъа жемир. Идахъ адахъ галаз ви вуч кар ава? Кешиш туширди, буба я. Заз гьакъисагъвилел ва дуьзвилел къуллугъ ая, за ваз фельдмаршалвал[1] ва князвал гуда. На гьикI фикирзаза?“

— Ваъ,—жаваб гана за къатидаказ.—Зун эсил дворянин я; за государина императорицадиз[2] кьин кьунава: завай ваз къуллугъ ийиз жедач. Эгер ваз рикIивай заз са гьуьрмет ийиз кIанзатIа, зун Оренбургдиз ахъа хъия.

Пугачев хиялдиз фена. „Эгер за ахъа хъвуртIа“, —лагьана ада,—„гьич тахьайтIа вуна зи аксиниз кьван дяве ийидач лагьана гаф гузвани?“

—За ваз гьикI гаф гун?—жаваб гана за. Ваз хъсан чида хьи, зи эхтиярдалди жедай кар туш: аксиниз вач лагьана буйругъ авуртIа—зун фида, маса чара авач. Исятда вун начальник я; вуна ви итимривай ваз тIаат авун истемиш ийизва. За къул-

1 **Фельдмаршал**—бязи армийрин къене лап чIехъи военный чин.

2 Пугачевун восстание авай вахтунда Россияда пачагьвал ийизавай паб царица II лагьай Екатерина фикирда кьазва.

лугъ авун лазим атайла, за къуллугъдикай кьил гакъудайтIа им квез ухшар жеда? Зи кьил ви ихтиярда ава: зун ахъа хъувуртIа, вун сагърай — ягъиз туртIа—ваз аллагьди дуван ийида, за ваз гьакъикъат лагьана.

Зи рикIин ачухвал акурла Пугачеваз тажуб хьана. „Гьа икI хьухь“—зи къуьнел гъил гьалчна Пугачева—„Кьиникь ятIа кьиникь, багъишламиш авун ятIа багъишламиш авун лазим я. Ваз экъечIна кьуд патаз гьиниз кIандатIани алад, жуваз кIанивал ая. Пакамаз атана захъ галаз гуьруьшмиш хьухь, гила ахлад, хъифена жуван кIвале ксус, захъни ахвар агалтнава“.

Пугачев за гьана туна, зун куьчедиз экъечIна. Сакит ва аяз авай йиф тир. Вацра ва гъетери нур гуз майдандиз ва тарагъаждиз ишигъ гузвай. Къеледа гьар са шейъ кисна ва мичIивилик акатнавай. Анжах кабакда ишигъ авай ва геждалди амай сархушрин гьарайрин ванер къвезвай. За кешишдин кIвализ вил вегьена. Пенжерайрин къалпахар ва дарваз кIеви тир. Аквадай гьалда кIвалин къен сакит тир.

Зун жуван кIвализ хтана, ва зун кIвале авач лагьана гзаф пашман хьанавай Савельич заз кIвале жгъана. Зун азад хьанава лагьай хабарди ам лугьуз тежедай кьван шад авуна. Ада хаш чIугуна. „Ваз гьемд хьуй, я ребби!“ лагьана.—„Экв ачух жедалди чун кьил гакъудна и къеледай акъучIда. За ваз са тIимил тIуьн гьазурнава, ам неъ, пакамал кьван аллагьдин умуддал ксус“. За ада лагьай гафариз яб гана ва лап еке иштягьдалди нянин тIуьн тIуьна, рикI ва жендекни галатнаваз кьуру ччилел ахвариз фена.

IX кьил

АЙРУТШМИШ ХЬУНУХЬ

Эй гуьзел вахъ галазди
Ширин тир суьгьбетар зи;
И пашман айрутмишвал чи,
Пис я лап рикIизни зи.

Херасков.

ПАКАМАЗ фад барабандин сесини зун ахварай авудна. Зун инсанар кIватI хьанавай чкадал фена. Пугачеван дестеяр генани накь кьурбандар куьрсарна амай тарагъажрин къвалав къвазнавай. Казакар балкIанрал алаз солдатар яракьар гваз акъвазнавай. Пайдахар къугъвазвай. Са шмуд туп ва абрикай заз чир хъхьай чи са тупни аваз походный лафетрин[1] венел ицигнавай. Вири халкь ина аваз самозванец гуьзлемиш ийизвай. Комендантдин кIвалин вилик са казакди гуьзел ва лацу казакрин балкIандин жилавар кьуна акъвазнавай. За комендантдин папан кьенавай жендек вилералди ахтармишзавай. Адан жендекни са кьадар къирехдихъ гакъудна винел пад гьесирдалди кIевнавай. Эхирдай Пугачев дегьлиздай экъечIна. Халкьди бермекар хутIуна. Пугачев секуьдал акъвазна виридаз салам гана. Старшийрикай сада адаз цурун пуларив ацIанавай са турба гана, адани абур гъапа кьуна кьуд патахъ чкIурна. Халкьдин гьарай алатна пулар кIватI хъийиз гьужум авуна, и чIавуз гъил кIвач хайибур-

[1] **Лафта**—тупар ицигнавай дезгагь я.

ни хьана, Пугачеван итимри ам юкьва ттуна; Швабринни абрин арада акъвазнавай. Чи вилер сад-садал расалмиш хьана: адавай зи вилерай са алчахвал кІел ийиз хьана ва гьакъикъи са душманчивал къалурна ва зарафатда кьуна залай а патахъ элкъвена. Пугачеваз зун кІватІ хьанавайбурун арада аваз акуна ва кьилин ишарадалди заз вичин патав эверна. „Яб це"—лагьана заз ада.—„Исятда Оренбургдиз алад зи патай губернатордиз ва вири генералриз са гьафтедлай зун чпи гуьзлемиш авурай лагь. Зун са эвледдин муьгьуьбатдал ва и тІаатдалди къаршуламиш авун абриз виликумаз лагь, тахьайтІа абур амансуз кьиникькай къуртармиш жедач. Хъсан сят хьуй ваз жанаби!" Ахпа ам халкьдихъ элкъвена Швабрин къалурна—„Зи эвледар, куь цІийи командир гьа им я. Адан вири приказриз амал ая ам гьам куь, гьамни къеле патал зи вилик жавабкар я." И гафар заз къурхулудаказ ван хьена: Швабрин къеледин начальниквиле тайин авунава; Марья Ивановна адан гьукумдик кумукьна! Аман я аллагь гила адан гьал гьикІ жеда! Пугачев секуьдлай авучІна. БалкІан адан вилик гьална гъана. Ада вич балкІандал хкажна акьадар ийиз кІанзавай казахар гуьзлемиш тавуна сад лагьана хкадарна пурарал ацукьна.

И чІавуз кІватІ хьанавай халкьдин арадай зи Савельич экъечІайди заз акуна; ам Пугачеван мукьув хьана, адав са лист кагъаз вугана. И кардикай вуч хкатдатІа зун гъавурда акьазвачир. „Им вуч затІ я?" дамахдалди хабар кьуна Пугачева. —КІел ая, ваз аквада—жаваб гана Савельича. Пугачева кагъаз кьабул авуна яргъалди метлеблу са гьалдалди клигна „Вуна ина вуч акьулдалди кхьенава!"—эхирдай лагьана ада.—„Чи мубарак вилери са затІни кьатІузвач. Зи чІехи секретарь гьинава? —лагьана.

АскІан буйдин, унбашидин мундир алай са жегьил гада Пугачеван патав атана. „КІевиз кІелая" —лагьана самозванецди кагъаз адав вугана. Зи халуди Пугачеваз вуч кхьенаватІа чир хьун патал зун гзаф ашкъилу тир. ЧІехъи секретарди гафар пайи-

паяр ийиз агъадихъ галай гафар кIевидаказ кIел авуна:

„Миткалдикай ва зулар авай ипекдикай цванавай кьве халат, къимет ругуд манат“.

—Им вуч лагьай чIал я?—ччин чIурна хабар кьуна Пугачева.

Амай кьатIни кIел ийиз тур тади квачиз лагьана Савельича.

ЧIехъи секретарьди давам авуна:

КьелечI ва вили сукнадикай цванавай са мундир, къимет ирид манат.

„Лацу сукнадикай цванавай шалвар, къимет вад манат.

„Кетендин цIикьвед манжетни галай голландский перемар, къимет цIуд манат.“

„Чайдин къапар аваз ацIанавай чанта, къимет кьве манатни зур...“

—Им вуч тапарар авун я?—хабар кьуна Пугачева.—Чайдин чанта, мунжет алай шалвар заз квез герек ава?—гаф атIана лагьана Пугачева.

Савальича тади кткана гъавурда тваз башламиш авуна. „Им, заз акур гьал, зи азиз, инсанар рекьидайбуру чуьнуьх авур зи агъадин шейэрин список я....“

Пугачева ажугълудаказ хабар кьуна: гьи инсанар рекьидайбуру?

„Багъишламиш ая, зи мез патай фена“—жаваб гана Савельича. „Инсанар рекьидайбур туш. Ви гадайри и шейэр чапхуна. Хъел къвемир: балкIан кьуд кIвач квайди ятIани генани цIуьдгъуьнда. Эхирдал кьван кIел ийиз тур“.

„КIелна куьтегьар ая“ лагьана—Пугачева. Секретарди кIел ийиз давам авуна:

„Сад тафтадин, муькуьди читинин кьве памбагдин яргъанар, къимет вад манат.“

„Ччин яру парчадкай раснавай къуьрен хамунин кIурт, къимет 40 манат.

„Садни карвансарада ви жанабивилиз пишкеш авунавай къуьрен хамарикай авунавай кIурт, къимет 15 манат...“

—Им вуч лагьай гаф я!—цIай квай вилералди клигна гьарай авуна.

За хиве кьазва хьи, зун зи язух кьуьзидан патахъай кичIе хьана. Адаз мадни гъавурдик кутаз кIан хьана, амма Пугачева адан гаф атIана: „Ихьтин буш ихтилатар гваз вавай зи патав гьикI къвез хьана?“—гьарайна ада, кагъаз секретардин гъилай акъудна Савельичан ччинал гьалчна.—„Кьуьзуь ахмакь. Абур тарашна, еке кар хьанани? Кьуьзи кафтар, вуна зи ва зи инсанрин уьмуьрдиз гьемиша шукур авун лазим я, вучиз лагьайтIа, ви агъани вунни заз табий туширбурни галаз и тарагъаждикай куьрснавач. Къуьрен кIурт! За ваз къуьрен кIурт къалурда! Ваз чидани за валай ччан аламаз ви хам кIурт расавун патал хутаз тада?“

—Ихтияр вид я,—жаваб гана Савельича;—зун агъадин нуькер я, агъадин малдин патахъай за жаваб гун лазим я.

Аквадай гьалда Пугачев мергьематлу са гьалда авай. Ам са гафни лугьун тавуна элкъвена хъфена. Швабрина ва старшийри адан гуьгъуьна аваз гьерекат авуна. Шайка къайдада аваз къеледай экъечIна. Халкь Пугачев рекье тваз фена. Зун Савельичахъ галаз майдандал текдаказ амукьна. Зи халуди список гъиле кьуна еке гьайифдалди адаз клигзвай.

Адаз, Пугачеванни зи арада авай разивал акуна, идакай са менфят къачуз кIан хьанатIани, амма кар ада лагьайвал хьанач. Заз, адаз и метлебсуз чалишмишвилиз клигна туьгьмет ийиз кIан хьайила хъуьруьн тавуна завай акъваз ийиз хьанач. „Хъвер ая сударь“—жаваб гана Савельича;—„хъвер ая, и чкIанавай кIвалин шейэр цIийи кьилелай туькIуьр хъвун лазим хьайила, хъуьруьнар жедани жедачни клигда чун“.

Марья Ивановнадихъ галаз гуьруьшмиш хьун патал зак кешишдин кIвализ физ тади квай. Кешишдин папа зун са хажалатдин хабардал къаршуламиш авуна. Няниз Марья Ивановнадиз гужлу цIай атана. Ам гьич вичикай-вичиз хабар авачиз къатканавай. Кешишдин

папа зун ам авай кІвализ тухвана. Зун яваш-яваш адан кроватдин патав фена. Адан ччинай аквазвай дигишвили зун серсер авуна. Азарлудаз зун чир хьанач. Аквадай гьалда заз рикІ-дуркІун гуз алахънавай Герасиман ва адан мергьематлу папан гафарихъ яб агал тавуна, гзаф вадеда зун рушан вилик акъвазна. Хаталу фикирри зак гъалаба ктуна. Инсанар рекьидай хаинрин арада куьмекдай кас авачиз ахъайнавай етимдин гьалди, зи къуватсузвили зак кичІ кутазвай. Заз виридалай артух гъам хьанавайди Швабрин ва Швабрин тир. Самозванецдивай власть гатканавай Швабрина рушан ажугъ ва хъел аваз къеледа агъавалзавайла адавай вуч кІан хьайитІани ийиз жедай. За вуч авун лазим тир? Ам жаллатдин гъиликай гьикІ азад ийин? Анжах са чара авай: Белогорск къеле азад авунин тади авун ва адаз мумкин тир кьван куьмек авунин ниятди тадиз за Оренбургдиз финиф къарар авуна. Кешишдиз ва Акулина Памфиловнадиз за сагъул лагьана. За жуван паб яз гьисабнавай руш абрал кІевиз тапшурмиш авуна. Язух рушан гъилер за кьуна зи вилерлай авахьзавай накъваралди кьежирна ва адаз за темен гана. „Хъсан сят хьуй“—лагьана заз кешишдин папа зун рекье твадайла;—„хъсан сят хьуй Петр Андреич. Белки чун инлай кьулухъ хъсан са вахтунда гуьруьшмиш хъижен. Чун рикІелай алудмир, ва мукьвал-мукьвал чаз чарар кхьиз ая. Язух Марья Ивановнадиз гила валай гъейри я рикІ-дуркІун гудайди я куьмекдайди авач“.

Зун майдандал экъечІна. Са декьикьада акъвазна тарагъаждиз клигна, адаз икрам авурлай кьулухъ закай ччара жез дакІан Савельичахъ галаз санал Оренбургдин рекьел экъечІна.

Зун хиялар ийиз-ийиз рекье гьатна, бирден заз кьулухъай балкІандин кІвачерин ванар хьена. Зун элкъвена клигна, са башкирдин балкІан къвалавни гваз яргъа заз ишара авуна зун галайвал гьална къвезвай. Зун акъвазна. И казак чи урядник тир. Ада чкур ийиз зи патав атана балкІандилай авучІна муькуь балкІандин жилавар залди яргъи аву-

на лагьана: „чIехи жанаби. Чи бубади квез са балкIан, садни вичелай хутIунвай кIурт багъишзва. (Пурарихъ хпен хамарин са кIурт ктIунавай)—урядникди тади кткана мадни давам авуна:—„Идалай гъейри квез... мад са зур манат багъишнава... анжах пул завай аватна рекье квахьна... тавакъу я куьне багъишламиш авуниз". Савельич адаз патахъ-патахъ клигна ва мурмур авуна: „пул рекье квадарна! Бес ви къултухдин жибиндай сес ийизвайди вуч я? Намуссуз!" — „Зи къултухдин жибиндай сес ийизвайди яни?" жаваб гана урядникди гьич перт тахьана. „Я аллагь куьмек хьайи кьуьзуь кас. Сес ийизвайди жилавар я, зур манат пул туш".—Хъсан хьана,—лагьана за гьуьжетар куьтягьна.—Вун зи гуьгъуьниз рукъур авурдаз зи патай сагъул лагь, рекье квадар авур пул, элкъвена хъфидайла жгъур хъвуна жува-жуваз гьерекьдиз харж ая.—„Зун гзаф рази я, чIехи жанаби"—вичин балкIан элкъуьрна жаваб гана ада;—„ви патахъай зун гьемиша аллагьдиз дуьачи жедай". И гафар лагьайла кьулухъ ам са гъил кьултухдал ицигна балкIан кьулухъ гьал хъвуна ва са декьикьадлай вилеркай квахьна.

За кIурт алукIна, балкIандал акьахна, Савельич зи кьулухъай акьадарна. „Аквазван ваз сударь",—лагьана кьуьзуь касди, „за а гьаязуздиз негьакь туьгьметар авунач. Угъридиз регъуь хьана. И башкирдин яргъи ябу ва хамарин кIурт абри чавай чуьнуьхай кьван затIарни, вуна адаз пишкеш авур затIарин са паюник квачтIани, чи кардиз ярамиш я, чIаба кицIяй чIар акъудай гьисаб хьуй".

Х-кьил

ШЕГЬЕР ЭЛКЪУЬРНА КЬУН

Къурухар ва дагълар кьуна,
Дагъдин кьилелай къартал хьиз шегьердиз клигна.
Кьушун къваздай чкадин кьулухъ бару расна.
Къеледин цлар чкIур авун патал йифиз гьазур хьухь лагьана.

Херасков.

Чун Оренбургдив агакьдайла ам са десте кьилер тванавай, жаллатIрин келпединралди ччинар чIуру гьалдиз гъанавай кIеви дустагъри кIвалахзавайди акуна. Абри къеледин мукьув горнизондин инвалидрин гуьзчивилик кIвалахзавай. Бязибуру хандакIра ацIанвай зирзибилар гъилин арабайралди акъудна гадарзавай. Са паюни ччилиз пер язавай, къванцин устIарри кирпичар дашмишийиз, шегьердин цлан чIур хьанавай чкаяр рас хъийизавай. Дарваздал часавойри чун акъвазарна чавай паспортар тIалаб авуна. Сержантдиз зун Белогорский къеледай хтанавайди хьенамазни, зун дуьз генералдин кIвализ тухвана.

Зун адал багъда дуьшуьш хьана. Ада, зулун нефесдалди кьацIул хьанавай ичин тарарилай вил аладар ийиз ва кьуьзуь багъманчидин куьмекдалди абур чими цIамарал кIеви ийизвай. Адан чинай сакитвал, сагъвал ва мергьемат авахьзавай. Зун акуна ам шад хьана; зун шагьид хьайи хаталу вакъиайрин гьакъиндай хабарар кьаз башламиш авуна. За вири хьайи крар дуьздаказ ахъа авуна. Кьуьзи касди таран кьуру хилер атIуз заз дикъетдалди яб гузвай. „Язух Миронов!“—лагьана ада за

зи гъамлу суьгьбет куьтягь авурла кьулухъ.—„Гьайиф ам: хъсан офицер тир. Мадам Мариновани хъсан паб тир, гьакIни къарникъузриз кьел ягъиз гьикьван устIар тир! Бес капитандин руш! Маша гьикI хьана?“ Ам къеледа кешишдин папан патав гумайди за адаз лагьана. „Гьай, гьай, гьай!“ лагьана ганералди.—„Им хъсан хьанач лап пис хьана. ЖаллатIрин низамлувилихъ гьич инанмиш хьана веже къведач. Язух рушан гьал гьикI жедатIа?„ За, Белогорск къеле гзаф яргъал алачирди къейд авуна жанаби генералди къеледа авай язух халкь азад авун патал кьушун рукъурдайвилел шак тавуна лагьана. Генералди ихтибарсузвилелди кьил кьун авуна: „клигда чунни клигда“—лагьана ада.—И кардин патахъай рахадай вахт жигъида чаз. Къе чиниз чай хваз буюр авун за тIалаб ийизва: къе чи кIвале военный совет жедайвал я. Вавай чаз кар кеспи атIанавай Пугачевакай ва адан кьушундикай дуьз малумат гуз жеда. Гила алад жуваз ял ягъа.“

Зун заз ганавай ва Савельича ана башламишна агъавал ийизвай кIвализ хъфена, ва тайин авунавай вахт сабурсузвилелди гуьзлемиш ийиз хьана. За жуван къаза кьадар патал еке метлеб авай и совет гъилай акъуд тийидайди кIелзавайбуруз регьятдаказ чир жеда. Тайин авунавай сятда зун генералдин патав гьазур хьана.

Генералдин патав куьк, ва яру хъуькъвер алай, ипекдин кафтан алай шегьердин кьуьзи са чиновник гвай; зун ягъалмиш туштIа ам таможенныйдин директор тир. Ада вичиз чидай дуст я лагьана тIвар ягъай Иван Кузмичан кьилел атай къазайрикай са гзаф суалар вугана ва за ийизвай рахунриз талукь яз са шмуд акьуллу алаваяр ийиз ва артухан суалралди зи гаф атIудай. И суалри ва къайдайри адаз военный чирвал авайди субутар ийизвачтIани гьич тахьайтIа адан акьуллу фагьумлу ва ачух вил авайди майдандиз акъудзавай. И чIавуз эвернавай масабурни кIватI хьана. Атанавайбуруз виридаз чай гъайидалай кьулухъ генералди крарин патахъай гегьенш ва ачух малумат гана: „Гила агъаяр“,—давамна ада,—

„Къачагърин аксиниз чна гьикI гьерекат авун лазим ятIа гьял авун лазим я: гьужум авун лазим яни, тахьайтIа чна чун хуьн? И кьве суалдикай гьар садахъ гьам хийирлу, гьамни зарарлу терефарни ава. Гьужумдин гъерекатди душман фад терг жедайвилиз гзаф умудлувал гузва; жува-жув хуьнин—оборонадин гьерекат мадни дуьзди ва хата квачирди я...Ша гила къанунда авай къайдадал, яни агъада авай чинерилай башламишна сесер кIватI ийин чна.“ Заз клигна—„жанаби прапорщик“[1] давамна ада.—„На ви фикир чаз лагь акван“.

За къарагъна квери гафаралди Пугачеван ва адан дестейрин гьакъиндай малумат гайидалай кьулухъ регулярный кьушундин аксиниз Пугачевавай друм гуз тежедайди къатIидаказ лагьана.

Зи фикир чиновникри туькьуьл са наразивилелди къаршуламиш авуна. Абри и фикир са жегьилдин саймазвал ва ахмакьвал хьиз кьабул авуна. Гъургъурдин ван гьатна. Са ни ятIани явашдаказ „чагъа я“ лагьай ван заз хьена. Генералди заз клигна хъуьрена лагьана: „Жанаби прапорщик! военный советра сифте сес адет яз, гьужум авунин гьерекатдин терефдиз гуда: им къанунда авай са къайда я. Гила амай фикирар гьихьтинбур ятIа клигин чу. Жанаби коллежский советник! Куь фикир?“

Ипекдин кафтан алай кьуьзуьда гзаф рум ктунавай пуд лагьай финжан чай тади кваз хвана генералдиз жаваб гана. „Куь превосходительство за фикирзава хьи, чна я гьужум ва я оборонадин рекьелди гьерекат авуна веже къведач.“

„Бес вуч авун лазим я господин коллежский советник?“—тажуб хьана лагьана генералди.—„Тактикади маса къайдаяр къалурзавач; оборонадин ва я гьужумдин гьерекат хуьн лазим я...“

Куь превосходительство маса къачунин методдалди гьерекат ая.

„Гьа-гьа-гьа! Куь фикир лап дуьзди я. Тактикада маса къачунин методдалди гьерекат авуниз

1 Виликдай Россияда офицердин чиндин тIвар я.

рехъ гузва ва чнани куь и меслягьатдикай менфят къачуда. А безделникдин кьил[1]... чинабан пулункай... пудкъанни цIуд манат ва я, гьатта, вишни хиве кьаз жеда...“

—Тамуженный директорди гаф атIана—а чIавуз и угърийри чпин атаманар гъилер кIвачерни ктIуна гъана чав гугун тавуртIа зун коллежный советник туш, киргизрин хеб я,—лагьана.

„И кардин патахъай чна ахпа рахана мислят ийида“ лагьана жаваб гана генералди—„инихъ галаз сад хьиз гьар са гумандин аксиниз военный серенжемарни акун лазим я. Агъаяр, закондин къайдадиз клигна куьне куь сесер це“.

Виридан фикирар зи фикирдин аксиниз хьана. Вири чиновникри кьушундин ихтибарсузвиликай, гъалибвилел умуд авачирвиликай; игьтиятлувиликай ва масабрукай рахунар ийиз хьана. Абри вирида, ачух майданда яракьрин тажрубадик акучIдайдалай къеледин къванцин цларихъай ва тупарин далдадик акъвазна гуьзлемиш авун мадни акьуллу серенжем тирди гьисабзавай. Эхирдай генералди виридан фикиррихъ яб агалайла кьулухъ вичин къалияндай руьхъ гадарна, ихьтин са речь рахана:

„Зи государар! Зунни господин прапорщикдин гафарихъ галаз тамамвилелди шерик тирди за квез хабар гун лазим я, вучиз лагьайтIа адан фикир сагъ тактикадин къайдайралди хьанавайди я, идани гьужумдин гьерекат, оборонадин гьерекатдихъ галаз саки гьамиша ккIурзава.“

Ада, инал акъвазна вичин къалиян ацIур ийиз башламишна. Зи руьгь хкаж жезвай. Наразивиляй ва регьятсузвилел чпин арайра куш-кушар ийизвай чиновникриз зун дамах гваз клигна.

Генералди дериндай гум ахъайна, дериндай агь чIугуна вичин гаф давам авуна: „Амма, зи государар, зи гьаким, чIехъи ва мергьеметлу императорицади зал ихтибарнавай провинцийрин хатасузвиликай рахадайла, ихьтин са жавабдарвал завай зи хивез

---

1 Кар кеспи авачирди лагьай гаф я. Къачагъриз икI лугьудай.

къачудай жуьрэт ийиз жезвач. Инуз клигна зунни чIехъи паюнин фикирдихъ галаз шерик хьана, къеледа игьтияж хвена мумкин хьайи вахтунда тупар гваз виликди гьужум авуналди,—душмандин гьужумдин аксиниз артиллериядин къуватдалди жаваб гун лазим тирди за кьабул ийизва.“

И чIавуз чиновникар заз чпин нубатда зарафатдалди клигна. Совет чкIана. Завай азиз са аскердин вичин фикирдин аксиниз опыт ва чирвал авачир инсанрин фикиррихъ галаз сад хьун хьтин са зайифвал авуна аламат тахьана акъвазиз хьанач.

И тIвар-ван акъатай советдилай кьулухъ са шмуд югъ алатайла Пугачев вичи гайи гафуниз хаин тахьана Оренбургдиз мукьва жезвайди чаз хабар хьана. Заз къеледин цлалай къачагърин кьушун акуна. Заз акI аквазвай хьи, зун шагьид хьайи эхиримжи гьужумрилай кьулухъ абрин сан цIуд сеферда артух хьана. Абрив Пугачева гъвечIи къелейрай къачур тупарни гвай. Советдин къарар рикIел хвена, Оренбургдин цларин къене гзаф вахтунда чун агал хьана амукьдайди заз гиламаз акуна, ажугъдай заз шехьун къведай.

За ихьтин са рикIел хкунра ваъ, историядиз талукь тир Оренбург элкъуьрна кьункай кхьидач. Анжах кверидаказ, и элкъуьрна кьуни чкадин начальстводин игьтиятсузвилелай кашал ва са мусибатдал дуьшмиш хьанавай халкьдиз гзаф тIакIарагар ганавайди за лугьуда. Оренбургда яшайиш эх ийиз тежедайди тирди рикIел хкун регьят тир. Гьар са касди пашмандаказ вичин гьал гьикI жедатIа лугьуз гуьзлемиш ийизвай. Дугъриданни къурхулу са багьавиликай виридан зегьле физвай. Халкь ччилерал гьаятра хъиткьинзвай тпун гуьллейрихъ галаз вердиш хьанвай, гьатта Пугачеван гьужумдинни виридаз интерес гъизвачир. Зун гъам чIугвадай кьван рекьизвай. Вахт физвай. Зав Белогорск къеледай кагъаз агакьзавачир. Рекьер вири атIанвай. Марья Ивановнадикай ччара хьунухь завай эх жезвачир. Адан гьалдикай хабар тахьана заз азаб гузвай. Захъ авай анжах са махчулат балкIандал акьахун тир.

Пугачеван мергьематдин натижада захъ са хъсан балкIан авай. Заз къит тир тIуьн за балкIандихъ галаз пай ийидай. Зун гьар къуз балкIандал акьахна Пугачеван балкIанраллайбурухъ галаз ягъунар ийиз фидай. Атишмайра вилик пад гьемиша тух, сархуш ва хъсан балкIанар авай душманри къачудай. Шегьердин яхун балкIанрал алайбрувай абрин гьужум терг ийиз жедачир. Бязи вахтара чи гишин гадаярни къеледай къецихъ экъечIдай; амма, къалин живеди, душмандин чкIанвай къуватдин аксиниз агалкьунралди гьерекат авуниз манивал ийизвай. Тупари къеледин кьакьан чкадлай метлебсуз ванер ийидай; женгинин майданда балкIанар юргъун хьанвайвиляй абривай вилик гьерекат ийиз тежез живеда экIизвай. Чи военный гьерекатдин гьал гьа икI тир. Оренбургдин чиновникрин игьтияткарвал ва акьуллу серенжем лагьана тIвар ганавайди, ингье гьа идакай ибарат тир!

Са сеферда чавай гьикI ятIани душмандин гужлу десте чкIурна катар ийиз хьана. За вичин юлдашрикай кьулухъ галамай са казакдин венел гьужум авуна. За ам зи туркерин турунал ягъиз гьазур хьанавайла ада, сад лагьана бармак хтIуна гьарайна:—хваш галди, Петр Андреич! вун сагъ саламат яни?—Зун клигна заз чи урядник чир хъхьана. Заз ам акурла гзаф шад хьана.—Хваш галди Максимыч—лагьана за адаз—вун Белогорскийдай экъечIна гзаф вахт яни?

„Ваъ, азиз Петр Андреич, накь экъечIна. Квез са гъвечIи кагъазни ава.“

Зак лап тади ктканг-кагъаз гьинава?—лагьана гьарайна за.

—„Зав гва“—жаваб гана Максимыча вичин хъултухда гъил туна.—„За гьар гьикI хьайитIани вав агакьар авуниз Палашадив гаф гагана. Инал ада зав кIватIнавай кагъаз вугана, балкIан гьална хъфена за рикIи гъалаба къачуналди ачух авуна агъадихъ галай цIарар кIелна:

„Аллагьдиз зун сад лагьана диде бубадкай магьрум авун лайих акуна: дуьньяда захъ я са акьраба ва я са куьмек авач. Гьемиша зи хъсанвал тIалабзавайди ва гьар са хъсанвал авуниз куь гьазур тирди чиз зун квез мукьва жезва. Зи

и кагъаз са гьал квев агакьун заз аллагьдивай кIанзава. И кагъаз квев агакьарда лагьана Максимыча гаф вугана. Палашадиз Максимыча вичивай адаз куьн гьужумдин вахтунда мукьвал-мукьвал аквада, куьнени куьн патал вилел нагъвалаз аллагьдиз ялвармишна ва къайгъу чIугвазвайбурун гьайиф татана куьне куьн гьични хуьзвач. Зун гзаф вахтунда азарлу тир. Сагъ хьайидалай кьулухъ зи бубадин чкадал комендантвал ийизвай Алексей Ивановича Пугачевахъди кичIерар къалуз зун вичиз финиф патал кешиш мажбур авуна. Зун чи кIвале къараулдин гуьзчивилив яшамиш жезва. Алексей Ивановича зун вичиз гъуьлиз финифиз мажбур ийизва. Акулина Памфиловнади „Зи вахан руш я" лагьай вахтунда, адан ттаб венел акъуд тавуна зун хатадикай хкудна лагьана. Заз Алексей Иванович хьтин инсанрин паб жедалди кьиникь гзаф регьет я. Захъ галаз гзаф серт я. За зи акьул кьилиз хкана ва адаз яб тагайтIа, зун жалладрин юкьваз тхуда ва Лизавета Хардовадин[1] кьилел гъайи крар гъида лугьуз кичIерар кутазва. За фикир авун патал Алексей Ивановичавай муьгьлет тIалабна. Ада заз пуд югъ муьгьлет гана. Пуд къалай кьулухъ зун адаз гъуьлиз фин тавуртIа заз мергьемат хъйидайвал туш. Азиз Петр Андреевич! захъ авай тек са куьмек куьн я; зун язухдиз куьне куьмек ая. Вири генералривай ва командирривай чаз куьмек яз кьушун рукъур авун минет ая. Мумкин хьайитIа куьнни ша. Ви гьуьрмет хуьзвай язух етим руш:

Марья Миронова".

И кагъаз кIел авурла зун дели жез тIимил амай. Мергьематсуз са гьалда зи язух балкIандиз пурар яна шегьердиз чкурна за. Рехъди фирла язух руш азад авунин жуьрба-жуьр серенжемрин патахъай за фикирзавай, амма са серенжемни завай жгъур ийиз хьанач. Гьална шегьерда гьахьна дуьз генералдин патав сад лагьана гьахьна.

Генералди вичин къалияндай циф хьиз гум акъудиз кIвалин къене и кьиляй а кьилиз, а кьиляй и кьилиз къекъвезвай. Зун акуна акъвазна. Аквадай гьалда зун акур гьалди адак кичI кутуна. Ада зун икI тадиз атунин себеб къайгъулудаказ хабар кьуна. — Куь превосходительство, — лагьана за адаз, — зун

---

1 Лизавета Харлова—Нежнеозерский къеледин комендант. Майор Харлован хиндеда паб ам асмишна ва адан гуьзел паб Пугачева вичиз къачуна.

куь патав зи хайи бубадин патав хьиз къвезва. Ваз аллагьдин хатур аватIа зи тIалаб авун ччилел ицигмир, и месэла зи вири яшайиш ва хушбахтвилиз талукь я.

„Я азиз вуч хьанва?“—хабар кьуна ажугълу хьанавай кьуьзуьда—„завай ваз вуч ийиз жеда? Лагь“.

—Куь превосходительство заз са рота солдатар ва 50 кас казакар галаз фена Белогорск къеле душмандикай михьи авуниз приказ це.

Генерал заз туькIвена клигна, аквадай гьалда ада зун дели хьанава лагьана фикир авуна (ам белки ягъалмишни тушир жеди).

„Им гьикI жери кар я? Белогорский къелени михьда?“—лагьана ада эхирдай.

—Гъалиб хьуниз за квез гаф гузва; анжах зун ахъа ая,—жуьрятлудаказ за жаваб гана.

„Ваъ, жаван“[1]—лагьана кьил агъурна ада.—„Ихьтин яргъал са мензилда душмандивай вини 'центрадин арада авай алакъа атIуз жеда ва квел къатидаказ гъалиб жеда. Алакъа атIайла...“

Заз ам военный месэлайрив экъечIна абур гьялзавайди акуна кичIе хьана ва адан гаф атIана—капитан Миронован руша,—лагьана за адаз—заз чар кхьизва: ада куьмек тIалабзава: Швабрина ам вичиз гъуьлуьз ша лугьуз мажбур ийизва.

„АкI яни? О, и Швабрин са зурба Sehelt—я. Зи гъиле гьатайтIа къанни кьуд сятда суд ийиз туна къеледин парапетдин[2] венел за ам гуьллейриз яда! Амма гьеле сабур авун лазим я!..“

—Сабур авун?—гьарайна за жув-жувал алачиз. —Амма ам, и арада Марья Ивановнадал эвленмиш жеда!...

—„Гьа!“—лагьана генералди.—„Им ахьтин са еке бела туш. Адаз исятда Швабринан паб хьайитIа хъсан я. Швабринавай ам исятда хуьз жеда. Швабрин чна гуьллейриз ягъайла кьулухъ аллагьди адаз са гъуьл етирмишда. Къешенг хиндеда кIвале амукьдач, яни заз лугьуз кIанзава хьи, рушарилай хендедайри чпиз гъуьл фад жгъурда“.

---

1 Алчах, вежесуз лагьай чIал я.
2 Къванцикай ва я накьвадкай раснавай цал.

—За ам Швабриназ гудалди за зун кьена кIанда!— лагьана за пехъивилелди.

„Ба, ба, ба, ба!“—лагьана кьуьзида.—„Аквадай гьалда ву Марья Ивановнадал ашукь хьанва. Агь им маса месэла я! Язух жегьил. Амма икI ятIани завай ваз рота солдатарни ва 50 кас казакар гуз жедач. Ихьтин экспедиция акьулсузвал жедай. Завай ихьтин жавабдарвал къачуз жедач.“

За кьил агъузна, умудсузвили зун чуькьвена. Сад лагьана зи келледиз са фикир атана: куьгьне романтистри лагьайвал кIелзавайдаз и фикир вуч ятIа гуьгъуьнавай кьил кIел авурла чир жеда.

XI-кьил

ГЪУЛГЪУЛАЧИ ХУЬР

Аслан ажугъуди тиртIани, ам тух тир „Вуна вуч жуьрят авуна зи магъарадиз физ?“ Ада хушвилелди хабар кьуна.

А. Сумарков.

ГЕНЕРАЛ туна, зун тадиз зи кIвализ хтана, Савельича зун вичин гьамишан амалралди къаршуламиш авуна. ,,Сархуш къачагърихъ галаз гуьруьшмиш жез ваз ашкъи ава! Им боярриз ктугай кар яни? Пис макъам я. Са куьникни квачир кардин венел вун пуч жеда. Са тюркдин, ва я са швецдин венел фин хьанайтIа айибни авачир, тахьайтIа и кардин: тIвар кьунни гунагь я“.

За адан гаф атIана суалдал адавай хабар кьуна: захъ вири гьикьван пулава? ,,Ваз бес жеда“—жаваб гана ада разивилелди.—,,Къулдурри гьар са затIунин кIан пад цавал авунатIани завай абрикай чуьнуьх ийиз хьана“. Гьа и гаф лугьуналди ада вичин жибиндай гуьмуьшдин пуларив ацIанавай пулар авай кисе акъудна.—Де, Савельич,—лагьана за адаз,—гила кьванни са пай зав гице, амайди жуваз къачу. Зун Белогорский къеледиз физва.

,,Я буба Петр Андреич!“ лагьана хуш эмиди зурзундай ванцелди.—,,Аллагьдихъай кичIе хьухь; къулдуррин гъилай са чкадизни физ хьунухь мумкин тушир са вахтунда вун рекьиз гьикI фида? Ваз ви язух авачтIани жуван диде бубадин язух ша. Ваз гьиниз физ кIанзавай? Вучиз физ кIанзава? Са тIимил кьван сабур ая. Кьушун къведа, къачагъар кьурдалай кьулухъ, ваз гьиниз кандатIани гьаниз алад“.

Амма зи къаст лап кIевидаз куьнавай.—А гафар

чна ахпа рахада—завай тефена акъваз жедач, зун фин лазим я. Ваз кичIе жемир Савельич: аллагь мергьематлу кас я, чаз белки мадни садаз сад акван хъийида. Клиг регъуьвилер мискьичивилер ийимир, ма и пулни за ваз багъиш ийизва, пуд къат багьа хьайитIани жуваз кIани затIар къачу. Эгер зун хтун тавуртIа...

„Вахъ вуч хьанва сударь?"—Зи гаф атIана Савельича. „За вун тек рекье твадани! Ваъ и кар ахварайни тIалабмир. Мад вуна финиф къаст авунва кьван, зун пияда хьайитIани ви гуьгъуьнаваз фида, вун за тек ахъайдач. Бес зуни и къванци цлав вун галачиз тек ацукьдани? Зун дели хьанавач хьи. Ихтияр види я, сударь зун вахъай галучIдач."

Савельичахъ галаз гьуьжетар авун герек авачирди чидайвиляй, за адаз, захъ галаз рекьиз гьазур хьунухьиз ихтияр гана. Са зур сятдилай кьулухъ зун зи балкIандал, ва шегьердин эгьлийрикай садан хуьз тежезвайвиляй пулсуздаказ гуганавай яхун ва кьецIи ябудал Савельич акьахна. Чун шегьердин дарвазадив агакьна; караул алай чкадлай чун ахъайна; чун Оренбургдай экъечIна рекье гьатна.

Югъ няни жез башламишна. Зи рехъ Пугачева мескен кутунавай Бердская, лугьудай хуьрин мукьувай физвай. Дуьз рехъ живедин кIаник кутунавай. Вири чуьлда гьар йкъуз цIийи хъижезвай балкIанрин кIвачерин гелер аквазвай. Зун гьална еримиш жезвай. Савельича гуж баладалди захъ агакьар хъиз, декьикьада садра заз гьарай ийизвай. „Яваш я сударь. Ваз аллагьдин хатур аватIани яваш гьала. Зу и мурдар ябу ви еке рехъ алай иблисдив агакьзавач. Вак вуч тади ква? Вуна лугьун им мугьманвилиз физва. Сад лагьана вун эглеш жеда... Петр Андреич... Петр Андреич!.. телеф ийимир! Ам я рабим зи агъадин велед пуч жеда!"

Са тIимил вахтунлай Бердскаядай[1] эквер акваз башламишна. Чун дередин естественнидаказ кIеви хьанавай чкадив агакьна. Савельича вичин язух

1 **Бердская**—Оренбургдин патав гвай Пугачеван эхтиярдик квазидара ийизвай чIехъи са хуьр я.

къведай ялвармиш авунар давамриз залай кьулухъ галумкьзавачир. Зун хуьруьн къвалавай саламатдиз уьтмиш хьана фида лагьана фикирдик квай чІавуз, сад лагьана зи вилик гъиле лашар авай вад лежбер физ акуна. Ибур Пугачеван мензилда авай сифтегьан караулар тир. Абру чаз гьарайна. Заз пароль[1] тейижирвиляй абрун патавай алучІна физ кІан хьана. Амма абру зун элкъуьрна кьуна; абрукай сада зи балкІандин жилавар кьуна. За тур акъудна лежбердин куказ сад вегьена, кьилел алай бермекди ам хвена, амма ада вичи-вич квадарна жилавар ахъайна. Муькуьбур чашмиш хьана катна; за и декьикьадкай менфят къачуна балкІандиз худ гана гьална.

Мукьув къвезвай йифен мичІивили зун гьар са къурхудикай хкудун мумкин тир, амма сад лагьана, элкъвена килигайла, Савельич захъ галачиз акуна заз. Язух кьуьзуьдавай вичин кьецІи балкІандаллаз къачагърикай катиз хьанач. Вуч авун лазим тир? Са тІимил ам улу хвена ва ам кьунавайди субут хьана, за балкІан кьулухъ элкъуьрна ам къахкъудиз фена.

Дередин мукьув къвердавай, яргъай гьай гьуйдин сес ва Савельича гьарай авун заз ван хьана. Тадиз гьална зун вилик фена. Са тІемил вахт алатайдалай кьулухъ за зун са шумуд декьикьа идалай вилик зун акъвазар авур вад кас караулрин юкьва аваз акуна. Савельич абрин юкьва авай. Абри кьуьзуь кас ябудлай авудна адан гъилер кІвачер кутІуниз гьазурвал аквазвай. Зун атайла абруз хвеши хьана. Абур гьарайдин сесиналди зи венел тепилмиш хьана ва тадиз зун балкІандилай авудна. Абрукай сада, аквадай гьалда абрун чІехида, чун тадиз государьдин патав тухудайди хабар гана. „Эмир падишагьдинди я"—алава авуна ада—„куьн гила асмиш авуна ва я экв жедалди тун адан эхтияр я" за маниВал авунач. Савельичани залай чешне къачуна ва караулри шадвилелди чун гваз хъифена.

Чун чухурдай акъатна ва хуьре гьахьна. Вири

---

1 **Пароль**—виликдай ихтияр къачун патая чнабан шартІунин гаф лагьай чІал я.

кумайра ишигъ авай. Куьчеда зун са шумуд касдал дуьшуьш хьана. Амма мичIи тирвиляй чун садазни акунач ва зун оренбургдин офицер тирди садазни чир хьанач. Чун дуьздаказ рекьин мукьув гвай кумадиз гъана. Дарвазадин патав са шумуд чехирдин бочкаяр ва кьве туп гвай. „Ингье сарай“ лагьана лежберрикай сада:—„и сятда за куь патахъай хабар гуда.“ Ам кумада гьахьна. Зун Савельичаз килигна. Кьуьзуьда дуьа кIелна, хаш чIугуна. За гзаф вахтуна вилив хвена эхир лежберди экъечIна заз лагьана. „Алад; чи падишагьди офицер вичин патав ахъай авуниз эмир авуна“.

Зун кумадиз ва я лежберри лугьудайвал дворецдиз гьахьна. Анаг еке кьве шеминалди ишигъламиш ийизвай, амма цлариз къизилверекьдин кагъаз янавай; идахъ галаз сад хьиз кIвале авай тахтар, стол, гъилер ччинар чуьхуьдай тас епинкай, тасмал михинкай куьрсарнавай, къулав гвай маша ва гегьенш пичинин тахчадал жерге кьуна эцигнавай сахсидин къапар ва маса амай вири затIар лежбердин адетдин кIвале авай хьтинбур тир. Пугачев яру кафтан ва кьакьан бермек алаз, зурбадаказ иконрин кIаник агъуз хьана ацукьнавай. Адан кьилин юлдашрикай са шумуд кас шитялакьвал авуналди адан патав ацукьнавай. Аквадай гьалда Оренбургдай офицер атуни къачахрик гзаф хвеш кутунавай ва зун ашкъидалди къаршиламиш авун патал абур гьазур хьанавай. Пугачеваз килигнамазди зун чир хьана. Ада вичин, вичи раснавай гьунарлувал сад лагьана квахьна. „Куь блогородие ви кефияр гьикI я?“ тади кваз лагьана заз ада. „Ву гьинай и чкаяр гьинай, вун аллагьди инуз гьикI гъана?“ За адаз зи кьилдин кардин патахъай физвай чIавуз адан инсанри зун акъвазар авурди лагьана. „Вуч кардин патахъай?“ Хабар кьуна ада завай. Вуч лугьудатIа заз чизвачир. Пугачева заз шагьидар алай чкадал жаваб гуз кIанзавачирди якъин авуна вичин юлдашрихъ элкъвена, къецихъ экъечIун абриз эмир авуна. И эмирдиз вири табий хьана, амни абрикай анжах кьве кас чкайрилай юзанач. „Ибрихъай регъуь жемир лагь, за абрикай са карни чуьнуьх ийиз-

вайди туш"—лагьана Пугачева заз. Зун самозванецдин куьмекчийриз вилерин кIаникай клигна. Абрикай сад зайиф, бедендиз зурба, патахъ далу авай, лацу ччуру квай са кьуьзуь кас яз къуьнерихъ галай къацу армякдин[1] венелай къуьнелай кивирснавай вили лентадлай гъейри вилиз аквадай са затIми авачир. Амма адан юлдаш зи уьмуьр амай кьван за рикIелай алуддач. Ам, яргъи буй авай, гьеркьуь къуьнер алай, сагъ чан авай техминан яхцIурни вад йис хьанавай са инсан тир. Къалин расу ччуру квай, экуь, нур гузвай вилери тIеквенар авачир нери пелел ва хъуькъверал алай яру лекейри адан гьеркьуь ва чупур чпин хиялдиз текъведай хьтин са гьал арадал гъизвай. Адал яру пегьрем, киргиздин халат ва казакрин шалвар алай. Сад лагьайди (заз эхирдай чир хьана) катнавай унбаши Белобородов[2] тир: кьвед лагьайди ссылкадиз акъуднавай, Сибирдин маденрай пуд сеферда катай рисвагьчи Афанаси Соколов тир (адан лакIаб Хлопуша[3] тир). Зун лап кьадарсуз тажуб авур гьалариз клиг тавуна, сад лагьана зун атана аватай и межлисди зун кьадарсуз шад авунавай. Амма Пугачева заз „лагь акван вун Оренбургдай вучиз экъечIна?" Лагьай суалди зун зал хкана.

Зи фикирда са тажуб кар гьатна. Зун кьвед лагьай сефер Пугачеван патав гъайи касди зу метлеб кьилиз тхун патал заз фурсат гузвайди хьиз аквазвай. За идакай менфят къачунин къарар гана. За къарар гайи кардин гьакъиндай фикир ийидай вахт жгъун тавунамаз Пугачеваз жаваб гана:—

—Зун, са етим руш азад авун патал Белогорск къеледиз физвай, ана ам инжиклу ийизава.

Пугачеван вилери нур гана. „Зи итимрикай етим руш инжиклу авуниз жуьрэт авурди вуж я?"—гьарайна ада.„Ам гьикьван акьуллуди хьайитIани зи суддин хурука хкатдач. Лагь акван тахсир кар вуж я?"

---

[1]—**Армяк**—Чуха.

[2] **Белобородов И. Н.**—оставкадиз экъечIнавай туп ядай солдат яз, Перм заводра кIвалахзавайбур восстаниедиз къарагъар авурди я.

[3] **Хлопуша**—Пугачовщинадин руководительрикай яз идалди кIвалахзавайбурун арада восстание къарагъар авур са лежбер я.

—Тахсир кар Швабрин я,—жаваб гана за адаз. —Адаз, кешишдин кІвале ваз акур азарлу руш зуруналди вичиз къачуз кІанзава.

„Швабриназ за чирда"—лагьана ажугълудаказ жаваб гана Пугачева.—„Зи къуллугъдал алаз-алаз халкь инжиклу авуна вичиз кІанивал девран гьал авун вуч кар ятІа адаз аквада. За ам асмиш ийида—лагьана."

„Ихтияр це за са гаф лугьун",—лагьана Хлопуша-ди хьур—хьурдай сесиналди.—„Швабринакай къеледин комендант ийиз вак тади кткана, гилани ам асмиш ийида лугьуз вак тади кткизва. Вуна—гьеле са сефер дворян казакриз начальник ицигна абур рисвагь авуна. Гилани гьар гьи гафуниз хьайитІани клигна дворянар асмишна куьтягьмир."

„Абриз регьим авун ва багъишламиш авун веже къведач!"—Лагьана вили лент алай кьуьзи касди. —„Швабрин кьиникь са мусибат туш хьи. Амма господин офицердивайни къайдадалди чна силис къачуртІа пис жедач, ам вучиз атанавайди ятІа. Ада ви государьвал хиве кьун тавуртІа вавай адаз адалатни жгъидач. Вагъ, эгер кьабул ийиз хьайитІа, ам гилалди и душманрихъ галаз санал Оренбургда ацукьнава. Ам силисдин кІвализ тухана адаз цІай гуниз ихтияр це. Заз аквадай гьалда и жанаби оренбургдин командиррин рукъурнавайди я"—лагьана.

Кьуьзи залумдин амалар заз гзаф инандирмишдайбур яз акуна. Зун нин гъиле гьатнаватІа фагьум авурла зи беден вири чІагана Пугачеваз зун кьуна кис хьанавайди акуна. „Гьа..,куь блогородие? аквадай гьаларай зи фельдмаршалди акьуллу гаф лугьузва. Вуна вуч фикир ийизва?"—лагьана заз вилербур авуна.

Пугачева авур ришхандри заз цІийи кьилелай руьгь гана. За адаз, зун адан ихтиярда авайди, вуч кІан хьайитІани адавай заз жедай ихтияр авайди за лагьана.

„Де хъсан" лагьана Пугачева. „Куь шегьердин гьал гьикІ ятІа лагь акван".

Аллагьдиз шукур, вири саламат я—жаваб гана за.

„Саламат я",—тикрар хъвуна Пугачева. „Амма халкь гишила рекьизва."

Самозванецди дуьз лугьузвай. Амма за кьин кьурвиляй ам инанмишар ийиз алахънавай хьи, абур вири буш ихтилатар я ва Оренбургда бес тир кьван гьар са затI авазва.

„Ваз аквазавани?“—Зи гаф атIана кьуьзуьда—„ада вун акваз-акваз алдатмиш ийизва. Вири Оренбургдай катай кьванбуру са сесиналди Оренбургда каш ва къиргъин гьатнавайди ва эгер гъиле гьатайтIа лешни незвайди лугьузва. Амма и жанабиди вири затIар бул я лугьузва. Эгер ваз Швабрин асмиш ийиз кIанзаватIа гьа дарагъаждикай, садни пахил тежедайвал и кьегьални асмиш ая“ лагьана.

Нянетлу кьуьзидан гафари, аквадай гьалда, Пугачев шаклу авунавай. Зи бахтлувиляй Хлопуша вичин юлдашдин аксинай рахаз башламиш авунавай. „Бес я, Наумыч,“—лагьана ада, адаз.—„Ваз вири бугъмишна рекьиз кIанзава. Ви са кIвач сурун а патал алатIани халкь вуна къирмиш ийизва. Ви хиве тIимил къанар авани?“

Вун вуч инсаф авайди хьана? Ваз и язух гьина атана?—разисузвилелди лагьана Белобородова.

„Элбетки“—жаваб гана Хлопошади. Зи и гъилизни (ада, и гафар лугьудайла, кIараб акъатнавай гъуд чуькьвена. Гъил къакъажна кьуру гъилин цIум къалурна) са гзаф хрестианрин ивияр экъичнава. Амма за мугьман ваъ душман терг авуна. ГьакIни кIвале пичинин къвалав ваъ ачух майданда, мичIи тама кьена. Папарин гафаралди ваъ, горздал, чумахъдал кьенай за.“

Кьуьзуьда элкъвена: „къазуннавай нерар!“ лагьана мурмур авуна.

—Вуна вуч мурмур ийизва кьуьзи кафтар? Къазуннавай нерар за ваз къалурда. Сабур ая, вални нубат къведа; аллагьди гайитIа, вазни келпентандин дад аквада... Амма гьеле за ви ччуру акъуд тавурай лагьана вун мугъаят хьухь!

„Жанаби генералар!“—еке сесиналди лагьана Пугачева—„Бес я, куьне гьуьжетар ийимир. Оренбургдин кицIер вири са дарагъаждикай асмиш авун

мусибат туш. Чи кицIер сад садал тепилмиш хьунухь мусибат я. Де, куьн баришмиш хъхьухь.“

Хлопушадини Белобородова чуькьни авунач. Садсадаз ажугълудаказ клигзавай. Зун патал менфятлу тежедай натижадал куьтягь жедай и ихтилат дигишар авун лазим тирди зи бейнида гьатна. Пугачеваз клигна шад са гьалдал: „ахь! вуна заз багъиш авур балкIандин ва кIуртунин эвездай ваз сагърай лугьуз зи рикIелай фенай. Вун хьаначиртIа зун рекье чIагана амукьдай ва шегьердив ахгакьдачир зун, лагьана за.

Зи уюн кьилиз акъатна. Пугачеван кефияр ачух хьана „бурж вахчуналди чIагуда“—лагьана вил акьална заз вилербур авуналди“.—„Гила лагь акван заз —Швабрина инжиклу ийизвай рушакай ваз вуч ава? Ви жегьил рикI зурзаз тахьуй гьа? Яни?“

За гьава хъсанвилихъ элкъвенваз акуна ва гьакъикъат чуьнуьх авуниз муьгьтежвал авачиз— „ам зи адахлу я“—лагьана за Пугачеваз.

„Ви адахлу я?“—гьарайна Пугачева.—„Вуна эвелдай вучиз лагьаначир. Гила чна вун эвлендирмиш авуна и туйдани чна кеф чIугвада!“—Ахпа Белобородовахъ элкъвена:—„Яб це фельдмаршал! Чун идан блогородиедихъ галаз куьгьне ашнаяр я. Ша чна ацукьна тIуьнар ийин. Нянин хийирдилай пакаман шийир хъсан я; идаз чна вуч ийидатIа, пакамаз клигда“.

И теклиф авунвай гьуьрметдикай кьил гакъуднайтIа зун гзаф шад жедай, амма им мумкин кар тушир. КIвалин сагьибди, казакдин жегьил кьве руша столдин венел лацу суфра вегьена; фу уха (балугъдин шурпа), са шмуд шуьше чехир гъана ва зун кьвед лагьай сеферда Пугачеван межлисда адан хаталу юлдашрихъ галаз са суфрадал ацукьна.

Заз кIанз-дакIанз зун шагьид хьайи кефинин межлис йифен юкь жедалди амукьна. Эхирдай межлисда авайбур пьянвили кIаник кутуна. Пугачев вич алай чкадал ахварал физвай. Адан юлдашар къахрагъна абри зазни къахрагъна ахлад лагьай ишара авуна. Хлопушдин эмирдалди зун силис кьадай кIвале ттуна. Савельични заз гьанай жгъана. Чун ана

ттуна ракIарар агал хъувуна. Зи халудин агьвал акьван перишан тир хьи, са хейлин крар хьанавайтIани зав са суални гугузвачир, ада мичIи чкада яргъи хьана гзаф вахтуна агь-угь ийизавай. Эхир хор-хор ийиз башламиш авуна. Йиф экв жедалди са декьикьадани за ахвар гугун тавур хиялра гьатна зин.

Пакамахъ Пугачеван тIварунхъай заз эвер ийиз атана. Зун адан патав фена. Дарваздин патав таттарин пуд балкIан кутIунвай венел пад кIевнавай са тройка акъвазнавай. Халкь куьчедиз кIватI хьана. Коридорда зун Пугачевал дуьшуьш хьанай; ада, рекьиз фидайла алукIдай парталар алукIнавай: кIуртI ва кьилел киргизрин бермек алай. Накь ихтилатар авурбуру ялтахвилин са гьалда ам кьуна тунвай; ихьтин гьалди, абрин, накь зун шагьид тир крариз са аксивал къалурзавай. Пугачева зун хвешивилелди салам гана вичихъ галаз тройкада акьах авуниз эмир авуна. Чун акьахна ацукьна. Пугачева кIвачел акъвазна араба гьалзавай гьеркьуь къуьнер алай татардиз: „Белогорский къеледиз!"—лагьана эмир авуна. Зи рикIи гужлуз гъалаба къачуна. БалкIанар юзана, зенгери сес авуна, Кибитка вилик фена.

„Акъваз! акъваз!" лагьай гьарайдин заз гзаф таниш тир сес акъатна,—заз чун галайвал чкурзавай Савельич акуна. Пугачева акъваза лагьана эмир авуна: „Азиз Петр Андреич!"—гьарайна зи халуди:— „зун и кьуьзи яшдиз атанвайла и къачагъ...юкьва гадармир".

Ай, кьуьзуь кафтар—лагьана адаз Пугачева—аллагьди чун мадни сад-садал расалмишна хьи. Де хъсан хьача тройкадин къвалал ацукь.

„Гзаф сагърай зи пачагь, зи азиз буба! И кьуьзи вахтунда зун шад авур ваз виш йисарин уьмуьрар хьуй. Зи уьмуьр амай кьван за ваз дуьа ийида. Къуьрен хамаркай авунавай кIуртIунин тIварни кьан хъийидач"—лагьана.

И къуьрен кIуртунин месэлади эхир Пугачеваз хъел гъидай. Чи бахтлувиляй самозванецдиз и гаф хьенач ва я и чка татанавай рихшанддиз фикир гуз кIан хьанач. БалкIанри гьерекат ийизвай; халкьди

куьчеда акъвазна икрам авуна. Пугачева кьве патахъни кьилелди салам гана. Са декьикьадлай кьулухъ чун хуьрай экъечIна дуьз рекьяй гьална физ башламиш авуна.

И декьикьайра за вуч хиялар ийизвайтIа регьятдаказ фикирдиз гъиз жеда. Са шмуд сятдилай кьулухъ тамамвилелди вич завай квахьнавайди я лагьана фикир авунавай зи хиялда гьатай садахъ галаз гуьруьшмиш хьун лазим хьана... За гененани зи кьадар къимет гъиле авай касдикай фикир ийизвай. И кас вакъиайрин ажайиб лепейрин къене захъ галаз чинабан гьалда кIевидаказ багълу тир. Зи адахлу азад ийиз кIанзавай и инсандин ивидин адетар, хаталу зулумар фикирзавай. Пугачеваз ам, капитан Миронован руш тирди чизвачир. Хъел атанавай Швабринавай ачухдаказ адаз лугьуз жедай. Пугачеваз гьакъикъат маса рекьелдини чир жедай...А чIавуз Марья Ивановнадин кьилел вучар къведайтIа? Зи беден къана, чIарар цаз-цаз хьана...

Сад лагьана Пугачева зун хиялрилай алудна заз ихьтин са суал гана:

„Куь блогородияди куьн патахъай хиялар авуниз ихтиярнава?“

— Фикир тавуна гьикI акъваз ийин—жаваб гана за адаз.—Зун гьам офицер, гьамни дворянин я. Накь за ви аксиниз кукIунар ийизвай. Амма къе зун вахъ галаз санал тройкада ацукьнава ва зи уьмуьрдин бахтлувал валай аслу я.

„Вуч жеда кьван?“—Хабар кьуна Пугачева.—„ваз кичIе хьанани?“

За, са сеферда заз багъишламиш авурвиляй и сефердани анжах багъишламиш авун туш, адавай за куьмекни гуьзлемиш ийизвайди лагьана.

„Вун гьакьлу я, валлагь вун гьакьлу я!“—лагьана самозванецди—„ваз акунайни зи инсанар ваз чап клигзавай; амма кьуьзуьда къени вун шпион я лугьуз вун гатун ва асмиш авун лазим я лугьузвай (инал ада, Савельичаз ва казакдиз ван тахьурай лугьуз сес явашар ийизвай); амма зун рази хьанач. За вуна гайи кIурт ва са истикан чахур рикIелай ру-

къурзавач. „Ваз аквазвани зун кьурбуру лугьудай кьван иви хвадайди туш“.

Белогорский къеле къачунавайвилин патахъай рикIел хкана; ва адан патахъай гьуьжетар авун лазим яз акунач ва са гафни лагьанач.

„Оренбургда зи патахъай халкьари вуч лугьузва?“—Са тIимил кисайла кьулухъ хабар кьуна Пугачева.

— Вахъ галаз акъажнар авун четин я, лугьузва. Гьич гаф авач; вуна вун хъсандаказ малумар авунва.

Самозванецдин чин сад лагьана вичиз вич бегелмиш гьалдиз элкъвена—„Эйхь!“—лагьана ада шаддаказ.—„За хъсандиз дяве ийизва, Юзеевадин[1] мукьув хьайи дяведин патахъай Оренбургда авайбуруз чидани? ЯхцIур енералар яна кьена, кьуд армия есир кьуна. На гьикI фикирзава: Прусиядин корольдивай захъ галаз акъажиз жедани?

Бандитди вичи-вичин тарифар авун заз зарафатди хьиз акуна.—Вуна гьикI фикирзава? - лагьана за адаз,—вагай Фридрихахъ[2] галаз акъаж ийиз жедани?

„Федор Федоровичахъ галаз яни? Жедач вуч лагьай чIал я? За куь генералрихъ галаз акъаж ийизва хьи. Ибру абур са шумудрахъ гатайбур я. Гьелеки зи яракь гъалиб къвезва. Заз са тIемил вахт це ахпа вучар жедатIа килиг, зун Москвадин винел гьикI фидатIа килиг“.

— Ваз Москвадин винел къвез кIанзавани?

Самозванецди са тIемил фикир авуна яваш сесиналди лагьана: „аллагьдиз хъсан чир хьуй. Зи куьче дар я; зи къуват тIемил я. Зи инсанри зурба хиялар ийизва. Абур угърияр я. За зи япар хцидаказ хуьн лазим я, сад лагьай кIаник акатун хьанамазни абру чпин туьтер зи гардандихъ маса къачуда“.

— ГьакI я ман? Лагьана за Пугачеваз.—Вун вахт

---

[1] **Юзеева**—Генерал каран командадик кваз Оренбург азад авун патал рукъурнавай „правительстводин армиядин венел 1773-йисан ноябрдин 9-даз Пугачев гъалиб хьайи чкадин мукьув гвай са хуьр я.

[2] **Фридрих** II-Пруссиядин король чIехи Фридрих „1712—1786 и, XVIII-лагьай векда Европада тIвар ван акъатай полководец тир.

аламаз абрукай ччара хьунухь ва императорицадин мергьемат кІан хьунухь мадни хъсан тушни?

Пугачев туькьуьлдаказ хъуьрена „Ваъ“—жаваб гана ада; „за туба ийидай вахт геж хьанва. Заз мергьемат ийидач. За башламиш авурвал кьилени тухуда. Низ чида кьван. Белки зи кар кьиле фида жал. Гришка Отрепьева Москвада падишагьвал авуначни?“

— Адан эхир ваз вуч хьанатІа ччидани? Ам пенжерадай гвадарна, ам кукІварна, цІай яна, адан руьхъ тупуна ттуна гадарна!

„Яб це“—лагьана Пугачева вагьши нефесдалди. —„За ваз, аял вахтунда заз са калмыкдин къаридивай ван хьайи хкет ахъайда. Са сефер лекьра къаргъадвай хабар кьуна: я къаргъа, вун дуьньядин винел пуд виш йисуз вучиз яшамиш жезва? амма зун анжах къанни цІипуд йис яшамиш жезва“—Къаргъади адаз лагьана: зи азиз идан себеб ам я хьи, вуна ччан алайдан иви хвазва, амма зун кьенвай лешер тІуьна дуланмиш жезва. Лекьре фикир авуна: ша гила зани вуна хьиз тІуьн нез тажруба ийин. Хъсан жеди. Лекьрени къаргъади лув гана цавуз хкаж хьана. Са кьенавай балкІандин жендек акуна гьадан винел ацукьна...Къаргъади жендекдик кІуфар кягъиз тарифар ийиз хьана. Лекьре са кьве кІуф ягъайлай кьулухъ лувар кудна къаргъадиз лагьана: ваъ стха къаргъа, пуд виш йисуз кьенавай леш недалди са сеферда ччан алай гьайвандин иви хун хъсан я. Ахпа аллагь керим я.—Калмыкрин хкет гьикІ я хъсанди яни?“

— Ажебди тушни жаваб гана за адаз.—Амма икІ тарашчивилел яшамиш хьунухь заз чидайвал кьенавай жендекдиз кІуфар ягъун я.

Пугачев тажублувилелди заз килигна, жаваб ганач. Чу кьведни гьар сад вичин фикирда гьатна амукьна. Татарди са къам квай мани лагьана. Савельич ахварал физ тройкадин къвалахъ галукьзавай. Тройка дуьз хъуьтІуьн рехъ кьуна вилик физвай... Сад лагьана заз, Яикан къекъвей къерехдал алай хуьруьн, клиса акуна—ва цІувад декьикьадлай кьулухъ чун Белогорский къеледив агакьна—аниз гьахьна.

XII-кьил

ЕТИМ РУШ

Чи ичин ттарахъ
Хилер—пурцIар авачирвал;
И княздин рушахъ
Я диде авач я буба.
Адахъ вуж гелкъуьрай,
Адаз ни дуаяр авурай.

Мехъерин мани.

КИБИТКА комендантдин кIвалерин вилик агакьна. Халкьдиз Пугачеван куркуррин ван чир хьана вири дестедалди чи гуьгъуьниз атана. Швабрина самозванец къапудал къаршуламиш авуна. Ада, казак палтар алукIна вичин ччуруни яргъи авунавай. Хаинди, алчах са гьалда кьве ччин авайвилел адаз вафалувал къалур ийиз, самозванецдиз арабада-авучIдайла куьмек гана. Зун акунамазни ам чашмиш хьана, амма тадиз дуьз хъхьана, сад лагьана ччин чIурна гъил залди яргъи авуна лагьана: „Вунни чид яни? Фадлай икI ман!“ Зун маса патахъ элкъвена, ва адаз за са жавабни ганач.

Цлак, гьеле алатай вахтунин гъамлу тир сурун къван хьтин, кьенавай капитандин диплом куьрсарнамай заз таниш тир кIвализ гьахь авурла зи рикIи гъалаба къачуна. Пугачев, бязи вахтара Иван Кузмич вичин папан яргъи рахунрик ахварал фидай дивандал ацукьнавай. Адаз, Швабрина вичи гьерекь гъана. Пугачева са румка хъвана зун къалурна, адаз лагьана: „адан блогородиени элифар ая“. Швабрин вичин поднос гваз зи патав атана амма, зун кьвед лагьай сефер масанихъ элкъвена. Ада, вичи-вич ква-

дарна. Вичин адетдин амалралди адаз Пугачев вичелай нарази тирди якъин чир хьана. Адакай кчІедай, амма заз маса вилелди клигзавай. Пугачева къеледин гьалдикай, душмандин кьушундин гьакъиндай авай хабаррикай ва масабрукай малуматар къачурлай кьулухъ бирден хабар кьуна: „Лагь акван, я къадаш, караулдик кваз вуна хуьзвай руш вуж я? Ам садра заз къалура акван“.

Швабрин мийит хьиз лацу хьана.—Государь,—лагьана ада пелтек сесиналди...—Государь, ам караулдин кІаник квач...ам азарлу я... ам гъвечІи кІвале ксанава.

„Зун адан патав твах тІун“—лагьана самозванецди—алай чкадлай кІвачел къарагъна. Ам гафунлай алуд авун мумкин тушир. Швабрина Пугачев Марья Ивановнадин кІвализ тухвана. Зунни абрин гуьгъуьна аваз фена.

Швабрин гурарал акъвазна. „Государь!“—лагьана ада.—„Ваз вуч кІан хьайитІани завай тІалаб ийидай ихтияр ава; амма зи паб ксанавай кІвализ масад тхуниз эмир ийимир“.

Зун зурзаз башламишна. „Вуч хьана, вакай эвли хьанава!“ лагьана за Швабриназ, ам яна рекьиз зун гьазур тир.

„Сес мийир!“—зи гаф атІана Пугачева.—„Ам зи кар я“—давам авуна ада, Швабриназ клигна,—„Вуна ву акьуллу къалурмир ва гафар къекъуьрмир: ам ви паб яни тушни, адан патав вуж тхуз кІан хьайитІани за тхуда. Куь блогородие, зи гуьгъуьнаваз буюр“.

КІвалин ракІарин вилик Швабрин мад акъвазна ва зарул сесиналди лагьана „Государь,—за квез виликумаз лугьузва хьи, ам азарлу яз къиздирмади кьуна пуд югъ я, ара датІана фул къвезва“.

— Ахъа ая!—лагьана Пугачева.

Швабрин вичин жибинра къекъвез куьлегар вичи къачунавач лагьана. Пугачева ракІара кьуьл эцяна; куьлегар хкатна аватна, ракІарар ахъа хьана, чунни кІвализ гьахьна.

Зун клигна ва чІагана. Марья Ивановна кукІвар хьанавай лежбердин парталар алаз, перишандаказ

чIарар чкIана, ччилел ацукьнавай. Адан вилик сив са тике фуалди кIевнавай са гичин яд квай. Зун акунамазни ам кхунна ва гьарайна. А чIавуз зун гьихьтин гьалда гьатнаватIа зи рикIел аламач.

Пугачев Швабриназ клигна, туькьуьл са туьгьметдалди лагьана: „Вахъ хъсан азар хана ава!“—ахпа Марья Ивановнадин патав фена „лагь акван, азиз руш, ви гъуьли вун вучиз жазаламиш ийизва? Вун адан вилик квелди тахсир кар я?“

— Зи гъуьли!—тикрар хъвуна ада.—Ам зи гъуьл туш. Зун садрани адан паб жедач! Адан паб жедалди, заз кьейитIа хъсан я, эгер зун азад тахьайтIа, за зун кьиникьиз къарар ганава—лагьана.

Пугачев ажугъдалди Швабриназ клигна: „Вунани зун алдатмиш авуниз жуьрят авунани?“—лагьана адаз. —„Ваз чидани кIамай, вун квез лайих ятIа?“

Швабрина ччилиз метIер яна...И декьикьада и касдин алчахвили зи адаз акси вири ажугъ кIаник кутуна. Катнавай са казакдин кIвачерик къатканавай и дворяниндиз зун алчахвилелди клигна. Пугачев хъуьтуьл хьана. „И сефер за ваз багъишламишзава“ —лагьана ада Швабриназ;—„амма рикIел хуьх, эгер вахъ мад сеферда тахсир хьайитIа и карни рикIел хкида“. Ахпа ам Марья Ивановнадихъ элкъвена хъуьтуьлдаказ адаз лагьана: „ЭкъечIа, гуьзел руш; за ваз азадвал гузва. Зун государь я“.

Марья Ивановнади сад лагьана вилер ахъайна адаз клигна, ва вичин вилин вилик, дидени буба кьийиди акъвазнавайди анламишна. Ада гъилеривди ччин кIеви авуна, ва хабар амачир гьалда ччилал ярх хьана. Зун ам галай патахъ фена, и декьикьада зи куьгьне дуст Палаша кIвализ атана, вичин ханумдиз къуллугъ ийиз башламиш авуна. Пугачев кIваляй экъечIна. Чу пудни мугьманрин кIвализ хтана.

„Гила, гьикI я куь блогородия?“ хъуьрена хабар кьуна Пугачева.—„Гуьзел руш чна азад авуна! Кешишдиз эверна вичин хтул некягь ийиз тадани вуч ийида? За бубавал ийида, Швабрин найиб жеда, нез, хваз, кеф чIугваз ацукьда, ракIарни агалда!“

Заз кичIе тир кар кьилел атана. Швабриназ Пу-

гачева авур теклиф ван хьена вич-вичивай гакъатна ва къизмиш хьана.—„Зи государь!“—лагьана гьарайна,—„зун гунагькар я, за квез тапарар авуна, амма Гриневани куьн алдатмиш ийизва. И руш инавай кешишдин хтул туш; ам, и къеле къачудайла кьейи Иван Миронован руш я“.

Пугачева цІай акъатзавай вилер залди авуна. „Им вуч кар я?“—хабар кьуна завай ада ажугълудаказ.

— Швабрина ваз дуьз лагьана,—жаваб гана. За мягькемвилелди.

„Вуна заз и кар лагьаначир“,—ччин чІурна Пугачева.

— Вуна фикир ая,—лагьана за, ви итимрин патав Миронован руш сагъ я лугьун мумкин тирни. Абри ам кукІвардай. Ам садавайни къуртармиш жедачир!

„Амани дуьз я“—лагьана хъуьрена Пугачева.—„Зи пиянискайри язух рушаз инсаф ийидачир. Кешишди папа абур алдатмиш авуна хъсан кар хьана“.

— Адан хъсан гьал акуна яб це—лагьана давам авуна за.—За вал вуч тІвар ицигин, заз чидач, чир жезни кІанзавач...Амма аллагьдиз аквазва хьи, вуна заз авур хъсанвилерин эвездай, зи ччан гунизни зун шад я. Анжах зи намусдик ва зи христианвилин намусдик хкІадай затІ завай кІан жемир. Вуна заз гзаф хъсанвилер авуна. И етим рушахъ галаз зун ахъа ая, чун чаз кІани чкадиз хъфин. Амма чна гьар гьина хьайитІани, ви кьилел вуч атайтІани ви гунагькар руьгьуьниз дуьа ийида...

Аквадай гьалда Пугачеван серт рикІ хъуьтуьл хьанавай. „Вуна лагьайвал хьуй!“ лагьана ада.—„АсмишдатІа асмиш ая; багъишламиш ийидатІа багъишламиш ая: зи адет ихьтинди я. Жуван гуьзелни жува гваз гьиниз кІандатІа гьаниз алад ва аллагьди квез ашкъи гурай, дуьньяни!“—лагьана.

Инал ада Швабриназ клигна адан ихтиярдик квай ва къелейрай ва чкайрай азаддаказ хъфин патал заз пропуск це лагьана. Швабрин тамамвилелди эзмиш хьанаваз чІаганвай. Пугачев Швабринахъ галаз къеледиз килигиз фена. Зун рекьиз финин багьнадалди инал амукьнавай.

За кІвализ чкурна. РакІарар кІеви тир. За ракІар гатана Палашади:— „Ам вуж я?“ лагьана хабар кьуна. За зи тІвар лагьана. РакІарин кьулухъай заз Марья Ивановнадин назлу сес хьена: „Са гъвечІи акъваза, Петр Андреич. За парталар дигишар ийизва. Вун Акулина Памфиловнадин патав алад; зунни и сятда аниз къведа“.

Зун муьтІуьгъ хьана ва кешиш Герасиман кІвализ фена. Кешишни адан паб зи вилик экъечІна. Савельича виликумаз абриз хабар гана. „Хваш галди Петр Андреич“—лагьана кешишдин папа.—„Аллагьдиз шукур хьуй мадни гуьруьшмиш хьунухь кьисмет хьана. Куьн гьикІ дуланмиш жезва? Чна куьн гьар йикъуз рикІел хкизава. Марья Ивановнади вун авачиз гзаф азабар чІугуна!.. Лагь акван зи азиз, вуна Пугачевахъ галаз араяр гьикІ дуьзар авуна? Ада вун рекьин тавуна гьикІ туна. Хъсан, гьа и виляй а хаин сагъ хьуй“ —Кешишди адан гаф атІана—беса я къари, ваз тийижир краркай рахамир. Азиз Петр Андреич! тавакъи ийида къенез ша, чун гуьруьшмиш тахьана гзаф вахт я.

Кешишдин папа аллагьди гайи вири затІаралди къунагъламиш ийиз акъваз тавуна рахазвай. Швабрина Марья Ивановна къачун патал абур гьикІ мажбур авунатІа, Марья Ивановнадиз шехьна абрикай чара жез кІан тахьайди, Палашадин куьмекдалди Марья Ивановнадихъ галаз алакъа хвейиди (Палаша дирибаш руш я, ада урядникни вичин зуьрнедалди къугъурзавай), Марья Ивановнадиз, заз чар кхьин веси авунавайди ва масабур вири заз суьгьбет авуна. Зани адаз жаваб яз кверидаказ жуван историядкай суьгьбет авуна. Кешишдини адан папа Пугачеваз абри алдатмиш авун чида лагьайла хаш чІугуна. „Аллагь чаз куьмек я“.—лагьана Акулина, Памфиловнади.—„ Аллагь вуна цифер чукур ая. Ай-да Алексей Иванич; гаф авач: хъсан къаз я!“ Гьа и декьикьада ракІар ахъа хьана. Рангар атІанвай ччиник хвешивал кваз Марья кІвалин къенез атана. Ада лежбер парталар хтІуна простой гьалда виликди хьтин рикІиз чими парталар алукІнавай.

Зун адан гъиликай кукIана, са гзаф вахтунда зай са гафни акъатнач. Чи рикIер ацIанавайвилиз килигна кьведни киснавай. КIвалин иесийриз чаз чпихъ галаз машгъул жери вахт авачирди чир хьана чун кIвале тек туна. Чун тек амукьна. Вири крар рикIелай алатна. Чун рахунвай тух жезвачир. Марья Ивановнадин къеле къачур къалай башламишна къенин къалди вичин кьилел атай вири крар заз ахъайна. Мурдар Швабрина адаз гайи азиятар лап кичIе жедай гьалда рикIел хкана...Чун кьведни шехьна... Эхир за зи теклиф адаз лагьана. Пугачеваз талукь са къеледа Швабрина идара ийизвай чкада амукьун мумкин тушир. Кьуд пад элкъуьрна кьуна четинвиле авай Оренбургдиз хъифин мумкин тушир. Адахъ, вири дуьньяда са мукьа кьили кас авачир. За адаз хуьруьз зи диде бубадин патав хъифин теклифна. Ада эвелдай шак туна: зи бубади адан патахъай авур наразивели ам къурхутмишзавай. За ам сакитарна. Зи бубади, ватан патал къурбанд хьайи лайихлу аскердин руш кьабул авун вич паталди еке са хушбахтвал ва пак тир бурж гьисабдайди за адаз чирна.—Азиз Марья Ивановна!—лагьана эхирдай за адаз—вун за зи паб яз гьисабзава. Къариб вакъиайри чун сад садакай ччара тежедай гьалда сад авуна. Дуьньяда гьич са затIунвайни чун ччара ийиз жедач.—Марья Ивановнади простой ва шад гьалда, утанмишвал тавуна, манивал авачиз захъ яб агална. Адаз вичин кьадар къисмет захъ галаз алакъалу тирди чидай. Анжах зи дидени буба рази дахьайтIа вичивай заз къвез тежедайди мад сеферда заз тикрар авуна. Зун адан гафуниз акси экъечIнач. Чна ашкъидалди теменар гана—ва и саягъдалди чи арада вири затIар чна гьялна бигьемна.

Са сятдилай кьулухъ урядникди Пугачеван патахъ къул чIугунвай пропуска гъана ва зазни адан мецелай вичин патав эверна. Ам рекьиз экъечIиз гьазур хьанвай. Залай гъейри гьар са кас патал хаталу ва зулум кар тир и залум инсандихъ галаз ччара жедайла заз акур крар лугьуниз зун ажуз я, дуьз вучиз лугьудач? И декьикьада къуватлу са кIанивели

зун адал желб авуна заз ам вахт аламаз вичи кьил кьунавай къачагърин арадай акъудиз кІанз ашкъи авай, вахт аламаз адан кьил сагъ саламатдиз акъудиз кІанзавай. Швабрина ва адан къвалав кІватІ хьанвай халкьди рикІин сир адаз лугьуниз заз манивал гана.

Чун дуствилелди сад садакай ччара хьана. Пугачеваз, халкьдин дестедин арада Акулина Памфиловна акуна адаз тІуб юзурна ва са мана квай гьалда килигна, ахпа кибиткада ацукьна Бердадиз гьал авун эмир авуна, балкІанри гьерекат ийиз башламиш авурла ада мад сефер кибиткадай кьил акъудна заз гьарайна: „Сагърай куь блогородие! белкен чун мадни са сеферда гуьруьшмиш жен".—Гьакъикъатда чун адахъ галаз гуьруьшмиш хъхьана, амма гьихьтин шартІара!..

Пугачев хъифена. Зун адан тройка хъифей яргъи лацу чуьлдиз килигна. Халкь хъифена. Швабрин чуьнуьх хьана. Зун кешишдин кІвализ хъифена. Чун хъифин патал вири крар гьазур хьана авай, заз артух геж ийиз кІанзавачир. Чи вири авай авачир затІар комендантдин куьгьне арабадиз кІватІнавай. ЕмщикІди тадиз балкІанар элитІна. Марья Ивановна, клисадин кьулухъ кучукнавай вичин диде бубадин сурарихъ галаз эхиримжи гуьруьшмиш жез фена. Заз ам рекье тваз кІан хьана, амма ада вич тек ахъай авун завай тавакъу авуна. Са шумуд декьикьадлай ччин сакитдаказ авахьзавай вилин накъваралди кьеженаваз ам хтана. Араба ракІаралди гъана. Кешиш ва адан паб секуьдал экъечІна. Чун пудни арабада акьахна. Марья Ивановна, Палаша ва зун. Савельич арабадин къвалал ацукьна. „Югъур хьуй Марья Ивановна зи азиз лиф! Югъур хьуй чи кьигьел Петр Андреевич! Аллагьди куьн кьведни шад авурай!"— лагьана кешишдин гьуьрметлу папа. Чун рекье гьатна комендантдин кІвалерин пенжерада заз Швабрин аваз акуна. Адан ччин ажугъ аваз, рипе цукІ вегьенайтІа квахьдай гьалда авай. КІаник акатнавай душмандин вилик заз шадвал ийиз дакІанвиляй за зи ччин масанихъ элкъуьрна. Эхирки чун къеледин дарваздай экъечІна белогорский къеледвай чун гьамишалугъ яргъа хьана.

XIII-кьил

ДУСТАГЪ

Зи бурж я ажугъ къвемир
сударди з.
Зи бурж я, и сятда ракъурда
за вун дустагъдиз.
Буюр, зун гьазур я, амма вуна
заз.
Эхтияр гуда месэла чир ийиз
ачухдаз.
Княжин.

ГЬЕЛЕ накь вичин патахъай за лап къайгъу чIугвазвай пара кIани рушахъ галаз сад хьайидалай кьулухъ, зун захъ инанмиш тежез ва зи фикирдиз атанавай крар вири за эхир авачир са ахвар яз гьисабзавай. Марья Ивановна сугъулдаказ гагь заз, гагь рекьиз килигзавай, ва аквадай гьалда вич-вичел хтанавачир. Чун киснавай. Чун гзаф галатнавай. Чаз хабарни авачиз, кьве сятдилай кьулухъ чу генани Пугачеван агъавелик квай са къеледиз аватна. Чна ина балкIанар дегишна. БалкIанар кутIундайла гзаф тади квайвиляй ва Пугачева къеледиз комендант тайин авур ччуру квай казакди ийизвай кIвалахдикай малум тир хьи, чун гваз атай арабачидиз килигна зун Пугачева итим яз гьисабзавай.

Чна рехъди физ давам авуна. Югъ мичIи жез башламишна. Чун са гъвечIи шегьердиз мукьва хьана. Ччуру квай казакди лугьуниз килигна и шегьердиз Пугачевахъ галаз сад хьун патал гужлу са десте атанавай. Караулри чун акъвазарна. „Вужар я къвезвайди?“ лагьай суалдиз арабачиди: „Государьдин мукьа касни вичин ханум“ лагьана жаваб гана. Бирден аскерри чун элкъуьрна кьуна. „Къецихъ акъучI шайтIандин мукьа! са тIемил вахтунлай вун ви пабни галаз гьамамда твада!“ —лагьана спелар квай вахмистрди.

Зун арабадай экъечIна ва зун чпин чIехибурун

патав тухун тIалабна. Офицер акунамазни, солдатри рахунар акъвазарна. Вахмистрди зун майордин патав тухвана. Савельич захъай галучIзавачир, вич вичик рахаз: „Имни ваз государдин мукьва кас! Чун къвалкай хкатна марфадик акатна...Аман я аллагь! и крарин эхир гьикI жеда?“ лугьузвай. Араба яваш-яваш чи гуьгъуьна аваз къвезвай.

Вад декьикьа алатайдалай кьулухъ чун са экуь кIвалин мукьув агакьна. Вахмистрди зун караулдин патав туна зун атанавайвиликай хабар гуз фена. Ам сад лагьана кьулухъ элкъуьн хъувуна, адан чIехи блогородиедихъ зун кьабулдай вахт авачирди, зун дустагъда ттун, амма ханум адан патав тухун эмир авурди лагьана.

— Им вуч лагьай чIал я?—гьарай авуна за.—Ам ахмакь хьанавани?

„Заз чидач куь блогородие“,—жаваб гана вахмистрди.—„Анжах адан чIехи блогородиеди ви блогородие дустагъ авун ва халумдин блогородие вичин чIехи блогородиедин патав гъунугъ эмир авуна!“

Зун секуьдал экъечIна. Караулда авайбуруз зун кьаз кIан хьанач, амма зун чIугуна кIвелиз фена, кIвале ругуд офицер ацукьна къумар къугъвазвай. Майорди банка кьазвай. Зу адаз килигайла са вахтунда ада зун симбирскидин чайханада зун тухвай Иван Иванович Зурин тирди заз чир хьана ва хъел атана!

—Им мумкин кар яни?—гьарай авуна за.—Иван Иваныч! им вун яни?

„Ба, ба, ба, Петр Андреич! Вун гьинай, и чкаяр гьинай? Вун гьинай хквезвайди я, хваш галди за вав ви картаяр гугудани?“

— Чух сагъул. Заз кIвал къалур ая лагьана эмир ая, виридалай гьам хъсан я.

Ваз вуч кIвал кIанзва? Зи „патав акъваз“.

— Завай акъваз жедач: зун тек туш.

„Жуван юлдашдизни иниз эвер ая“.

Захъ галайди юлдаш туш; „паб я...“

— Паб я! Вав ам гьинай гаткана? Гьей стха! „И гафар лугьудайла, Зурина ахьтин са уьфт яна хьи, кIвале авайбур вири хъуьрена, зунни чашмиш хьана.

„Гьа“ лагьана Зурина „гьакI хьуй. Ваз кIвал жеда. Амма гзаф...чун вилик хьиз ацукьна кIандай... Гьей! стха! Вуна Пугачеван ханум инуз вучиз гъизвач? Дахьайтla ада кьилел тIуманвал ийизвани? Адаз кичIе жемир лагь. Агъа хъсанди я, адан гуьгьуьлдик кядач. Кьамуз сад вигьена инуз гъваш“.

— Вуна вуч рахунар ийизва?—лагьана за Зуриназ.—Пугачеван ханум вуж я? Им регьметлу капитан Миронован руш я. За ам есирвеликай азад авуна чи бубадин хуьриз тухузава ва ам ана амукьда.

„Гьикl! Ви патахъай тирни и сятда заз хабар гайиди. Дугъриданни! им вуч лагьай чIал я?“

— Ахпа за ваз вири ахъайда. Гила ваз аллагьдин хатур аватIани фукъара руш сакит ая ви солдатри адак гзаф кичI кутунава.

Зурина гьа сятда къайгъу чIугуна. Ам вуч куьчедиз экъечIна, Марья Ивановнадиз багъишламиш ая лагьана, ваз са гъвечIи эглеш хьунухь хьайиди лагьана, ва ам шегьерда авай лап хъсан са кIвализ тухун патал вахмистрдиз приказ гана. Зун йиф акъудун патал адан патав гамукьна.

Чна нянин тIуьн авуна ва чун кьвед тек амай чIавуз за адаз хьайи вири крар ахъайна. Зурина еке зурбаз фикир гана захъ яб агална. За эхтилат куьтягь авурла ада кьил уЗурна лагьанай: „я стха, ибур вири хъсан я; амма са кар хъсан хьанач: ваз эвленмиш хьунухь кквез герек ава? Зун, намус авай са офицер я, заз вун алдатмишиз кIанзавач: вун захъ инанмиш хьухь, эвленмиш хьунухь ахмакьвал я. Папаз къуллугъ авун, аялдин къайгъу чIугун валай алакьдани? Тфу авуна гъил къачу я кас. Захъ яб агала: капитандин рушакай ччара хьухь, за Сибирскидин рехъ михьи авунава, и рехъ хатасуз я. Пакамаз ам жуван диде бубадин патав рахкура, вуни зи отрядда акъваз. Оренбургдиз хъфин герек авач. Вун мад бунт авунавайбурун патав хъифейтIа и сеферда ву абру бажагьат ахъай хъийин. И саягъдалди ашукьмашукьвал рикIелай алатда, чи крарни дуьз жеда“.

Адан гафарихъ галаз зун тамамвилелди рази дахьайтIани вазифади зун императорицадин кьушунда

хьунухь тIалаб ийизвай, за Зуринан мислятдихъ яб агалун, Марья Ивановна хуьруьз рахкурун, зунни Зуринан отрядда амукьун мислят авуна.

Савельич зи парталар хтIуниз атана; за адаз пака къуз Марья Ивановнадихъ галаз рекьиз акъучI авун патал гьазур хьунухь лазим тирди малумар авуна. адаз терсвал ийиз кIан хьана. „Вуна вуч лугьузва сударь? За вун туна гьикI хъифин? Ваз вуж клигда? Ви диде бубади заз вуч лугьуда?“

Заз зи халудин терсвал чир хьана, ам за хъуьтуьлдаказ гъавурда тваз алахъна.—Зи дуст Архип Савельич!—лагьана за адаз.—Зи тавакъу отказ ийимир, заз ина къуллугъчи герек жедач. Амма Марья Ивановна ву галачиз рекьиз хъифейтIа зи рикIик жеда. Вуна адаз къуллугъ авуртIа, заз къуллугъ авур гьисаб я; вучиз лагьайтIа и крар санихъ хьайила кьулухъ зун адал эвленмиш хьунухь къаст я.

Инал Савельича кхьиз мумкин тушир саягъда тажублудаказ лагьана: „Эвленмиш хьунухь!“—лагьана ада. „Аялдиз эвленмиш жез кIанзава! Ви бубади вуч фикир ийида?“

— Марья Ивановна чир хьана абур рази жеда. Мадни зи умуд вак ква. Зи диде буба вахъ инанмиш жеда. Вун чи арачи жеда, гьакI тушни?

Кьуьзи касдиз тажуб хьана. „Агь зи азиз Петр Андреич! Гьикьван вун гъвачIизмаз эвленмиш жез кIанзаватIани Марья Ивановна хьтин михьи ва гуьзел руш гъиляй ахъа авун гунагь я. Вуна лагьайвал хьуй! За и малаик хутахда. Ви диде бубадиз за ихьтин рушаз жигьизрихъни муьгьтежвал авачирди за са лукIра хьиз лугьуда“.

За Савельичаз сагърай лагьана Зуринахъ галаз са кIвала ксана. Зун къизмиш хьана ажугълудаказ рахана. Зурин эвелдай захъ галаз ашкъидалди рахазвай, амма къвердавай адан гафар кьери ва алакъа авачирбур хьана. Эхирки, зи са суалдин аксиниз хорхор авуна уьфт яна. Зун кисна ва са тIимил вахтунлай гьам хьиз ахварал фена.

Пака йкъуз уькуьн кьиляй фадамаз зун Марья Ивановнадин патав фена. Зи теклиф за адаз лагьана.

Ада и теклиф акьуллуди яз гьисбна зи фикирдихъ галаз рази хьана. Гьа йикъуз Зуринан отряд шегьердай акъучIун лазим тир. Гуьзлемиш авун лазим тушир. Зун гьа инал Марья Ивановнадихъ галаз ччара хьана. Ам за Савельичал тапшурмишна, зи диде бубадив вахкун патал за са чарни кхьена. Марья Ивановна шехьна. „Сагъ хьуй Петр Андреич! чавай мадни гуьруьшмиш жедани жедачни аллагьдиз чида, амма за зи уьмуьр амай кьван вун рикIелай рукъурдач. Суруз фидалди зи рикIе вун жеда“ лагьана. Завай гьич са жавабни гуз хьанач. Чи кьилихъ инсанар кIватI хьана. Абрин патав заз зак гъалаба ктур месэла ачух ийиз кIан хьанач. Эхирки, ам хъифена. Зун пашмандиз ва кисна Зуринан патав хъифена. Адаз зи кефияр худ ийиз кIанзавай; зазни зи гъам аладар ийиз кIанзавай: чна югъ кьиляй кьилиз гьарай эвердик, вургьа-вурдик акъудна ва йифиз гьужумдиз фена.

И кар февралдин эхирра хьанай. Военный серенжемар четинар ийизвай кьуьд акъатзавай ва чи генералри санал гьерекат авун патал гьазурвилер ийизвай. Пугачев Оренбургдин мукьварив гумазамай. И чIавуз адан къваларив отряддай кIватI хьана гьар са патахъай фасаддин мукуниз кIватI жезвай. Бунт къарагъарнавай хуьрери чи войскаяр акунамазни атана абриз таби жедай, бандитрин отрядар гьар са чкада чакай катзавай, ва вири крари и кар фад ва хъсанвилихъди куьтягь жедайди къалурзавай.

Са тIимил вахтунлай князь Голицына Татишеван къеледин кIаник Пугачеван отрядар кукIварна. адан отрядар чкIурна ва Оренбург азад авуна, ва саки бунтуниз эхиримжи ва къатIи са рум гана. Зурин и чIавуз бунт къарагъарнавай башкиррин венел рукъурнавай: амма и дестеяр чаз абур акунни тавунамаз чкIана. Гатфари чун татаррин са хуьрел къаршуламиш авуна. ВацIар алахьиз хьана, рекьер лап физ тежедай гьалдиз атанвай. Чун къачагърихъ ва вагьшийрихъ галаз ийизвай и куьлуь ва дарух жедай дяведкай фад куьтягьар авун патал къайгъуда дакьуна гьерекат авункай бейкеф тир.

Амма Пугачев кьунавачир. Ам сибирдин заводра пайда хьана ана, ада вичин кьилел мадни къачагърин дестеяр кІватІна цІийи фасадвелер ийиз эгечІна. Адан гъалибвилерин гьакъиндай цІийи кьилелай хабар чкІана. Сибирдин къелеяр чкІайди чаз чир хьана. Са тІимил вахтунлай Казань къачун ва самозванец Москвадин венел гьерекат ийиз гьазур хьанавайвилин хабарди алчах бунтчидин къуватдай аватнин умуддалди ахваралди физавай войскадин начальникар кичІевилик ктуна. Зуринав Волгадай яна финифин патахъай приказ агакьна.

Чна авур гьужумдин ва дяве куьтягь хьунин патахъай за кхьидач. Куьридаказ лугьун хьайитІа четинвилерихъ ттум кьил амачир. Правление са чкадани амачир: помещикар тамара чуьнуьх хьанвай. Бандитрин дестеяр гьарса чкада фитне ва фасадвилел машгъул тир; кьилди-кьилди дестейрин начальникри чипиз кІандайвал бязибуруз жазаяр гуз, бязибруз багъиш ийиз машгъул тир... Манасуз ва инсафсуз русрин бунт мад чаз къалурмир я аллагь!

Иван Иванович Михельсон[1] вичихъ галтугзавай, Пугачев катна. Са тІимил вахтунлай ам тамамдаказ кІаник акатнавайвилин хабар чав агакьна. Эхирки Зуринав самозванец ччан аламаз гъиле гьатнавайвилин хабар агакьна ва идахъ галаз сад хьиз акъваз лагьана приказ атана. Дяве куьтягь хьанвай. Гила завай зи дидеб убадин патав хъифиз жедай! Абур къужахламиш авун, заз са хабарни авачир Марья Ивановна 'акунин фикирди зак хвешивилелди ччан ктунвай. Зун аял хьитин алукьиз къудгунзавай. Зурина къуьнер агажна хъуьрез-хъуьрез: „Ваъ, ви крар чІуру я! Эвленмиш хьана вун негьакь пуч жеда!“ лагьана.

Амма идахъ галаз саце, пашманвилин са фикирди зи шадвал зегьерламиш ийизвай; икьван гунагь квачирбурун ивияр экъичниз себеб хьайи бандитдин гьакъиндай хиялди ва ам гуьзлемишзавай кьиникьи зун секинз тазвачир, Емеля, Емельян!—пашманвилел-

1 И. И. Михельсон (1740—1807) Пугачев эхиримжи сефер кІаник ктур русрин генерал тир.

ди фикир авуна за;—вун са ждадал ва я са тупунин гуьлледал вучиз дуьшиш хьанач? идлай хъсан са кар зи хиялдиз атун мумкин тушир. Мад за вуч авун лазим тир? Адан патахъай за ийизвай фикир, адан яшайишдин лап хаталу вахтунда заз регьятвал тагун, зи адахли хаин Швабринан гъиляй акъуднин фикирдихъ галаз санал алай.

Зурина заз отпуска гана. Са шмуд къалай зун мадни жуван хзандин юкьва жеда, генани Марья Ивановнадихъ галаз гуьруьшмиш жеда... Сад лагьана гьич хиялдани авачир са тІурфанди зун хатадик кутуна.

Хъифиз гьазур хьанавай йикъуз лап рекье гьатиз кІанзвай декьикьада Зурин гъиле са кагъаз аваз гзаф къайгъудик квай гьалда зи патав атана. Зи рикІиз са затІ акьахна. Зазни тийижир са кардикай заз кичІе хьана. Ада, зи денщик къецихъ акъудна ва захъ галаз герек са кар авайди малумар авуна. Вуч хабар я? —хабар кьуна за гъалаба къачуна.—„Са гъвечІи дакІанвал хьанва“—жаваб гана ада, кагъаз зав вугана.—„Зав исятда агакьнавай кагъаз кІел ая ваз чир жеда.“ За кагъаз кІел ийиз башламишна: им кьилди-кьилди начальникриз ракъурнавай, гьинаватІани зун кьуна ва тадиз къаравул галаз Казандиз, Пугачеван кардиз клиг авун патал ташкилнавай Силисдин комиссиядиз рукъурнин патахъай чинаба приказ тир.

Кагъаз зи гъиляй аватиз са тІимил амай. „Чара авач!“—лагьана Зурина.—„Зи буржи приказдал амал авун я. Аквадай гьалда ви Пугачевахъ галаз авай дуствилин сирдин гьакъиндай хабарар са гьалдал правительстводив агакьнава. За умуд ийизва хьи, и кардихъ гьич са нетижени жедач, вун комиссиядин вилик азад жеда. КичІе жемир, рекье гьата“. Зи намус михьи тир; заз суддихъай кичІедачир; амма ширин гуьруьшмиш хьунухь белки са шмуд вацран геже гьатда лугьудай фикирди зак кичІерар кутазвай. Араба гьазур хьанавай Зурина зун дустуни хьиз рекье ттуна. Зун арабада ацукьар авуна. Зи къвалав гъиле турар авай кьве солдат ацукьна ва зун еке рехъ кьуна рекье гьатна.

XIV-кьил

СУД

Сес акъатна—Къив гьатна

Пословица

ВИРИ зи тахсир, зун Оренбургдай зи эхтиярдалди экъечІникай тирди заз за тастикьарнавай. Завай зун регьятдиз дуьздиз акъудиз жедай. Санай саниз финиф са чІувузни къадагъа авунавачирди анихъ галумкьрай, ам белки бегелмишни жезвай кІвалах тир. Зиди гафуниз клиг тавун тушир, амма зун артухан фагьумвилел тахсирлу ийиз жедай. Амма зини Пугачеван арада авай дуствилин алакъа са гзаф шагьидривай субут жедай ва гьатта лап шаклудаказни акун мумкин тир. Рехъди фидайла за гьемиша, жедай силисдикай фикир ийиз завай ийидай суалриз жавабар гьазур ийизвай. Суддин вилик хьайивал дуьздаказ ахъа авун за къетІ авуна, им зи дуьздиз акъат хьунухьин лап простой къайда ва гьакІни умудлу са къайда яз гьисаб авуна.

Зун кканавай ва кьацІул хьанвай Казандиз атана. Куьчейра, кІвалерин чкадал цІивиндин кІватІалар ва къавар, пенжереяр авачир, гьис янавай цларлай гъейри заз са затІни аквазвачир. Пугачева вичелай тунавай нишан, гел ихьтинди тир. Зун, кканавай шегьердин юкьвал сагъ-саламат амай къеледиз гъана. Солдатри, зун караулдавай офицердив вугана. Ада, демирчидиз эвер авуниз приказ авуна. Абру зи кІвачериз ракьар яна мягькемдаказ кІеви авуна. Ахпа зун дустагъда ттуна. И чка, дар, кьецІил цлар авай хранвай хьиз ракьар ттунвай гъвечІи пенжера авай са камера тир.

Ихьтин са гьалда башламиш авуни хийирдин аламат къалурзавачир. Амма за я зи жуьрят ва я зи

умуд квадарнавачир. За вири гъам чIугвазвай кьванбурун рикI аладарниз рикI-дуркIун гунал акъваз хьана, анжах михьи рикIелди ийизвай ибадатдин ширинвал сифтени-сифте яз дад акуна. Зи кьилел вуч къведатIани фикир тавуна зун архайиндаказ ахварал фена.

Пака йикъуз дустагъ ханадин сторожди зун, комиссияди тIалаб ийизва лагьана, ахварай авудна. Кьве солдатди, зун гьаятдай тIуз комендант авай кIвализ тухвана. Чеб коридорда акъвазна зун кIвализ ракъур авуна.

Зун лап еке са залда гьахьна. Винел чарар вигьена кIевнавай столдихъ кьве кас ацукьнавай; абрикай сад рикIиз савух ва серт акунар алай кьуьзи генерал; муькуьди къанни муьжуьд йиса авай хьтин акунрай гзаф хъсан, хци, ва хуш рафтар ийидайди хьиз аквадай жегьил са гвардейский капитан тир. Пенжередин патав кьилдин са столдихъ ручка япахъ агалнавай, кагъаздал хур вегьена зи показанияр кхьиз гьазур хьанавай са секретар ацукьнавай. Допрос башламиш авуна. Завай зи тIвар ва дережа хабар кьуна. Генералди завай, зун Андрей Петрович Гринован хва яни? лагьана хабар кьуна Ва зи жавабдиз сертвилелди акси экъечIна: „Гьайифки, ихьтин са гьуьрметлу инсандихъ, ихьтин лайихсуз хва хьана!“—лагьана. За архайиндаказ, заз ганавай тахсирар гьихьтин заланбур ятIани за гудай ачух михьи рикIяй гузвай жавабрай ачух жеда лагьана умуддалди жаваб гана. Зи умудлувал адан хушуниз атанач.

„Вун, устIар я, дуст кас“—лагьана заз ада ччин чIурна;—„амма чаз валайни устIарар акунва!“

А чIавуз а жегьилда завай хабар кьуна: „Вун гьи чIавуз ва вучиз Пугачеваз къуллугъ ийиз эгечIна ва ада вакай гьихьтин вазифадал менфят къачуна?

За наразивилелди, зун офицер ва дворянин хьунухьиз клигна, завай Пугачеваз къуллугъ тежедайди ва адан са тапшуругъни завай кьабул тежедайди лагьана.

„Бес гьикI хьана хьи“—разисузвилелди лагьана зи силисчиди,—„тек са офицер ва дворянин самозванецди сагъ туна, адан амай юлдашар вири хаинвилелди кьена? ГьикI хьана хьи, и офицер ва дворянинди бунтовщикрихъ галаз са чкадал дуствилелди кеф чIугвазва, абрун чIехидавай кIурт, балкIан ва зур манат пишкеш агакьна? Эгер хиянатдин венел туштIани, гьар гьикI хьайитIани биябурчивилел, уьткемсузвилел хганавай а ажайиб дуствал гьикI арадиз атана?“

Гвардейский офицердин гафаралди зун лап биябур хьана, ва за рикIик гзаф гъалаба квез зи делилар малум ийиз башламиш авуна. Чуьлда тIурфандин вахтунда зун Пугачевахъ галаз таниш хьунухь ва Белогорский къеле къачудайла зун чир хъхьана заз багъиш авурди за лагьана. КIурт, балкIан самозванецдивай къачуниз зун гьакьлу туширди хиве кьуна, Белогорский къеле Пугачеван аксиниз эхиримжи мумкинвал амай кьван за хвейиди я лагьана. Эхирдай Оренбург элкъуьрна кьунвай вахтунда за чан ицигайвилиз шагьид яз за зи генерал къалурна.

Серт кьуьзи касди столдин венелай ачух чар къачуна кIевидаказ кIел ийиз башламиш авуна:

„Прапорщик Гринова авур алчахвилин ва вазифадин хилафдиз, саки и сятдин чашмишвилерихъ галаз алакъалу тирди ва инсанар рекьидайдахъ галаз алакъада хьунин гьакъиндай куь перевосходительстводи авур суалдиз завай агъадихъ галай жаваб гуз жеда: гьа офицер Гринов алатай 1773 лагьай йисан октябрдин вацран сифтедлай и йисан февралдин 24-дал къведалди Оренбургда къуллугъдал алай. Гьа къалай ам шегьердай экъечIна къенин къал къведалди зи командадиз хтанавач. Чи патахъ катай душмандин итимри гайи хабарриз клигна, ам Пугачеван патав фена адахъ галаз санал, вичи виликдай къуллугъ авур Белогорский къеледа къуллугъ ийиз хьана. Адан хесетдал атайла завай...“ ада, акъвазна сертдаказ заз клигна заз лагьана: „Вуна вун михьивилиз акъуд авун патал вавай гила вуч лугьуз жеда?“

Заз башламиш авунвай гьалдал давам ийиз ва Марья Иванонадихъ галаз авай зи алакъани маса

крар хьиз михьи рикIелди лугьуз кIанзавай. Амма сад лагьана заз серт са мурдарвал кьатIана. За а рушан тIвар кьунайтIа, заз адазни и комиссиядал эвердайди хьиз хьана. Адан тIвар итимар рекьидайбурун тIварцIихъ галаз санал эзбер авун; ам инсанар рекьидайбурухъ галаз ччин-ччинал гъун патал инуз гъунин фикирди зун акI чашмиш авуна хьи, завай зи гафар квахьна.

Эвел кьиляй зи жавабриз са гьал яб гузвай судьяйри, зи чашмиш хьунухь акурла, цIийи кьилелай чпин фикирар зи аксиниз дигишар авуна. Гварадиядин офицерди захъ галаз кьилин доносчикдихъ галаз ччин-ччинал гъун истемиш авуна. Генералди накь гъайи инсанар рекьидайдаз эвер авуниз приказ гана. Зун сад лагьана ракIарихъ алкъвена зун тахсирлу нйизвайди атун гуьзлемишзавай. Са шмуд декьикьадлай кьулухъ занжурди ван къачуна, ракIар ачух хьана ва Швабрин атана. Ам дигиш хьанавай саягъ акурла заз кичIе хьана. Ам лап яхун ва сугъул тир. Са тIимил вилик загъ хьиз чIулав тир чIарар тамамвилелди лацу хьана рехи хьанавай, ччуруни яргъи хьана куьрснавай. Ада вичин тахсирар зайиф амма векIегь са сесиналди тикрар хъвуна. Адан гафариз клигайла, зун Пугачеван патай Оренбургдиз шпион яз рукъурнавай ва шегьерда авай гьар жуьредин вакъиайрин патахъай кхьена малумат гун патал зун гьар йикъуз ягъунриз экъечIдай. Эхирдай зун лап ашкарадаказ Пугачеван патал фена. Пугачеван къуватлувиликай менфят къачунин мураддалди хаин-юлдашар терг авун патал ва абрин чка вичиз кьун патал Пугачевахъ галаз вири къелейра зун къекъвез хьана.—За Швабринан гафарихъ пашмашвилелди яб агална ва анжах са кардикай зун шад хьана: ада Марья Ивановнадин тIвар кьуначир. Адан и гьерекат, Марья Ивановнадин патай ам дакIанвилелди алуд авурвиляй яни, ва я зун кис хьунухьиз мажбур авунавай чувстводин цIерхемар адан рикIени кузвайвиляй яни заз чир хьанач. Гьар вуч ятIани Белогорский комендантдин рушан тIвар комиссиядин вилик аватнач. Гьа инуз клигна зун зи виликан

фикирдин венел акъваз авунин къарар гана ва судьяйрин: Швабрина лагьай гафар вавай кквелди дуьз туш лугьуз жеда?—лагьай суалдиз за эвел гайи жавабдилай гъейри маса са гафни завай лугьуз тежедайди ва зун гьа гафунал аламайди лагьана. Генералди чун къецихъ акъуд авуниз приказ гана. Чун санал къецихъ экъечІна. Зун сакитдаказ Швабриназ килигна, амма за са гафни лагьанач. Швабрин ажугълу са гьалда хъуьрена, вичин занжурар хкажна, тадиз-тадиз къадамар къачуз башламиш авуна ва залай вилик алучІна. Зун цІийи кьилелай дустагъда хтуна, анлай кьулухъ мад заз силисдиз эвер хъунач.

КІелзІайбуруз хабар гун патал, зун вири хьайи вакъиайрин шагьид хьаначир. Амма а вакъиайрин гьакъиндай заз акьван хкетар хьена хьи, абрин вири крарни зи хурал кхьенва, ва заз абур зи вилелди акурбур хьиз ва за иштирак авурбур хьиз ава.

Марья Ивановна, зи диде бубадин патай куьгьне вахтарин инсанриз махсуз са шад гьалдал кьабул хьанвай. Абриз язух са етим акуна ам хуьнуьх ва гележегди аллагь керим яз гьисаб ийизвай. Са тІимил вахтунлай абур рушахъ галаз гзаф агучІна-гакъучІна хьана, вучиз лагьайтІа адахъ галаз таниш хьана ам кІан дахьун мумкин тушир. Гила мад зи ашкъидувал зи бубадиз са кьуру кар хьиз аквазмачир; дедиз мумкин хьайитІа вичин Петруша капитандин рушал эвленмиш хьунухь тІалаб ийизвай.

Зун дустагъ авунвайвилин хабарди чи хзанар вири пижрандик ктунвай. Марья Ивановнади зи диде бубадиз Пугачеванни зи арада авай тажублу дуствал акьван простойдаказ ахъай ийизвай хьи, абрик ьалаба кткун ваъ, аксина гзаф вахтара рикІин кІанай хъуьруьниз мажбур жедай. Метлеб дворяндин несил къирмиш авун, таж ва тахт гадар авун тир сабунтуник зун къаришмиш жеда лагьана зи бубадин инанмиш жез кІанзвачир. Свельичавай рикІивай хабар кьурла ада зун Пугачеваз мугьман хьунух ва хаинди заз бязи затІар пишкеш авурди

вичиз ван тахьайди ада алава авуна. Кьуьзуьбуру архайин хьана са хийир хабардихъ тамарзлу яз сабурсузвилелди гуьзлемиш ийизвай. Марья Ивановна лап акьалтIай дережеда гъалабалу тир, амма дамах гвачирди ва эгьтиятлуди тирвиляй кисна акъвазнавай.

Са шмуд гьафте алатна... са йикъуз зи бубадив Петербургда авай чи къавум княздилай са кагъаз атана. Князди кагъаз зи патахъай кхьенвай. Сифте кхьенвай маса эхтилатрилай кьулухъ, зи бунтар авурбурухъ галаз иштирак авунин гьакъиндай авай шаклувилихъ, бедбахтвиляй, гзаф делилар авайди ва нетижада зунни кьиникьин жазаламиш авун лазим атайла зи бубади авур къуллугъриз клигна Императорицади и алчахвилелди кьиникь багъишламиш авуна, Сбирдин яргъал са уьлкедиз гьамишалугъ яз выселкадиз рукъур авунин патахъай приказ ганавайди кхьизвай.

И гуьзлемиш тавунавай зарбуни зи бубадин рикI акъудна рекьиз тIимил амай. Ада вичин адетдин мягькемвал квадарна, ва (гзаф вахтунда сес акъат хъйин тийиз) вичин дердер туькьуьл шкаятрал малумар ийизвай. „ГьикI хьана?“—тикрар авуна ада вичвичивай къакъатна.—„Зи хци Пугачеван фасадвилера иштирак авун! Аман я аллагь, зун гьи къал атанаватIа акутIун! Императорицади ам кьиникькай хкудзава! Идалди зи дерт кьезил жезвани? Кьиникьин жаза къурхулу туш. Зи чIехъи бубади вичи гьая истеклу гьисаб авур жаллатIдин гъиле ччан гана; зи буба Волынский ва Хрушевахъ[1] галаз санал гьелек хьана. Амма са дворяниндин тIвар биябурна, къачагъ холоприхъ галаз итимар рекьидайдахъ галаз сад хьунухь.!...Чи несилдиз айиб ва леке я!..“ Адан и умудсузвилихъай кичIе хьайи зи дидедивай адан патав шехьиз жуьрят тахьана, а гафар дуьз туширди, инсандин реъйи делил авачиз лугьуналди адаз рикI-дур-

---

1 Л. П. Волынский—(1689—1740) царица Аннадин везиррикай я. Ада юкьван дворянрин интересар хвенай. Са десте итимар а гьисабай А. Ф. Хрушевни галаз санал царицадин севгили Бирон кьиникьиз гьазур хьайивиляй 1740 лагьай йиса Хрушевни галаз яна кьена.

кIун гуз чалишмиш жезвай. Зи буба секитар авун мумкин тушир.

Марья Ивановнади виридалай гзаф азаб чIугвазвай. Ада, заз кIан хьайи вахтунда завай зун дуьздиз акъудиз жеривилихъ инаимиш тирвиляй, кардин гьакъикъат чиз, зи бедбахтвилиз вич себеб хьайиди тайин ийизвай. Ада вич гъам ва вилин накъвар гьар са касдикай чуьнуьх ийиз зун азад авун патал ара датIана са чара жгъур ийиз чалишмиш хьанавай.

Са сефер нянихъ зи бубади дивандин венел ацукьна Придворный Календардин чарариз килигзавай. Амма адан фикир масанра авайвиляй ам кIел авуна адаз адетдин тасир ийизвачир. Ада уьфтуьнай куьгьне са марш яна. Зи дидеди сесни тавуна вичин гъиле авай йисин перем хразавай, перемдин венел арабир вилин накъвар авахьзавай. Абрин патав ацукьна кIвалахзавай Марья Ивановнади сад лагьана, лазим тир са кардин патахъай Петербургдиз финиф лазим тирди лагьана рекьиз экъечI авун патал вичиз тегьер лугьун тIалаб авуна. Зи дидедиз гзаф хъел атана. „Ви Петербургда вуч кар ава?“—лагьана ада.—„Марья Ивановна, вазни чун гадар ийиз кIанзавани?“ Марья Ивановнади вичин вири гележег и сефердилай аслу тирди, вичин гьакьвилин рекье пуч хьанавай са инсандин руш тирвиляй къуват авай инсанривай куьмек ва регьятвал ахтармиш ийиз физвайди я лагьана.

Зи бубади кьил агъуз авуна. Вичин хцин алатай гьарса хиянатдин гаф рикIел хкизавай, адаз агъур ва туькьуьл са рахшанд хьиз аквазвай. „Вач ччан руш, вач!“ лагьана ада агь чIугуна. „Чаз ви хушбахтвилиз манивал гуз кIанзвач. Аллагьди ваз лекеламиш тахьанавай хаин тушир ваъ, намуслу са нишанлу кьисмет авурай“, лагьана ва къарагъна кIваляй экъечIна.

Марья Ивановна зи дидедихъ галаз кIвале ялгъуз амайла вичин фикирар са кьадар адаз лагьана. Зи дидеди вилерин накъваралди ам къужахламиш авуна, фикирнавай кар хийирлудаказ тамам хьурай лагьана дуа кIел авуна. Марья Ивановна рекьиз фин патал тадарак акуна, са шмуд къалай ам гьахъ

тир Палаша ва игьтибарлу Савельичахъ галаз рекьиз экъечIна. Завай зуруналди чара авунавай Савельича закай чара хьанавай зи адахлудиз къуллугъ авуналди вичи-вичиз рикI-дуркIун жгъурзавай.

Марья Ивановна сагъ саламатдаказ атана Софиядиз[1] агакьна. Ва а чIавуз сарай Царский Селода (пачагьдин хуьре) авайди чир авуна ана амукьун мислят хьана. Адаз перегородкада (ара атIанавай чка) са пIипI чка авуна. Станциядин смотрителдин паб адахъ галаз рахунар ийиз эгечIна ва вич, сарайдин пичера цIай твазвайдан хтул тирди чирна, сарайдин вири чинабан крар адаз ахъа авуна. А папа императорица гьи сятда ахварай аватдатIа, кофе мус хвадатIа, къекъведатIа ва гьи чIавуз государствводин итимрикай адан патав вужар жедатIа, императорицади накь столдал вуч гъунугъ буюрмиш авунатIа ва нянихъ вуж кьабулнатIа гъавурдик ктуна. Са гафуналди Анна Власьевнадин рахунри са шмуд и историядин крар рикIел хкизвай ва ибур гележег несилдиз хийирлу жедай. Марья Ивановнади адахъ дикъатдалди яб агална. Абур багъдиз фена. Анна Власьевнади гьар са ттарарун жергедин история, гьарса муькъуьн история ахъа авуна. Кьведни барабардаказ къекъвейла кьулухъ сад-садалай гзаф рази хьана элкъвена станциядал хтана.

Пака къуз уькуьнахъ фадамаз Марья Ивановна ахварай аватна, парталар алукIна яваш-яваш багъдиз экъечIна. Зулун къайи гьавадал саралмиш хьанвай ттарарин кьилер ишигълу ийизвай гуьзел югъ тир. Гегьенш вир секитдаказ акъвазнавай. Уях хьанвай кьукьди саралмиш хьанвай вирин къирехдин кулярин кIаникай дамахдалди экъечIна сирнав гузвай. Марья Ивановна гуьзел тир са къурухдин патавай физвай. И къурухда граф Петр Александрович Румянцева[2] мукьва вахтара къазалмиш авур гъалибвилерин хатурдай памятник ицигзавай. Сад лагьана английский жинсинин са лацу кицI элуькьиз адан

---

1 София—Царское Село (гилан Детское село-дин къвалаг гвай са чка.

2 П. Румянцев жадунский (1725—1796) тIвар ван авай русский военныйрикай сад яз „Сад лагьай Турциядин дяве“ тIвар алай (1769—1774) дяведа са шмуд сеферда чIехъи гъалибвилер къазалмиш авурди я.

вилик экъечIна. Марья Ивановна кичIе хьана акъвазна. Гьа и декьикьада истеклу са папан ван атана: „КичIе жемир ам кьадай кицI туш“ лагьана. Гьа декьикьада Марья Ивановнадиз са ханум вичин вилик квaз памятникдин вилик квай скамейкадал ацукьна акуна. Марья Ивановнани скамейкадин муькуь кьилел ацукьна. Ханум адаз дикъетлудаказ клигна. Марья Ивановнани яргъалди чIугуна са шмуд сеферда адаз клигна, кьилелай кIвачелди ам вилеркай квадар ийиз клигиз хьана. Ханумдал уькуьнин лацу парталар алай, кьилел йифиз алукIдай тесек, ва квери архалух алай. Адан яхцIур йис уьмуьр хьунухь мумкин тир. Адай ацIай ва гумрагь ччинай дамахлувал ва архайинвал аквазвай, къацу вилералди хъуьтуьл хъуьруьнралди, къалур ийиз тежедай са гуьзелвал алай. Кис хьунухь сифте сеферда ханумди чIурна.

„Аквадай гьалда куь инай туш?“ лагьана.

— Лап дуьз я: зу накь провинциядай атайди я.

„Куьн мукьабурухъ галаз атайди яни?“

— Зу саддиз атанава.

„Текдиз! Вун гьеле гъвечIи я“.

— Захъ я диде ва я буба авач.

„Ву иниз, аквадай гьалда са кардин патахъай атанава яни?“

— Белли, зун императорицадиз арза гуз атанава.

„Вун етим я: аквадай гьалда вуна гьакьсузвилелай ва вун бейкеф авункай шкаят ийизва яни?“

— Ваъ, адан патахъай туш, зун гьакъикъат тIалаб ийиз атанава, суддин патахъай туш.

„ Багъишламиш ая: вун вуж я?“

— Зун капитан Миронован руш я.

„Капитан Миронован! Оренбургдин къелейрикай сада комендантвал авур капитан Миронован?“

— Белли.

Ханум саки тажублу хьана. „Заз багъишламиш ая“—ва мадни хъуьтуьл сесинал лагьана ада,—„эгер зун куь кардик къаришмиш хьайитIа; зун сарайда ава, куь метлеб вуч ятIа заз лагь, белки завай квез куьмек ийиз хьайитIа.“

Марья Ивановна кІвачел къарагъна адаз гьуьрметдалди икрам авуна. И малум тушир папан гьарса гьалуни инсандин гуьгьуьл желб ийидай ва игьтибарлувал арадал гъидай. Марья Ивановнади жибиндай кІватІнавай са кагъаз акъудна таниш тушир куьмекчидив вугана. Ханумди кагъаз ачухна вичи-вичикди кІел авуна.

Эвелдай ада дикъетдалди ва истеклувилелди кІелзавай, амма сад лагьана адан ччин дигиш хьана. Адан вири гьерекатдиз фагьумдал клигзавай Марья Ивановнадиз са декьикьадин идлай вилик мегьрибанвилелди ва шадвал къалурзавай ччин сад лагьана ажугъ къалур ийиз башламишиз акуна кичІе хьана.

„Куьне Гриневан патахъай тавакъу ийизвани?“— лагьана а папа рикІиз савух жедайвал.—„Императорицадивай адаз багъиш жедач. Ам самозванеддин патаз фена, авамвиляй ва къанажагъсузвиляй ваъ, тербиясузвиляй ва зарарлу са вежесуз итим хьиз адан патаз фена.

— Агь, ам дуьз гаф туш! лагьана гьарайдалди лагьана Марья Ивановнади:

„Гьикl дуьз туш?“—мадни ажугълудаказ лагьана ханумди.

—Дуьз туш, валлагь дуьз туш! Заз вири хьайи крар чида, вири за квез суьгьбет ийида, адан кьилел атай вири крар анжах зун паталди я. Адавай суддин вилик вич михьивилиз акъудун тахьун анжах зун и кардик къаришмиш ийиз тахьунвай я. —Ада, инал зи кІелзавайбуруз малум тир вири крар тади кваз ахъа авуна.

Ханумди адахъ дикъетдалди яб агална.—„Вун гьиниз авучІнава?“ лагьана хабар кьуна. Ахпа Анна Власьевнадин кІвализ лагьана хьенамазни:—„Гьа! чида заз. Сагърай чун гуьруьшмиш хьунухьин гьакъиндай садазни лугьумир. За умуд ийизава хьи куь чарчин жаваб гуьзлемиш ийиз куьн клигиз гзаф акъваздач.“

И гаф лагьайла кьулухъ ханум къарагъна вичин кІвализ хъифена ва Марья Ивановнани дадлу умудрив ацІана Анна Власьевнадин кІвализ хъифена.

Зулун пакамахъ ихьтин саягъда къекъуьн жегьил рушарин сагъвал патал зарарлу тирди лагьана, хозяйкади адаз сеперар авуна. Ада самовар гваз хтана ва чай хвадай столдин кьилихъ цIийи сарайдин патахъай куьтягь тежедай кьван хкетар ахъа ийиз хьана. Гьа и чIавуз бирден сарайдин карета къапудал акъвазна, ва сарайдин къуллугъчи кIвалин къенез атана, императорицади Миронован рушаз эверзава лагьана.

Анна Власьевнадиз тажуб хьана кьилал кIвачел хьана: „Вай я аллагь! императорицади ваз сарайдиз эверзава,—лагьана гьарай авуна. „Адаз вун гьикI чир хьана? Де хъсан зи азиз руш, вун императорицадиз гьикI къалурда? Заз аквазвай гьаларай вун сарайдин гьаларихъ галаз таниш туш... За вун рекье твадани? За вун гьич тахьайтIа са бязи краркай хуьда. Вал и рекьин парталар алаз вун адан патав гьикI фида? Мамачи бадededин хъпи парталар гъун патал кас рукъурдани?“ Сарайдин къуллугъчи камер-лакейди императорицадиз, Марья Ивановна текдаказ атун ва адал вуч алатIа гьабур алаз атун кIанзва лагьана. Маса чара авачир. Марья Ивановна Анна Власьевнадин тапшуругъral ва дуайрал каретада акьахна, сарайдиз фена.

Марья Ивановнадиз чи кьадар-кьисмет гьял хьанавайди виликумаз чизвай. Адан рикIи лап гужлудаказ гъалаба къачунавай. Са шмуд декьикьадлай къулухъ карета сарайдин патав акъвазна. Марья Ивановнадин рикIи гъалаба къачуна гурарай виниз экъечIна. Вилик квай ракIарар тай-тай ачух жез башламиш авуна. Ам, са гзаф хъсандаказ чIагурнавай, амма буш кIвалерай физвай. Камер-лакейди рехъ къалурна. Эхирдай са кIеви авунавай ракIарив агакьна. Къуллугъчиди адан атун и сятда хабар гуда лагьана ам туна гьахьна.

Императорицадихъ галаз ччин-ччинал акунин фикирди адак акьван кичI ктунавай хьи, адавай кIвачин кьилел гужунал акъваз ийиз жезамай. Са декьикьадлай ракIарар ахъа хьана. Ам императорицадин кIвализ гьахьна.

Императорица вичин туалетдал машгъул тир. Адахъ гелкъвена акъвазнавай са шмуд кас сарайдин къуллугъчийри Марья Ивановнадиз гьуьрметлувилелди рехъ гана. Императорицади, адахъ галаз хъуьтуьлдаказ рафтар ийиз хьана, Марья Ивановнадиз, са шмуд декьикьадин вилик сифтедай вичи ачухдаказ ихтилатар авур ханум императорица тирди чир хьана. Императорицади адаз вичин патав эверна, хъуьрена лагьана: „За квев гайи гафунин венел акъвазналди ва куь тІалабун кьилиз акъудиз хьунухьал зун шад я. Куь кар куьтягь хьанава. Ва адахли тахсирлу туширвилихъ зун инанмиш я. Ингье и чар ви гележегдин апаяз тхун патал зегьмет чІугу."

Марья Ивановнади зурзазвай гъилералди кагъаз къачуна шехьна ва императорицадин кІвачерик ярх хьана. Императорицади кІвачел къарагъарна, темен гана. Императорицади адахъ галаз рахунар ийиз башламиш авуна. „Куь девлетлу туширди заз чида"—лагьана ада.—„Амма зун капитан Миронован рушан вилик буржлу я. Ви гележегдин патахъай къайгъу чІугвамир. Куь гьал хъсанар авунин месэла за зи гъиле къачуда."

Императорицади язух етим руш хъсанвилелди ахъа хъвуна. Марья Ивановна мадни гьа сарайдин каретада аваз хтана. Адан хтун сабурсузвилелди гуьзлемиш ийизвай Анна Власьевна, суалар кьаз эгечІна. Марья Ивановнади суалриз са гьалдал жавабар гана. Анна Власьевна адан сакитвилел рази туширтІани, ибур вири провинциядин утанмишвал яз лагьана гьисабна, разивилелди гъил къачуна. Марья Ивановна Петербургдиз клигиз ашкъи татана, гьа къуз хуьруьз хъфена...

Петр Андреевич Гриневан кхьинар инал куьтягь жезва. Хзанрин ихтилатрилай малум жезвай хьи, ам царицади багъиш авуниз клигна 1774 лагьай йисан эхирда дустагъдай азад хьана ва Пугачев рекьидайла ада иштирак авуна. Пугачеваз ам кІватІ хьанавайбурун арада чир хъхьана са декьикьадлай кьулухъ атІана халкьдиз къалурдай, кьена ва ивила-

миш жедай вичин кьилелди адаз салам ганай. Са тIимил вахт идалай кьулухъ Петр Андреевич Марья Ивановнадал эвленмиш хьанавай. Абрин эвледди Симбирский Губернияда хъсандаказ уьмуьр кечирмишийизва. ***-далай анихъ цIуд помещикриз талукь тир са хуьр ава. Агъайрин кIвалерикай сада II лагьай Екатеринадин чар шуьшеда туна рамкада хуьзва. И чар Петр Андреевичан бубадиз кхьенвайди тир. И чарче адан хва оправдать хвенавайвал чирзава ва капитан Миронован руш акьуллу са руш тирвиляй адан тариф ийизва. Петр Андреевич Гриневан гъилин хатIар, вичин бубадин девирдиз талукь са труддин винел машгъул тирди чир хьайи адан хтулрикай сада чаз гана. Чна идан акьрабайрин ихтиярдалди гьар са паюнин кьилел лайихлу са эпиграф ицигналди и кхьинар печать авуниз чна къарар гана.

Издатель.

19-окт. 1836-й.